DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

KÂŞGARLI MAHMÛD

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 88
THE MANUSCRIPT INSTITUTION OF TÜRKİYE PUBLICATIONS: 88

Tıpkıbasım Serisi / Facsimile Series : 14

Kitabın Adı / Title of the Book : DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK (1072-1074)
DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK (1072-1074)

Müellifi / Author : Kâşgarlı Mahmûd (ö. 1105) / Kaşgarlı Mahmūd (d. 1105)

Özgün Dili / Original Language : Arapça, Oğuz Türkçesi / Arabic, Oghuz Turkish

Hazırlayan / Editor : Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin

Yayın Koordinatörü / Publication Coordinator : Dr. İsmet İpek

İngilizce Tercüme / English Translation : Abdullah Seçgin, Ayşe Hilal Kaymak, Mustafa Yalçınkaya

Arşiv Kayıt / Archive Record : Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabi, Nr. 4189

Kitap Tasarım / Book Design : Yüksel Yücel

Baskı / Printing House : Matsis Matbaa A.Ş.
Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul
Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertifika No: 75309

Baskı Yeri ve Yılı / Published in : İstanbul 2024

Baskı Miktarı / Print Run : 2. Baskı, 1000 adet / 2nd Edition, 1000 copies

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI / LIBRARY INFORMATION CARD
Kâşgarlı Mahmûd / Kaşgarlı Mahmūd
Dîvânu Lugâti't-Türk, *Türk Dilleri Kitabı* / Dīwān Lughāt al-Turk, *Turkic Languages Book*

1. Türk Dili, 2. Türk Edebiyatı, 3. Türkler, 4. Sözlük, 5. Kâşgarlı Mahmûd
1. Turkish Language, 2. Turkish Literature, 3. Turks, 4. Dictionary, 5. Kaşgarlı Mahmūd
ISBN: 978-975-17-6015-9

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayımlanamaz ve çoğaltılamaz.

Copyright © The Manuscript Institution of Türkiye. All rights reserved.
All publishing rights are owned by *The Manuscript Institution of Türkiye*. No part of this work may be published or reproduced in any form or by any means, in whole or in part, without the permission of the Institution.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı / The Manuscript Institution of Türkiye
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5, 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
tuyek@ktb.gov.tr
www.yek.gov.tr

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

(İNCELEME - TIPKIBASIM)

KÂŞGARLI MAHMÛD
(ö. 1105)

Millet Yazma Eser Kütüphanesi,
Ali Emîrî Arabi, Nr. 4189'daki Nüshanın Tıpkıbasımı

Hazırlayan
Mustafa S. Kaçalin

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

2024 yılı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazılışının 950., Millet Kütüphanesi'nin kurucusu Diyârbekirli Ali Emîrî Efendi'nin (1858-1924) vefatının da 100. yılıdır. Bu eser, birçok yönden ilk olma vasfını haiz olması nedeniyle Türk ve İslâm tarihinde büyük bir öneme sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, İslâm ve Dünya bilim ve kültür tarihi için taşıdığı önem dolayısıyla, UNESCO tarafından 24-27 Ekim 2017 tarihleri arasında Paris'te tertip edilen toplantıda insanlığın ortak hafızası olarak Dünya Belleği Kütüğüne kaydedilmiştir. Ayrıca yazılışının 950. yılı münasebetiyle Türkiye'nin öncülüğünde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın teklifi, Macaristan, Moritanya ve Fas'ın desteği ile UNESCO tarafından 2024-2025 yılı anma programına alınmıştır. 2025 yılı da Türk Devletleri Teşkilatı nezdinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* Yılı olarak kabul edilmiştir.

Kâşgarlı Mahmûd (1008-1105) tarafından 25 Ocak 1072 Çarşamba günü yazılmaya başlanan eser 10 Şubat 1074 günü Bağdât'ta tamamlanmıştır. Tarihimizin en önemli ilk yazılı kaynaklarından olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* yazılışından muhtevasına, bulunmasından satın alınıp milletimize armağan edilmesine varıncaya kadar, her yönüyle ve bütün hikâyesiyle dikkat çekici, öğretici ve ibretnüma bir eserdir.

Türkçenin zenginliğini ortaya koymak için büyük bir iddia ve başarı ile yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bir çok ilki bünyesinde barındıran bir kitaptır.

Bu eser, Türkçenin ilk sözlüğüdür, ilk atasözleri kitabıdır. Aynı zamanda Türkçenin ilk şiir güldestesi ve ilk ağız atlasıdır.

İlk Türk haritası bu kitaptadır.

Türk boylarının damgalarından bahseden ve şekillerine yer veren ilk kitap, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür.

Hülasa uzmanlarına göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e ilk Türk ansiklopedisi denilse yeridir.

Kâşgarlı Mahmûd, kitabını masa başında yazmamış, bizzat Türk illerini dolaşarak hazırlamıştır. Argu, Çiğil, Kençek, Kıpçak, Oğuz, Türkmen, Uygur ve Yağmalar'ın konuştuğu dilleri bilen yazar, Tarım, Ila, Çüy ve Sir Derya havzalarındaki Türk illerini de bizzat görmüştür. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü güçlü kılan en önemli hususiyeti de bizzat sahayı esas alması ve yazarının dolaştığı geniş Türk coğrafyasının birikimini yansıtmasıdır.

Orhun yazıtları başta olmak üzere 8. yüzyıldaki yazılı metinlerin aksine 850'li yıllardan sonra Türkler'in yazma geleneği sekteye uğramış, ancak 250 sene sonra, 1069'da Kâşgar'da *Kutadgu Bilig* ve Bağdat'ta *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile yeni bir edebiyat doğmuştur. Bu eserlerin telif tarihinin Büyük Selçukluların İslâm coğrafyasında ve dünyadaki yükseliş dönemine, Sultan Alparslan, Melikşah, Nizâmülmülk, İmam Gazzâlî gibi her alanda büyük adamlar dönemine denk gelmesi ise son derece manidar bir buluşmadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, kendi dilinde örneği olmayan bir eserdir. Müellif eserdeki madde başı yaptığı 6689 kelimeyi bizzat sahada, farklı Türk coğrafyalarında dolaşarak iğne ile kuyu kazar gibi derleyip toparlamış ve bir düzene koymuştur. 240'a yakın atasözümüzü günümüze taşıyan kitap, eski şiirlerimize, müellifin içinde yaşadığı toplumun ve coğrafyanın duygularına, gündelik yaşamına, baharından kışına mevsimlerine, barış ve savaş dolu yıllarına, coğrafyasına ve sembollerine varıncaya kadar Türk milletinin birikimini de bir araya getirmiştir.

Yazılışının 950. yılında, sadece maziye değil, mazinin günümüze aktarılmasına ve gelecek tasavvurunun ihyasına da önemli katkılarda bulunacak, kültür tarihimizin en zengin ilk kaynak kitabı kabul edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış geniş bir inceleme ile tıpkıbasımının yapılması hem bir vefa göstergesi hem de kültürel birikimimizin yaşatılması açısından önemlidir.

Kâşgarlı Mahmûd ve Ali Emîrî Eendi başta olmak üzere bu eserin telifi, korunması, satın alınıp milletimize armağan edilmesi ve neşri dâhil emeği geçenlerden âhirete göç edenlere Allah'tan rahmet, yaşayanlara hayırlı uzun ömürler diliyor; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığımıza, eserin yayıma hazırlanmasında emeği geçen hocalarımıza ve yayın ekibine teşekkür ediyorum.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yeni tıpkıbasımı hayırlı olsun.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

FOREWORD

The year 2024 marks the 950th anniversary of the composition of *Dīwān Lughāt al-Turk* and the 100th anniversary of the passing of Diyarbakırlı Ali Emirī Efendi (1858–1924), the founder of Millet Library. This book holds significant importance in Turkish and Islamic history, as it stands as a pioneering work in many respects. At the meeting organized by UNESCO in Paris from October 24-27, 2017, *Dīwān Lughāt al-Turk* was registered in the Memory of the World Register as the shared memory of humanity. Additionally, on the occasion of the 950th anniversary of its creation, with Turkey's leadership and the proposal of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan, and the support of Hungary, Mauritania, and Morocco, it has been included in UNESCO's commemoration program for the years 2024-2025. Also, the year 2025 has been designated as the Year of Dīwān Lughāt al-Turk by the Organization of Turkic States

The work, authored by Kaşgarlı Mahmūd (1008-1105), was begun on Wednesday, January 25, 1072, and completed in Baghdād on February 10, 1074. As one of the earliest and most significant written sources in our history, *Dīwān Lughāt al-Turk* stands out not only for its content but also for its remarkable journey—from its writing to its discovery, acquisition and eventual gifting to our nation. In every aspect, it is an instructive and exemplary work with a compelling story.

Dīwān Lughāt al-Turk, written with great ambition and success to showcase the richness of the Turkish language, is a book that encompasses many firsts.

It is the first dictionary of Turkish, the first compilation of Turkish proverbs, the earliest anthology of Turkish poetry, and the first dialect atlas of the language.

The earliest known Turkish map is also found within its pages.

Moreover, it is the first book to discuss the *tamgas* (tribal symbols) of the Turkish tribes and illustrate their forms.

In short, experts agree that *Dīwān Lughāt al-Turk* could rightfully be called the first Turkish encyclopedia.

Instead of composing his book through desk-bound scholarship, Kaşgarlı Mahmūd compiled this book by traveling through the Turkish lands. Fluent in the languages spoken by the Argu, Chigil, Kenchek, Kipchak, Oghuz, Turkmen, Uyghur and Yaghma tribes, he personally visited regions like Tarim, Ila, Chüy, and Syr Darya basins. The greatest strength of *Dīwān Lughāt al-Turk* lies in its reliance on firsthand fieldwork, reflecting the vast cultural wealth of the Turkish regions the author explored.

Unlike the 8th-century written texts, such as the Orkhon inscriptions, the Turkish literary tradition faced a hiatus after the 850s. However, a remarkable literary revival emerged 250 years later with the writing of *Kutadgu Bilig* in Kashgar in 1069 and *Dīwān Lughāt al-Turk* in Baghdād. The timing of these works coinciding with the peak of the Great Seljuks in the Islamic world and beyond—during the era of Sultan Alp Arslan, Melik Şah, Nizām al-Mulk, and Imam Ghazālī, among other great figures—marks a profound and meaningful convergence.

Dīwān Lughāt al-Turk is a work without precedent in Turkish. The author painstakingly collected the 6689 headwords featured in the book through extensive fieldwork, exploring various Turkic regions and compiling them with meticulous effort, akin to attempting the impossible. This book not only preserves nearly 240 of our proverbs but also captures the essence of ancient Turkish poetry, reflecting the emotions, daily life, seasons—from the blossoming of spring to the harshness of winter—peaceful and war-torn years, geography and symbols of the Turkic people. It portrays a diverse array of the cultural and social aspects of the community and era in which the author lived.

In its 950th year, *Dīwān Lughāt al-Turk*, regarded as one of the richest and most significant early source books of our cultural history, will not only help preserve the past but also play a crucial role in connecting it to the present and shaping future perceptions. The facsimile edition, prepared with an extensive commentary in both Turkish and English, is not only a mark of respect but also an important effort to preserve and sustain our cultural heritage.

I extend my prayers for mercy to those who have passed away, including Kaşgarlı Mahmūd and Ali Emirī Efendi, as well as to all those who contributed to the creation, preservation, acquisition, gifting to our nation and publication of this work. I wish long and fulfilling lives to those who are still with us. I also express my gratitude to The Manuscripts Institution of Türkiye, the professors who contributed to preparing the work for publication, and the publishing team.

May the new facsimile edition of *Dīwān Lughāt al-Turk* be a success.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Türetmeleriyle beraber, madde başı şeklinde içerdiği 6689 civarında kelimeyle Türk dünyasının kelime belleğini muhafaza eden bir sözlük…

Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirtmesi bakımından ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir dil bilgisi kitabı…

Barındırdığı pek çok dörtlük ve atasözü ile bir kültür ve edebiyat hazinesi; halk bilimi ve halk edebiyatı seçkisi…

Tarihe ışık tutan bir kitap; coğrafya ve kavimler konusunda bir bilgi dağarcığı; kişi, boy ve yer adları kaynağı…

Çağın toplum yapısını, siyasi ve ekonomik çehresini tanıtması bakımından bir toplum bilimi ve iktisat rehberi…

Divânu Lugâti't-Türk!

Kâşgarlı Mahmûd'un eseri, Türk dilinin ve kültürünün paha biçilmez bir pırlantası olarak eskimez ve eksilmez değerini zamandan azade şekilde korumaktadır.

Kâşgarlı Mahmûd böylesi muazzam bir eseri yazabilmek uğrunda devrin Türk illerini bir bir dolaşmış ve sayfalara nakşettiği dil malzemesini sahada doğrudan doğruya kendisi derlemiştir. Zaten eserine baktığımızda çeşitli Türk boylarının ağızları üzerinde kendi gözlemlerine dayanan tespitler ve karşılaştırmalar açıkça göze çarpmaktadır. Âlim bununla da yetinmemiş, XI. yüzyıl Türkistan coğrafyasındaki Türk kavimlerini boylarına göre tasnif ettikten sonra bunları konuştukları dil ve ağız farkları yönünden de ele almış; ağızların ses ve yapı değişiklikleri üzerinde durmuştur. Türk boylarının birbirine olan yakınlıklarına ve temaslarına değinmenin yanında Türk kavimleri içerisinde yabancılar tarafından konuşulan dillere ve onların konuştukları Türk ağızlarına da eserinde yer vermiştir. Bütün bu yönleriyle değerlendirildiğinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* birebir iletişimin ve doğrudan edinilen tecrübelerin de eşsiz bir kaydıdır.

25 Ocak 1072'de yazmaya başladığı eseri bitirdikten sonra dört defa gözden geçirerek düzeltmeler yapmış olması ve nihayetinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü ancak 10 Şubat 1074'te Bağdat'ta bitirmesi, Kâşgarlı Mahmûd'un bu kitabı vücuda getirirken gösterdiği muazzam hassasiyeti anlamamız açısından çok özel bir ayrıntıdır. Bu noktada üzücü olan Kâşgarlı Mahmûd'un elinden çıkma veya onun zamanında yazılmış nüshalardan hiçbirinin günümüze ulaşamamış olmasıdır. Sâveli Muhammed b. Ebû

Bekr, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazılışından 192 yıl sonra, yani 1 Ağustos 1266'da elimizde mevcut bulunan nüshanın istinsahını tamamlamıştır. Ne mutlu ki İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanemizde bulunan bu tek nüsha çok iyi korunmuştur ve birkaç kelime dışında net bir şekilde okunabilmektedir. Bu eşsiz mirası, fizikî ve ilmî varlığıyla en iyi şekilde korumaya devam edeceğiz.

Elinizde tuttuğunuz eser, bu doğrultuda yürütülen çalışmanın sonucu olarak Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığımız tarafından gerçekleştirilen bir tıpkıbasımdır. Geniş bir inceleme yazısıyla birlikte sunulan *Dîvânu Lugâti't-Türk* tıpkıbasımı, ilgili alanlarda faaliyet gösteren araştırmacılar için istisnai bir kaynak görevi görecektir.

UNESCO tarafından 'Dünya Belleği Kütüğü'ne kaydedilmiş olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yazılışının 950'nci yılı münasebetiyle UNESCO 2024-2025 yılı kutlama programına da dâhil edilmiştir. Ancak bütün bunlar bu eserin önemini anlatmak için yeterli değildir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* neden önemli sorusuna verilecek cevap Türk tarih ve kültürünün bütün ögelerini içermek durumundadır ki onu da buraya sığdırmak mümkün değildir. Şu hususu bilmek o derin cevaba bir kapı açmak açısından değerlidir. Dil, millet olma yeterliliğinde aranan birincil unsur; millî özgünlüğün, karakter ve kimliğin, bir milletin bütün yaşanmışlıklarıyla hayat verdiği tarih ve kültürün temel taşıdır. Diliniz varsa var olur, yoksa yok olursunuz.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığımızın şahsında bu çalışmanın yapılmasında emeği ve desteği bulunan bütün çalışma arkadaşlarıma, kurum, kuruluş ve şahıslara şükranlarımı sunuyorum. Bu tür projeler, asırlara ve muazzam bir coğrafyaya yayılmış olan yazma eserlerimizin, içerdiği paha biçilmez bilgilerle birlikte, bugün daha geniş kitlelere, yarın ise nice yeni nesillere ulaşmasına; geçmişimizin muhafaza, geleceğimizin ihya edilmesine vesile olacaktır.

Hayırlı olsun. Amaç ve hedeflerine hakkıyla hizmet etsin inşallah.

Mehmet Nuri Ersoy
Kültür ve Turizm Bakanı

PREFACE

A dictionary that preserves the word memory of the Turkic world in the form of 6689 headwords together with their derived forms...

A grammar book that sheds light on sound and structure knowledge in terms of showing language features in the 11th century Turkish...

A cultural and literary treasure with many quatrains and proverbs; a selection from folklore and folk literature…

A book that sheds light on history; a compilation of information about geography and tribes; a source for the names of people, clans and places…

A guide to social sciences and economics in terms of introducing the social structure, political and economic features of the age...

Dīwān Lughāt al-Turk!

This work by Kaşgarlı Mahmūd, an inestimable treasure of Turkish language and culture, retains its ageless and eternal value.

In order to write such a magnificent work, Kaşgarlı Mahmūd visited the Turkish provinces of the period and compiled the information about language himself which he put on the pages. When one looks at his work, various statements and comparisons based on his own observations on the dialects of various Turkish tribes are clearly seen. Not having satisfied with this, the scholar, after classifying the Turkish peoples in the Turkestan geography in the 11th century according to their tribes, discussed them in terms of the differences in the language and dialect they spoke; and he also concentrated on the phonetic and structural changes of dialects. In addition to mentioning the closeness and contact of Turkish tribes to each other, he also included in his work the languages spoken by foreigners among the Turkish tribes and the Turkish dialects they spoke. Considering all these aspects, *Dīwān Lughāt al-Turk* stands out as a unique record of direct communication and experiences.

The great sensitivity of Kaşgarlı Mahmūd is apparent when discussing how he brought the book into existence: He started writing on 25 January 1072, making four sets of revisions and corrections after finishing the first iteration of the volume. *Dīwān Lughāt al-Turk* was finally completed on 10 February 1074, in Baghdad. It is unfortunate that none of the manuscripts written by or during the time of

Kaşgarlı Mahmūd have survived to the present day. Sāveli Muhammad b. Abū Bakr completed the replication of the present copy on 1 August 1266, 192 years after *Dīwān Lughāt al-Turk* was written. Fortunately, this sole copy in Millet Manuscript Library is very well preserved and clearly readable except for a few words. We will continue to protect this unique physical and scholarly heritage in the best way possible.

This edition you are currently holding is a facsimile produced by The Manuscript Institution of Türkiye, a result of the dedicated efforts in this area. The facsimile edition of *Dīwān Lughāt al-Turk*, along with an extensive review, will be an outstanding resource for researchers in related disciplines.

Dīwān Lughāt al-Turk, recognised in the 'Memory of the World Register' by UNESCO, has also been incorporated into the UNESCO 2024-2025 celebration programme to commemorate the 950th anniversary of its composition. Nonetheless, even these weighty commemorations cannot fully convey the impact of this work. The significance of *Dīwān Lughāt al-Turk* encompasses various aspects of Turkish history and culture; thus, it is challenging to encapsulate all elements within this brief space. Understanding the following point is crucial for unlocking that profound answer: Language serves as the essential component in the competence of a nation; it forms the foundation of national authenticity, character, identity, history, and culture that a nation embodies through its myriad experiences. Having a language is essential for existence — without language, one risks fading away.

I would like to express my gratitude to all my colleagues, the institutions, organizations and individuals who contributed and supported the completion of this study, especially The Manuscript Institution of Türkiye. Such projects enable our manuscripts, which span centuries and spread over an enormous geography, to reach larger audiences today and many new generations tomorrow with the valuable information they contain; it will be instrumental in preserving our past and revitalizing our future.

May it be auspicious and may it realise its goals and objectives.

Mehmet Nuri Ersoy
Minister of Culture and Tourism

İKİNCİ BASKIYA DAİR NOTLAR

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazılışının 950. ve eseri tespit ederek satın alıp Türk milletine armağan eden Ali Emîrî Efendi'nin vefatının 100. yılı vesilesiyle Başkanlığımızca gerçekleştirilen ikinci baskıda birtakım tashihler ve eklemeler yapılmıştır.

Birinci baskıda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bulunma ve yayımlanma hikâyesi, sadece Kilisli Muallim Rıfat'ın tefrika hâlinde yayımlanan hâtıratından iktibas yoluyla verilmişken ikinci baskıda bu hikâyenin kahramanı olan Ali Emîrî Efendi'nin tanıklığı öncelenmiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tespiti, satın alınması ve baskı sürecinin başlaması ile ilgili Ali Emîrî Efendi'nin *Osmanlı Târîh ve Edebiyyât Mecmuası*'nda yazdıkları dâhil edilmiştir.

İlk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan Türk boylarına ait damgaların çizimleri, daha sonra eserden istifade ile bunları anlatan Bedrüddîn Aynî'nin Arapça *el-Ikdu'l-Cûmân fî Târîhi Ehli'z-Zamân* adlı eserinin nüshalarından tespit edilerek ikinci baskıya eklenmiştir. Türk boylarının anlatıldığı ve damgalarının çizildiği bu kısım, TSMK Emanet Hazinesi Nr. 1372'de kayıtlı *Ikdu'l-Cûmân Tercümesi*'nden transkribe edilmiş ve ilgili varakların görselleri kitapçığa eklenmiştir.

Bu ikinci baskıda, Ali Emîrî'nin doğum tarihi tashih edilerek hayatı daha ayrıntılı anlatılmış; özellikle eserleri ve yazıları ile neşirleri daha geniş bir şekilde ele alınmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Besim Atalay tarafından hazırlanıp TDK tarafından basılan neşrine kadar diğer ilim adamları tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e dair yapılan istinsah, tercüme ve dizin çalışmalarından örnek sayfalar ikinci baskıda EKLER kısmına konulmuş ve böylece bu esere hizmet eden diğer şahsiyetlerin çalışmaları ilim camiasına tekrar hatırlatılmıştır. Bu minvalde Kilisli Muallim Rıfat'ın nezaretinde Matbaa-i Âmire'de basılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk nüshasının 8 Ağustos 1331'de Kilisli Rıfat tarafından Ali Emîrî Efendi'ye takdim edilen imzalı iç kapağı ve bu baskıdan örnek sayfalar; aslî nüshanın baskı esnasında zarar görme ihtimaline binâen Kilisli Rıfat tarafından istinsah edilen ve bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi Nr. 1355'te muhafaza edilen nüshası ile yine Kilisli Rıfat tarafından 22 defter hâlinde yapılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* tercümesinden örnek sayfalar eklenmiştir. Ayrıca *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün diğer hizmetkârlarından olan Tevfik Demiroğlu'nun hazırladığı dizin ile Abdullah Âtıf Tüzüner ve Abdullah Sabri Karter tarafından yapılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* tercümelerinden örnek sayfalar okurların nazarlarına ve dikkatine sunulmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün daha geniş kesimlere duyurulması amacıyla da Prof. Dr. Mustafa Kaçalin tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Ali Emîrî hakkında yazılan inceleme yazısı bu ikinci baskıda müfid ve muhtasar şekilde özetlenerek İngilizceye tercüme edilmiştir.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

NOTES FOR THE SECOND EDITION

On the occasion of the 100th anniversary of the death of Ali Emīrī Efendi, who discovered and purchased *Dīwān Lughāt al-Turk* and presented it as a gift to the Turkish nation, and the 950th anniversary of the writing of the work, the second edition, published by our Presidency, includes certain corrections and additions.

In the first edition, the story of the discovery and publication of *Dīwān Lughāt al-Turk* was conveyed solely through excerpts from the memoirs of Kilisli Muallim Rifat, which had been published serially. However, in the second edition, the testimony of Ali Emīrī Efendi, the central figure of this story, is prioritized. His writings in the magazine titled *Osmanlı Tārīh ve Edebiyyāt Mecmuası*, including those about the identification, purchase, and the commencement of the printing process of *Dīwān Lughāt al-Turk*, have been incorporated.

For the first time, illustrations of the Turkish tribal stamps found in *Dīwān Lughāt al-Turk* were added to the second edition. These illustrations were identified from the Arabic manuscript *ʿIqd al-Jumān fī Ta'rīkh Ahl al-Zamān* by Bedrüddīn Aynī, who later utilized the work. These illustrations, which depict the Turkish tribes and their stamps, were transcribed from the manuscript *ʿIqd al-Jumān Translation*, registered in the TSMK Emanet Hazinesi No. 1372, and the relevant pages were added to the booklet as visuals.

In this second edition, Ali Emīrī Efendi's birth date has been corrected and his life has been described in greater detail; especially his works, writings, and publications are covered more comprehensively.

Samples of pages from the works of other scholars related to *Dīwān Lughāt al-Turk*, including the transcription, translation, and index studies, have been added in the "Appendices" section of the second edition. This serves to remind the academic community of the contributions of other individuals who have served the work. In this context, sample pages from the first copy of *Dīwān Lughāt al-Turk*, printed at Matbaa-i Āmire under the supervision of Kilisli Muallim Rifat on August 8, 1331, have been included along with its signed inner cover which shows the work was presented by Kilisli Rifat to Ali Emīrī Efendi. Additionally, a copy of the manuscript, which was transcribed by Kilisli Rifat to preserve the original text during the printing process and is currently kept in the Istanbul Archaeological Museum No. 1355, has been provided, along with sample pages from the *Dīwān Lughāt al-Turk* translation, which was done by Kilisli Rifat in 22 volumes. Furthermore, the index prepared by Tevfik Demiroğlu, as well as sample pages from the translations of *Dīwān Lughāt al-Turk* by Abdullah Ātıf Tüzüner and Abdullah Sabri Karter, have been presented to the readers.

In order to promote *Dīwān Lughāt al-Turk* to a wider audience, the article on *Dīwān Lughāt al-Turk* and Ali Emīrī Efendi, written by Prof. Dr. Mustafa Kaçalin, has been summarized concisely and translated into English for inclusion in this second edition.

The Manuscript Institution of Türkiye

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

SUNUŞ 8

İKİNCİ BASKIYA DAİR NOTLAR 12

KISALTMALAR 17

GİRİŞ 19

KÂŞGARLI MAHMÛD VE *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK* 19

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Bulunuşu ve Yayımlanması 21

Kitabı Satın Alan Ali Emîrî Efendi'nin Tanıklığına Göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Bulunması ve Satın Alınması 21

Eser Üzerinde İlk Çalışmaları Yapan Kilisli Muallim Rifat'ın Hatıralarına Göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Neşredilmesi 25

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar 44

Eserin Dil Özellikleri ve Naşirin Kanaatleri 47

Çeviriye Ait Hususlar 51

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Türk Damgaları 65

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'Ü BİZE ARMAĞAN EDEN DEĞERLİ ÂLİM ALİ EMÎRÎ EFENDİ 79

Kütüphanesi 81

Ali Emiri Efendi'nin Eserleri ve Neşirleri 86

Telif Ettiği Eserler 86

Derleme Türünde Eserler 90

Yazı ve Şiirlerinin Neşredildiği Gazete ve Mecmualar 90

Çıkardığı Dergiler 91

Neşrettiği Eserler 94

Ali Emîrî'nin Vefatının Basındaki Yansımaları 95

KAYNAKLAR 121

EKLER 131

TABLE OF CONTENT

FOREWORD 6
PREFACE 10
NOTES FOR THE SECOND EDITION 13
ABBREVIATIONS 15
DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK AND KAŞGARLI MAHMŪD 97
The Discovery and Purchase of the Manuscript According to the Testimony of the Discoverer, Alī Emīrī Efendi 99
Publication of *Dīwān Lughāt al-Turk* based on the Accounts of Kilisli Muallim Rifat, the first to work on this text 102
Studies on *Dīwān Lughāt al-Turk* 105
Contents of *Dīwān Lughāt al-Turk* 108
Works Referencing *Dīwān Lughāt al-Turk* 111
THE VALUABLE SCHOLAR WHO GIFTED US THIS PRECIOUS WORK: ALĪ EMĪRĪ EFENDİ 112
His Life 112
His Library 114
Alī Emīrī Efendi's Works and Publications 117
The Works He Authored 117
Compilations 119
Magazines He Published 119
Newspapers and Magazines in which His Articles Were Published 119
Works He Published 119
BIBLIOGRAPHY 121
APPENDICES 131

KISALTMALAR/ABBREVIATIONS

A MNTESz: *A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára*

A-TBL: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*

CP-ED: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*

DLT: *Dīvānu Lugāti't-Turk*

DM-R-F: *Dictionnaire Mongol-Russe-Français*

DRK: *Dünya Rekorlar Kitabı*

DTS: *Drevnetyurkskiy Slovar'*

EASL: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Lautlehre*

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*

İyi ve Kötü Prens Öyküsü: *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü* [TDK]

KAD: *Kâşgar Ağzından Derlemeler*

Kalyānamkara ve Pāpaṃkara: *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara* [Simurg]

KW: *Kalmukisches Wörterbuch*

ME: *Mukaddimetü'l-Edeb*

M-TS: *Moğolca-Türkçe Sözlük*

SKE: *Studies in Korean Etymology*

SS: *Sözlerin Soyağacı*

TDES : *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*

TEL: *A Turkish and English Lexicon / Kitâb-ı Maʿânî-i Lehce*

TMEN: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*

tibyān-i nāfiʿ: *tibyān-i nāfiʿ dar-tarcama-i burhān-i ḳāṭiʿ*

TTK: *Türk Taş Köprüleri*

TvETTL: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*

al-uḳyānūsu'l-basīṭ: *al-uḳyānūsu'l-basīṭ fi tarcamati'l-ḳāmūsi'l-muḥīṭ*

VeeWbT: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*

GİRİŞ

KÂŞGARLI MAHMÛD VE *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*

Orhon ve Yenisey ırmağı boyundaki taşlara yazılı metinler Türkçenin en eski yazılı metinleridir.

795 tarihli Mani metni[1] bilinen en eski Türkçe yazılı kâğıttır. İslam dünyasında bilinen en eski tarihli kâğıt 879 yılından kalma 1001 Gece Masalları'nın el büyüklüğünde bir yaprağıdır. 1080 Eylül-Ekim (473 Rebiülevvel) tarihli Karahanlı metni İslam dünyasında bilinen en eski Türkçe yazılı kâğıttır.[2]

Budist geleneği olan ve çok sayıda yazılı metin bırakmış bir edebiyat 850'li yıllardan sonra sekteye uğradı. İki yüzyıl sonra 1069'da Kâşgar'da *Kutadgu Bilig* ve Bağdat'ta *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile yeni bir edebiyat başladı. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün taşıdığı ehemmiyet birçok yönden ilk olma vasfını üzerinde bulundurmasındandır.

Dîvânu Lugâti't-Türk türetmeleriyle beraber 6689 dolayında kelimeyi içermesi ve 246 manzume ile 300 kadar ve atasözünü barındırması bakımından Türkçenin bir hazinesidir.

Eser Türkçe madde başlı, Arapça açıklamalı, kapsamlı bir sözlük olarak değerlendirilse de yalnızca bir sözlük değildir. Türkçenin XI. yüzyıldaki dil hususiyetlerini belirtmesi bakımından ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir dil bilgisi kitabı, Türk dünyasının kelime dağarcığını içeren sözlük, kişi, boy ve yer adları kaynağı, halk bilimi ve halk edebiyatı seçkisi, tarihe ışık tutan bir kitap, coğrafya ve kavimler bilgisi dallarında bir bilgi dağarcığı, çağın cemiyet yapısını, siyasi ve iktisadi çehresini tanıtması bakımından içtimaiyat ve iktisat dergisi, kâinat anlayışını yansıtan bir kitap, dönemin tıbbı ve tedavi yöntemlerinden bilgi veren bir kaynak, kısaca değindiği her konuda Türkçenin en eski bilgiliği olması dolayısıyla ilkliğini korumaktadır.[3]

İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi Ali Emîrî Arabî 4189 numarada kayıtlı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazarı Kâşgarlı Hüseyin oğlu Mahmûd'dur [1008-1105].

---

1 Le Coq, A. von: *Turkische Manichaica aus Chotscho* I: Berlin 1912, 12. s. Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften. = Türkçeye eviren: Köseraif, Fuat: *Türkçe Mânî Elyazıları I. (Manihaika)*: İstanbul 1936, 11. s. 6

2 Tekin, Şinasi: "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 473 = 1080, 1090)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*: Ankara 1975, IV. sy. 157-186. ss. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.
Erdal, Marsel: "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*: University of London, Hertford 1984, Vol. XLVII, Part 2. 260-301 pp. Printed in England by Stephen Austin and Sons, Ltd.

3 *Dîvânu Lugâti't-Türk*, UNESCO tarafından 24-27 Ekim 2017 tarihleri arasında Paris'te tertip edilen toplantıda insanlığın ortak hafızası olarak Dünya Belleği Kütüğüne kaydedilmiştir. Ayrıca yazılışının 950'nci yılı münasebetiyle UNESCO, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü 2024-2025 yılı anma programına aldı.

Kâşgarî olarak bilinir. Aslında şimdiki Kırgızistan sınırları içerisinde Isık Köl yakınlarındaki (Tokmok) Barsgan'dandır. Türkistan coğrafyasında ve Ceyhun'un doğu bölgelerinde hüküm sürmüş Karahanlı Hanedanı [766-1212] döneminde yaşamıştır. Türk dilininin inceliklerini öğrenmek amacıyla Türk şehir ve bozkırları boyunca Türkler arasında dolaştı. Yazar Tarım, Ila, Çüy ve Sir Derya havzalarındaki Türk ellerini bizzat görmüştür; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgızların konuştuğu dilleri bilir (2a yr); görmediği, aralarına giremediği Başkurt, Kay ve Kırgızcadan örnekler vermemiştir. Hem yerli kabile geleneğine hem de İslami kültüre vâkıftı. Aslında amacı İslam gözüyle Türk kabile geleneğini yorumlamaktı.

Kâşgarlı eserini 25 Ocak 1072'de Çarşamba günü yazmaya başlamış, bir kez yazıp bitirdikten sonra, dört defa gözden geçirerek düzeltip yazmış ve böylece en son olarak 10 Şubat 1074 Pazartesi günü Bağdat'ta bitirmiştir. Eserini dönemin halifesine, büyük bir ihtimalle, Alp Arslan [1063-1072]'ın güveyisi Muhammed oğlu Ebû'l-Kâsım Abdullâh Muktedî Kâsım Bi-Emrillâh'a [1075-1094] 9 Ocak 1077 pazartesi günü sunmuştur. Yazar eserini yazarken el-Cevherî'nin [ö. 1007] yakını olan, bir zamanlar adına Otrar da denilen Karaçuklu (Fârâblı) İbrâhîm oğlu Ebû İbrâhîm İshâk'ın [ö. 961] *Dîvânu'l-Edeb fî Beyâni Lugati'l-'Arab* adlı sözlüğünü örnek almıştır. Eser büyük boy 319 yaprak olup her yaprakta 17 satır bulunmaktadır. Kâğıdı vaktiyle Çin, Hint, Afgan gibi Doğu ülkelerinde yapılmış olan, sağlam ve kalın bir kâğıttır. Yazısı oldukça kötü bir nesih bozmasıdır. Kitabın bazı yerleri rutubet görerek kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelime dışında her yanı iyice okunabilmektedir ki bundan, iyi korunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Kâşgarlı'nın elinden çıkma veya onun zamanında yazılmış nüsha ne yazık ki, günümüze ulaşmamıştır. Sâveli Ebû Bekir oğlu Muhammed, *Dîvân*'ın yazılışından 192 yıl sonra yani 1266 Ağustos'unun 1. Pazarında günümüzde mevcut olan nüshanın istinsahını tamamlamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Bulunuşu ve Yayımlanması[4]

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Ali Emîrî tarafından fark edilen ve satın alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bulunma ve satın alınma hikâyesi ile ilgili iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki tabii olarak eseri satın alan Ali Emîrî Efendi tarafından *Târîh ve Edebiyyât Mecmûası*'nın 1338 [1922] yılı 19. sayısında *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında bilgi verdiği yazıdır. Birinci kaynağın kaleminden olması açısından mühim olan yazıda eserin satın alınması şu şekilde anlatılmaktadır.

Kitabı Satın Alan Ali Emîrî Efendi'nin Tanıklığına Göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Bulunması ve Satın Alınması

Ali Emîrî *Târîh ve Edebiyyât Mecmûası*'ndaki yazısında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bulunuşu ve yayımlanması hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgiler günümüze uyarlanarak buraya alınmıştır. Ayrıntılar ise dipnotta gösterilmiştir.

Eski Mâliye Nâzırı Vanîzâde [Ahmed] Nazif Paşa'nın mülkiyetinde bulunan kitap, zaruri bir ihtiyaç üzerine aile üyeleri tarafından satılmak üzere Burhâneddin Efendi adında bir kitap sarrafına tevdi edilir. Kitap Meclis-i A'yân reîs-i sâbıkı Mustafa Âsım Efendi'ye götürülür. Kendisi eseri tetkik ettikten sonra dokuz yüz senelik nadir bir eser olduğunu ve eserin hemen Maârif Nâzırı Emrullâh Efendi'ye götürülmesi gerektiğini ifade eder. Burhan Efendi, eseri Emrullâh Efendi'ye götürür. Emrullâh Efendi, kitapçıları toplar ve eseri tetkik ettirir. Kitapçılar eser için şunları söylerler: "Eğer eserin İstanbul fiyatını soruyorsanız fiyatı iki lira eder. Eğer Avrupa'ya göndermek şartıyla satarsanız yirmi lira kızıl altına alırız." Durumu Emrullâh Efendi'ye anlatmak için Maârif Nezâreti'ne giderler ancak Emrullâh Efendi'yi bulamazlar.[5]

Buraya kadar yaşananlardan Ali Emîrî Efendi'nin haberi yoktur. Bundan sonrasını ise yine kendisi *Târîh ve Edebiyyât Mecmûası*'ndaki yazısında şu şekilde nakletmektedir:

> Benim bu mes'eleden aslâ haberim yok idi. Bir gece Diyârbekir Kırâathânesinde oturuyordum. Burhân Efendi geldi. Kitâbın mündericâtını hikâye etti. Dünyâda Türklere dâir böyle bir kitâb bulunduğuna ihtimâl vermediğimden bana bir rü'yâ ve hülyâ

4 Şuradan yararlanılmıştır: Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim!..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 1945 (Eylül 30, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2645, 3. ss.; Ekim 4, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2649. 3. ss.; Ekim 7, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2652. 4. ss.; Ekim 11, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2656. 3. ss.; Ekim 14, Pazar, Sekizinci Yıl - 2659. 4. ss.; 6. ss, 2. sütun.; Ekim 18, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2663. 3. ss.

5 Mesmûâta nazaran bu kitap maliye nâzır-ı esbakı Vânizâde Nazif Paşa-yi merhumun imiş. Bir zaruret üzerine aileleri tarafından Burhaneddin Efendi namında bir zata satmak için tevdi edilmiş. O da meclis-i ayan reis-i sabıkı fuzala-yi kirâmdan Mustafa Âsım Efendi hazretlerine götürmüş. Müşârün-ileyh hazretleri bir miktar mütâlaa ettikten sonra bu kitap Türklerin 'umûm-ı kürre-yi arzda meskûn bulundukları mahallerin haritasına ve hutût u eş'ar ve âsâr-ı kadîmesine dair dokuz yüz senelik pek nadir bir kitaptır. Maârif Nazırı Emrullâh Efendi'ye götür. Bu kitabı be-heme-hâl alsın. Sakın başka yere satma demiş. Burhan Efendi de Emrullâh Efendi'ye götürmüş. Emrullâh Efendi bir tezkire ile kitapçıları toplayıp kaç kuruş fiyatı olduğunu bi't-tahkîk bildirilmesini kütüb-hâne-yi umûmî müdüriyetine yazmış. Ba'z-ı kitapçılar cem' edilip kitap gösterilmiş. Kitapçılar demişler ki eğer İstanbul fiyatını soruyor iseniz bunun kıymeti iki liradır. Eğer Avrupa'ya göndermek şartıyla satar iseniz yirmi lira kızıl altına alırız. İfade-yi hâl etmek için birkaç gün ve birkaç defa Maârif Nezaretine giderler ise de Emrullâh Efendi'yi bulamazlar.

gibi göründü. Burhâneddin Efendi kavm-i necîb-i Arab'dan olduğundan ve kitâbın her bir Türkçesi yanında Arapçası da münderic bulunduğundan bahsetmekle ve söylenilen sözleri uydurmak da kābil olmayacağından şaştım kaldım. Kitâbı görmek istedim. Yarın akşam getireceğini va'detti. Ferdâsı gece erken Diyârbekir Kırâathânesine gittim. Sâatlerce oturdum. Gelen giden yok. Gâh kitabı Maârif Nezâreti aldığına ve gâhîce de böyle bir kitâbın ihtimâli olmadığına hükmeder dururdum. En ziyâde korktuğum Maârif Nezâreti alırsa arasından ba'z-ı nâdânın yaprak koparması ihtimâlini de der-pîş ile teessüfler ederdim. Herkes dağılmaya başladı ben de gitmeye hâzırlandım. Mevsim kış ve havâ soğuk idi. Bir de elinde büyük bir kitâb olduğu hâlde Burhân Efendi içeriye girmesin mi? Gelip karşımda oturdu. "Buyurunuz bakınız." dedi. Bir de ne bakayım. Türk lisânına, Türk eş'ârına, Türk durûb-ı emsâline, Türk illerinin kürevî haritasına, Türk bayraklarının resmine Türk'ün kadîm yazısına dair hulefâ-yı Abbâsiyye zamânında yazılmış bir kitâb. Ve hattâ Amerika'nın keşfinden dört beş yüz sene kadar evvel te'lîf olunduğu hâlde kitâbın haritasında Cabelka [Cabarka] nâmıyla Amerika [Japonya] da mevcûd. Sevincimden âdetâ çıldıracağım. Fakat aslâ temkînimi bozmuyordum. Bayağı bir kitâb mütâlaa ediyorum vaz'iyetinde bulunuyordum.

Kitâba mümkün olduğu kadar göz gezdirdikten sonra Burhân Efendi'nin, "Nasıl efendim, kitâbı beğendiniz mi? Kitâbçıların tahmîn ettikleri yirmi liraya vermeli mi yoksa daha ziyâde değeri var mıdır?" suâline cevâben "Yirmi lira pek münâsib bir fiyattır. Hemen veriniz." dedim. Kalkıp giderken "Şâyet Maârif Nezâreti almazsa sakın başka yere götürme, bana getir. Ben sana ayrıca üç lira ikrâmiye de veririm." dedim. O güne kadar müddet-i ömrümde böyle bir sözü lisâna almamıştım. İşte o gün mecbûr oldum.

Ondan üç gece sonraya kadar ne gecem gece ve ne de gündüzüm gündüz. Fakat bir şey ile mütesellî olurdum ki her gece Burhân Efendi kırâathâneye gelir, bugün Maârif Nâzırını yerinde bulamadıklarını haber verirdi. Dördüncü akşam Burhân Efendi kemâl-i hiddetle kırâathâneye geldi. Dedi ki: Bugün Mâarif Nâzırını yerinde gördüm. Kitâba kitâbçıların yirmi lira kıymet koyduğundan bahsettim ve kütübhâne-yi umûmîden yazılan cevabnâmeyi verdim. Cevâben kemâl-i izz ü vakâr ile ne söylese beğenirsiniz. "Haydi haydi, yirmi liraya ben bir kütübhâne dolusu kitâb alırım. Kitâbını götür de o fiyat ile nereye istersen sat." Ben de kemâl-i hiddetle kitâbı alıp dışarıya çıktım. Hemen doğruca Beyoğlu'na gidecek, Maârif Nâzırına Frenklere kitâbın kaç kuruşa satıldığını gösterecektim. Fakat sana olan vaadim hâtırıma geldi. Bu günlük gitmedim. Sâhibi otuz lira istiyor. Eğer otuz lira verirsen yarın kitâbı sana getireyim, dedi. "Zâhirî birtakım adem-i muvâfakattan sonra yarın kitâb bize getirilirse uyuşulacağını ümîd ederim." dedim. Hâlbuki o sırada hânemdeki nakit mevcûd yirmi liradan ibâret idi. Çenberlitaş'ta bir Rûm sarrâf var idi. Her vakit alışveriş ederdim. Sabâhleyin gittim. On lira istedim. "Bir ay sonra vermek için maâş cüzdânımı karşılık bırakayım." dedim. Ben zannediyor idim ki cüzdânı bırakmaya ne hâcet vardır, bir iki lira güzeşte istemek şartıyla derhâl "Buyurun efendim." diyerek on lirayı verecek. Eline kalem alıp bir şeyler hesâb etti. Nihâyet "İki ay sonra verilmek şartıyla istediğiniz şu on liraya beş lira güzeşte

vereceksiniz." dedi. Elhâsıl her kime mürâcaat ettim ise on lira bulamadım. Me'yûsen hâneme avdet ettim. Biraz sonra kitâb ile berâber Burhân da geldi. Pek düşünüyor ve kitâba bakıyordum. Düşündüğüm o târîhe kadar hiçbir kimseye Cenâb-ı Hak "Param yoktur." dedirtmemiş iken "Şimdilik param yoktur, on lira borcum kalsın." demeye utanıyordum. Haydi cesâret edip söyleyeyim ba'z-ı i'tizâr beyânıyla kabûl etmezse, benim için daha müşkil bir belâ idi. Ben bunları düşünmekte iken kapı çalındı. Bir de bakarım ki merhûm Faik Reşad Bey'dir. Hemen kapıya koştum. Merhûm içeriye girince ilk sözüm "Beyefendi, üzerinizde on lira var mıdır?" oldu. Cevâben "Üzerimde yok ama evimde vardır. İster isen gidip getireyim." dedi. "Haydi, durma git getir ammâ çabuk gel." dedim. Bu telâşın sebebini sordu. "Şimdi söyleyemem. Git de gel, sonra anlarsın." cevabını verdim. Yukarı çıkıp bir geniş nefesle Burhân'a "işte yirmi lira. On lirası şimdi gelecek. Otuz liraya sattığına dâir yaz ilm ü haberi" dedim. Burhân ilm ü haberi yazdı. Çok sürmeden Faik Reşad Bey de on lira ile geldi. Burhân otuz lirayı alınca "Efendim bu kitâbın bedelidir, ya bana va'dettiğiniz üç lira nerede?" demesin mi. Dedim ki "Ey Burhan, görüyorsun ki istikrâz sûretiyle ödedim. Beş param kalmadı. Her aylık aldığım vakitlerde gel. Her ayda bir lira vermek sûretiyle öderim." Râzı oldu ve öylece ödedim. Burhan giderken kitâbı otuz liraya aldığıma dâir benden bir vesîka istedi. Sebebini sorunca "Emrullâh Efendi'nin *haydi haydi yirmi liraya bir kütübhâne kitâb alırım* sözü bana pek ziyâde te'sîr etti. Götürüp göstereceğim" dedi. Yazıp verdim. Akşama yakın Divânyolu'nda geziniyordum. Maârif Nezâretinden iki zât çıktı. Müfettişlerden imişler. Biri diğerine beni göstererek bir şey söyledi. Her ikisi de yanıma geldiler. O zât bana, "Emîrî Efendi siz misiniz?" dedi. "Evet" cevâbını alınca "Efendim o kitâbta ne meziyet gördünüz ki otuz liraya aldınız?" demesin mi? Cevâben "Sizin gibi maârif me'mûrlarının zehâbına nazaran fi'l-hakîka o kitâbta beş kuruş kıymet yoktur. Onu böyle kıymetli bir fiyata ancak Emîrî gibi ahmak alır." cevabını vererek savuştum. Anlamalı hâlimizi ki Emrullâh Efendi gibi fâzıl, maârif-perver zannettiğimiz bir zât bir kitâbı yirmi liraya almadığı hâlde bir iki sene sonra yine o Mâarif Nezâreti bu kitâbtan dolayı vâki' olan hizmet nâmına bana üç yüz altın teklîf eyledi. Hâlâ bana i'tirâz edenlerde acabâ zerrece olsun insâf var mıdır? Varsın ileride târîh, mâbeynimizi fasl etsin.

Ali Emîrî'nin otuz üç reşat altını ödeyerek satın aldığı bu kitaba önce Maârif Nezâreti üç yüz altın teklif etmiş, daha sonra Macar İlimler Akademisi on bin altın teklif etmiş ancak bunu da kabul etmemiş, milletin menfaatini şahsî menfaatlerinin çok üstünde tutmuştur. Rifat Bilge, Ali Emîrî'ye yapılan para teklifine karşılık kendisinin şu cevabı verdiğini ifade etmiştir:

> "Böylece Ali Emîrî bir taraftan vatansever bir Osmanlı evlâdı olduğunu gösterirken diğer taraftan ise kendisi hakkında "verilen parayı beğenmiyor" gibi yapılan dedikodulara cevap vermiştir."

Ali Emîrî Efendi, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yayımlanma macerasını ise şöyle nakletmektedir:

İşittiğime göre İbrahim Beyefendi kitâblarımı vakfetmek emelimde olduğumu Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâda hikâye etmiş ve Maârif Nâzırı bulunan Şükrü Beyefendi de evvelce hânemde kitâblarımı ziyâret etmiş idi. Bu kitâbların şöhret-i şâyiasını işiten Talat Paşa ile de tesâdüfî olarak bir gece Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi'nin hânesinde görüşerek kitâbı (*Dîvânu Lugâti't-Türk*) bastırmak için vermekliğimi ricâ etmiş idi. Ben de "İlm, mâl-ı umûmîdir, vermemeye hükm yoktur. Husûsuyla dünyâda bir de nazîri bulunmayan bu kitâbın zâyi' olmasından korkuyorum. Hattâ geceleri bile uyuyamıyorum. Başımla gözüm üstüne, hemen yarın adam gönderip aldırıp bastırınız." demiş idim.

Fi'l-hakika hemen ertesi günü Ziya Gökalp Bey gelerek mezkûr kitâbı alıp götürdü ve basılmağa mübâşeret olundu. Birkaç gece sonra İbrahim Beyefendi bendenizi gördü. Bize yüz lira ikrâmiye verileceğini beyân eyledi. "Ben simsar değilim dellal değilim vatan namına bir kitap istenilmiş vermişim buna mukabil para vermenin ne lüzumu vardır, istemem."[6] cevabını vermiştim.[7] Ol vakit Talat Paşa-i ilâve-yi me'mûriyet suretiyle maliye nazırı vekili idi. Akrabadan Basri Bey'i[8] görerek "Emîrî Efendi galiba yüz lirayı az görüyor, üç yüz lira verilmesini emrettim. Kendisine söyle, gidip Maâriften parayı alsın." demiş idi. "Üç yüz lira değil, bin lira olsa yine kabul etmem. Dokuz yüz seneden beri eslâfımız tarafından kemâl-i i'tinâ ile muhafaza edilerek bana vâsıl olan bir yegâne nüshanın tab' u ta'dîdiyle pençe-yi ziyâ'dan kurtarılmış olması bana mükâfât-ı kâfîdir." cevabını verdim. İşte bu gibi münâsebetlerle kitâblarımın şöhret-i şâyiasını zâten bilen Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ, bu kitâblarımı vakfetmek için bir münâsib mahal aradığımı işitince pek ziyâde takdîr ederek Talat Paşa merhûm, şeyhülislâm ve evkāf-ı hümâyûn nâzırı bulunan Hayri Efendi'ye birinci tezkirenin yazılmasını beyân ve ricâ etmiş.[9]

---

6 İbrahim Beyefendi ile Talat Paşa'nın ifadesine atfen geçen sohbet pek uzundur. Talat Paşa-yi merhûmun şu bir görüşte bendenizi ne kadar beğendiğini ve dünyada hâtırıma gelmeyen bir mevkiye getireceğini tebşîr ettiğini ve bendenizin ne sûretle reddettiğimi ârzû edenler müşârün-ileyhten öğrenebilirler. Gerçi Malta'dan avdetlerinden beri görüşememiş isem de maa'l-memnûniyye âfiyet haberlerini işitiyordum. Ben burada ihtisâren yazdım.

7 Ziya Bey'le Kıblelizâde Fuad Bey de birlikte idi. Öteden beri neşreyledikleri makālelerini ekseriyâ hilâf-ı hakîkat ve bu adamın eslâf-ı kirâm hakkında aleyhinde uydurma şeyler gördüğümden gıyâben kendisini sevmezdim. Bursa meb'ûs-ı sâbıkı Tâhir Beyefendi'ye hâneme kabûl ile kütübhânemi ziyâret eylemeyi evvelce ricâ etmiş ise de cevâb-ı redd vermiştim. Hemşehrim Ziya Bey'le beraber gelmiş ve haberim olmaksızın Ziya Bey'in arkası sıra oturduğum odaya kadar girmiş bulundu. Ve Ziya Bey'i de daha bir gece evvel İbrahim Bey'in hanesinde görmüş bulunduğumdan hürmeten sükût ettim. Bu Fuat Bey kitâb ücreti kabûl etmediğimi vesîle ederek lehimde bilmem hangi gazetede bir makāle yazdı. [[Köprülüzade] Mehmed Fuad, "Dîvânü Lügâti't-Türk", *İkdam*, Numro: 6914, 9 Receb 1334 / 29 Nisân 1332 / 12 Mayıs Efrencî 1916, 2. s. Köprülüzâde Mehmed Fuad, "En Eski Türk Şiirleri", *İkdam*, Numro: 6961/ 16 Receb 1334 / 6 Mayıs 1332 / 19 Mayıs Efrencî 1916 / 2. s.] Bu desîsekârlığı bir kere de *Sabah* gazetesiyle icrâ eylemişti. Cevâb bile vermedim. Çünkü eslâf-ı izâmımız hakkında hakîkaten gayr-i muvâfık makālelerini gördükçe teessür ve nefretim artıyordu.

8 Basri Bey akrabâdan ve gāyetü'l-gāye istikāmet ve hüsn-i ahlâk erbâbındandır. O sırada Ankara muhâsebe-yi mümeyyiz-i sâbıkı olarak Der-saâdet'te idi. Talat Paşa, mağdûriyyet-i hâline vâkıf olarak Burdur sancağı muhâsebeciliğine ta'yîn etmişti. Burdur'da altı yedi sene kemal-i istikāmetle hüsn-i hizmet ve tezyîd ve vâridâta himmet etmiş iken kuvâ-yı millîyeye iltihâk töhmetiyle mâliye nezâreti hârikulâde istikāmeti ve hüsn-i ahlâkı hâiz olan öyle kıymetdar bir me'mûru bilâ-suâl ve lâ-cevâb Burdur muhâsebeciliğinden azl etmişti. Şimdi Ankara'da muhassasât-ı zâtiye müdürüdür.

9 Ali Emîrî, "Millet Kütübhânesi Ne Sûretle Teşekkül Etdi", *Târîh ve Edebiyyât*, İstanbul 1338 (Tişrîn-i evvel 31) (1922 Ekim), Sene: 1. 'Aded: 3. s. 53[a]-65[b].

Eser Üzerinde İlk Çalışmaları Yapan Kilisli Muallim Rifat'ın Hatıralarına Göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Neşredilmesi

Kilisli Muallim Rıfat, *Yeni Sabah* gazetesinde yayımlanan yazısında Ali Emîrî efendi hakkında bilgiler vermiş, eseri nasıl bulduğunu, satın aldığını kendisine anlatıldığı şekilde nakletmiştir. Kendisi eseri nasıl istinsah ettiğini ve basılma macerasını da anlatmıştır:

Üstad Kilisli Muallim Rifat
Bildiklerim!..

1.[10]

Divanyolundaki Diyarbekir kıraathanesi - Ali Emîrî Efendi kimdir? - Bekâr yaşayan, kapısını kendisi kilitleyip kendisi açan adam - Dehşetli bir hafıza - 100 000 beyti ezberinde tutan bir kafa - "Beni imtihan mı etmek istiyorsun." - Çifte "Hüdayi"ler - Tevhid, Arif Bey'lerle Amasya müverrihi Hüsameddin Efendi - "Dîvânu Lugâti't-Türk"ün bir nüshası" - 30 altın liraya bir kitap- Maârif Nazırı Emrullâh Efendi - "Biz 30 liraya bir kütüphane satın alırız. Al kitabını istemiyoruz!" - Kitapçıyı da şımartmamak lâzım - "Bu kitabı iyi sakla!" - Emîrî Efendi'nin kitap merakı.

Âdet olmuştur: Büyükler büyük işlere dair (hâtırat) yazarlar; hem de bu hâtırat ekseriyetle siyasi işlere dair olur.

Bu bir güzel âdettir, fakat büyüklere tahsise ne hacet, küçüklerin de küçük işlere dair yazmasına ne mâni var?

Küçük görünen bir iş bazan büyük bir işi tahsis eder, yahut bir noktasını olsun aydınlatır. Binaenaleyh ben de kendimi bildiğim günden beri nerede okudum, kimlerden okudum, neler gördüm, kimlerle görüştüm, ne gibi hâdiselere şahit oldum; bütün bunları yazmak istiyorum.

Şu kadar var ki (hâtıratım) yerinde (bildiklerim) kelimesini istimal ediyorum. Gördüklerim, işittiklerim de buna dâhildir. Çünkü her görülen, işitilen şey de bilinmiş sayılır.

İlme, kitaba hizmetim daha çok geçtiği için iptida ilim sahasındaki hizmetlerimden ve bu alandaki müşahade ve kararlarımdan bahsedeceğim.

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Emîrî Efendi

"Divanyolunda Karababa Sokağı'nın[11] başında (Diyarbakır Kıraathanesi) adlı bir kıraathane vardı. (Diyarbekirli Ali Emîrî) Efendi buranın birinci müşterilerinden idi.

10 Devamı perşembe sayımızda.
11 Edirnekapı istikametine giderken Çemberlitaş'ın biraz ilerisinde sol kolda.

Her gece akşamdan sonra gelir, gece yarısına kadar oturur, dostları ile görüşür, konuşur; sonra kalkar, Parmakkapı'daki hanesine giderdi.

Bu zat bekâr idi, kapısını kendisi kilitler, kendisi açardı. Hayatını mütalaaya hasretmiş idi.

Her türlü eser okumakla beraber en çok Osmanlı edebiyatı, Osmanlı tarihi ile meşguldü. Hafızası çok kuvvetliydi. Okuduğu şeyleri unutmamış, unutmazdı.

- Ezberimde yüz bin Türkçe beyit vardır! derdi.

Ben, bu ciheti nezaketle birkaç kere tecrübe ettim. Hangi bir şairin bir gazelinden bir mısra' seçtim:

- "Acaba şu mısra' kimindir?" diye sordum. Güldü:
- İmtihan mı etmek istiyorsun; falanındır, sonu şudur ve gazelin tamamı şöyledir… diye ezber okudu.

Bu zat büyüklerin tercüme-yi hâlleriyle de çok uğraşmıştı. Ne kadar İslâm hükümdarı varsa, ne kadar büyük âlimler varsa, meşayih varsa, ne kadar Osmanlı şairi varsa hepsinin tercüme-yi hâlini mufassalan bilirdi. Ona bir şey sorulsa:

- O namda iki şair var, hangisini istiyorsun?.. der ve her birisi hakkında malûmat verirdi.

Bir yaz günü akşam üzeri Ayasofya meydanında ağaçlar altında gezinirken, Ayasofya hamamının kapısı üzerindeki tarih gözüme ilişti. Uğraştım, okudum, kaydettim.

Şairinin adı Hüdâyî idi.

Ben bunu Aziz Mahmud-ı Hüdâyî zannettim. Gece kıraathanede işi ona açtım.

- Tuhaf şey, Aziz hazretleri hamam tarihi söylemiş! dedim. Güldü:
- Rıf'at, teracimde zayıfsın. Biraz uğraş, tekemmül etmeğe bak. İki Hüdâyî var; Birisi Aziz hazretleri, diğeri Müezzinzâde Hüdâyî'dir.[12] Tarih bunundur! dedi.

Müşarünileyhin tarih ve edebiyatta kemalini gördüğüm, bildiğim için kendilerinden istifadeye çalışırdım. Bu zat her gece kıraathanede isbât-ı vücut eder etmez, etrafına tarih ve edebiyat meraklıları toplanır, orası âdeta bir ders halkası olurdu.

Tarih Encümeni âzasından Tevhid Bey[13], yine âzadan (Ârif Bey[14]), Amasya müverrihi (Hüsameddin Efendi[15]) baş şakirtlerindendi. Ben de sürüye katılır, fakat küçük şakirt gibi söze o kadar karışmazdım.

12 Hüdâyî [1519?-1583]: Adı Mustafa, sanı Salâ Muslısıdır. İstanbul'da Haseki Mahallesinde doğdu. Ahlakî nezafet ve nezaketiyle tanındı, sesinin teravet ve halavetiyle ün saldı. Arapçadan anlardı. Öğrenimini bitirdikten sonra sesi güzel olduğu için Haseki Camisine müezzin oldu. 3. Murad Han [1574-1595] döneminde musiki bilgisinde sözü dinlenilir Farsçada kendisine imrenilirdi. Şair olarak da tanındı. Gazelde İran şairleri gibi iç açıcı tavrı, kaside ve altılıları renkli ve akıcı, dörtlüsü ve beşlisi tatlı ve iç açıcı olup buluşları ve yenilikleri olan bir şairdir. Ömrü Kadın pazarı semtinde oturmakla, Haseki Camisinde müezzinlik yapmakla geçti. İstanbul'da vefat etti, Edirnekapısı dışında gömüldü.
HÜDÂYÎ (SALÂ MUSLISI): *Dîvân*: Mustafa S. Kaçalin, 458. s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1196.

13 Erzurumlu Ahmed Tevhid Ulusoy [1868-1940].

14 Konyalı Arif Baysal [1861-1946]. (?)

15 Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Yasar [1869-1939].

Müşarünileyh hakkında uzun bir tercüme-yi hâl yazacağım. Binaenaleyh sadede geliyorum:

Malî 1333[16] senesi idi. Bir gece yine bu kıraathaneye teşrif buyurdu. Biraz tarihten, edebiyattan bahsedildikten sonra:

- Beyler, efendiler! Bu gece size bir şey soracağım! dedi.

- Buyurun! dedik.

Sordu:

- *Dîvânu Lugâti't-Türk* isminde bir kitap gördünüz mü, yahut işittiniz mi?

İlk cevabı ben verdim:

Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve *Keşfü'z-Zünûn*'a yazmıştır, dedim.[17]

Sonra Arif Bey ve arkadaşları Arapça tarihlerin birisinde bunun adını gördük, dediler.[18] Bunun üzerine Emîrî Efendi, Fuzulî'nin şu mısraını okudu:

Eyledüm tahkîk görmiş kimse yoh cânânumı[19]

Söz sırası bize geldi. Bir ağızdan heyecanla sorduk:

- Siz gördünüz mü? dedik.

Sualimiz hoşuna gitti, kendisine mahsus olan tarzda gevrek gevrek, güle güle katıldı:

- Ne söylüyorsunuz? İnayet-i Bârî ile bugün o kitaba malik oldum, dedi. Cümlemiz tebrik ettik, fakat nasıl elde ettiğini kimden aldığını sorduk.

Bize şöyle anlattı:

- Âdetim veçhile haftada, iki, üç kere sahaflar çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım. Dün de uğradım. Kitapçı Burhan Bey'in dükkânında oturdum. "Bir şey var mı?" dedim. Kitapçı:

- Bir kitap var amma, sahibi otuz [altın] lira istiyor. Bu kitap bana geleli bir hafta oldu. Ben, bunu yüksek bir fiyatla alır, diye Maârif Nazırı Emrullâh Efendi'ye[20] götürdüm. O da ilmiye encümenine havale etti. Encümen tetkik için bir hafta müsaade istedi, ben de kabul ettim. Bir hafta sonra uğradım. On

---

16 1333 mali yılı 1 Mart 1917 – 28 Şubat 1918'i karşılar. Burada bir yanlışlık olmalı ve belki mâlî yerine hicrî yazılmalıydı. O zaman tarih 19 Kasım 1914 – 8 Kasım 1915'i karşılar. Böylece doğruya yaklaşılmış veya isabet edilmiş olur.

17 KÂTİB ÇELEBİ [1609-1657]: *Keşf-el-Zunun*: Yayınlayanlar: Ord. Prof. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli [Ahmet] Rifat Bilge [1876-1953], İstanbul 1360-1941, I, 808. s. Mf. V.

18 Badru'd-dîn Mahmûd al-'Aynî'nin [ö. 1451], *al-'İkdu'l-Cumān fi Ta'rīḫi Ahli'z-Zamān*, [Türkçesi 1725 Üsküdarlı 'Abdu'l-latîf-i Râzî [ö. 1733] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi Kitapları 1373] 2. cildi. Kitabın yazıldığı 464-466 senesi 233a-240a. yapraklarda olup kayıt yoktur. Kâşgarlının vefatı 477 yılı

19 FUZÛLÎ [1483-1556]: *Dīvān*: Metni Baskıya Hazırlayanlar: Kenan Akyüz – Süheyl Beken – Sedit Yüksel – Müjgân Cumbur: Türkçe Divan: Ankara 1958, 387. s. § CCLXIII-1b. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Seri I, No. 8. FUZÛLÎ [1483-1556]: *Dīvān*: Hazırlayan: Abdülhakim Kılınç: Fuzûlî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin): İstanbul 2021, 643. s. § 269. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 194. Edebiyat ve Sanat Serisi: 43.

20 [1858-1914].

lira teklif ettiler. Ben de: "Kitap benim değil, başkasınındır. Otuz liradan bir para aşağıya vermiyor." dedim. Cevaben "Biz otuz liraya bir kütüphane satın alırız. Al kitabını, istemiyoruz!" diye kitabı iade ettiler. Kitap sahibi ile tayin ettiğimiz müddet yarın bitecektir. Yarın kitabı vermeye mecburum. Bakınız, eğer işinize gelirse siz alınız! dedi.

Kitabı elime alınca bayıldım. Otuz lira değil, otuz bin lira değeri var. Dünyada eşi menendi görülmemiş bir kitap, Hicrî 466'da telif edilmiş, bir Türk kamusu ve grameri. Fakat kitapçıyı şımartmamak, fiyatı artırmaya bırakmamak için, nazlı davrandım: "Dağınık bir eser. Acaba tamam mı, değil mi? Hem de müellifi Kâşgarlı bir adam imiş, kimdir, necidir? Belli değil. Sarı çizmeli Mehmed Ağa... Mamafih ne de olsa bir eserdir. Maârif on lira teklif etmiş ise, ben on beş lira veririm." dedim.

Kitapçı:

- Hayır, arz ettiğim gibi benim değildir. Benim olsaydı verirdim. Fakat sahibi mutlak otuz lira istiyor. Almayacak olursanız sahibine iade ederim, dedi.

Sordum:

- Sahibi kimdir? dedim. Cevaben dedi ki:
- Yaşlıca bir hanımdır; eski Maliye Nazırı Nazif Bey'in[21] mensubatından. Paşa, bu kitabı ona verirken: "Bak, sana bir kitap veriyorum. İyi sakla! Sıkıldığın zaman kitapçılara götür. Altın para otuz lira eder, aşağıya verme!" demiş. İşte bu otuz lira kadının kulağında küpe olmuş. Yoksa kendisi aceze bir kadındır. Alacak isen, bir kadına iyilik etmiş olursun dedi.[22]

2.

Ali Emîrî Efendi ve Dîvânu Lugâti't-Türk - Kitaba verilecek para yetişmiyor - Edebiyat Muallimi Reşat Faik'in yardımı - Yemeği içmeği unutarak… - Kitaba karşı kıskançlık - Ziya Gökalp'in isteği - Lugat üzerindeki çalışmalar - Bir çalışmaya bir ev.

Birinci kısmın hülâsası: Ali Emîrî Efendi, *Dîvânu Lugâti't-Türk* isimli bir kitabı ararken Sahaflar Çarşısında bunu bir kitapçıda buluyor. Bir kadın bunu kitapçıya getirip bırakmış, eski maliye nazırı Nazif Bey'in mensuplarındanmış. Kitapçı: "Bu kitabı alırsan kendisine iyilik edersin" diyor. Ali Emîrî Efendi anlatmaya devam ediyor:

Bunun üzerine:

- Evet, şimdi işin şekli değişti. Bir kadına muavenet bir vazifedir. Peki, kabul ettim, dedim ve kitabı aldım. Fakat o dakikada şöyle düşündüm: Yanımda ancak 15 lira var, eve gidecek olsam kitap dükkânda kalacak, mümkün ki başka birisi gelir, kitapçı tamahkârlık ederek ona da gösterir, o da alır. Paranın üstünü yarına

21 Vanîzâde Ahmed Nazîf [1841-1905].

22 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim!..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 30 Eylül 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2645, 3. ss.

bırakayım desem, olmaz. Başladım içimden Allah'a yalvarmaya: "Allah'ım bir dost gönder, bana yardım etsin. Beni şu kitaptan ayırma!"

İki dakika sonra baktım ki dostlarımdan eski Dârülfünûnun edebiyat muallimi Reşat Faik Bey[23] oradan geçiyor. Hemen çağırdım. Gizlice: "Varsa aman bana yirmi lira ver" dedim. Çantasını açtı on lira varmış onu verdi.

- Üst tarafını da şimdi acele eve gider getiririm, dedi. Ben de kitapçının dükkânında kısmen huzur-i kalbile oturdum.

Birkaç dakika sonra Reşat Bey geldi, parayı getirdi. Otuz lirayı Burhan Bey'e verdim.

Burhan Bey - "Pekâlâ, ya benim bahşişim yok mu?" dedi.

Üç lira da ona verdim, vedalaştım. Dükkândan kalktım. Reşat Bey'le konuşa konuşa çarşıdan çıktık. Fakat arkamıza baktım: "Acaba Burhan Bey pişman olup da arkamızdan koşmasın" diye korku içindeydim.

Neyse, baktım ki gelen yok: "Oh, Elhamdülillâh!" dedim. Kitabı aldım, eve geldim, yemeği içmeği unuttum. Birkaç saat mütâlaa ile uğraştım. Arkadaşlar, size arz ediyorum: Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Sibeveyh'in[24] kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye kadar bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lâzım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.

Bu kitap ile Hazret-i Yusuf arasında bir müşabehet var: Yusuf'u arkadaşları birkaç akçeye sattılar. Fakat sonra Mısır'da ağırlığınca cevahire satıldı. Bu kitabı da Burhan bana 33 liraya sattı. Fakat ben bunu birkaç misli ağırlığında elmaslara, zümrütlere vermem, dedim.

Emîrî Efendi bu kitabı elde ettikten sonra neşesiyle sermest oldu. Eşine, dostuna, rast geldiğine: "Ben bir kitap aldım, şöyledir, böyledir" diye ballandıra ballandıra söylüyordu.

Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa bu haber Ziya Gökalp'e[25] yetişmiş, koşmuş, Emîrî'ye gelmiş, kitabı görmek istemiş. Fakat Emîrî:

- Şimdilik gösteremem, belki iki ay sonra olabilir, diye Ziya Bey'i kırmıştı.

Sonra Ziya Bey Diyarbekir mebuslarından iki zatı göndermiş, Emîrî Efendi onlara da göstermemiştir. Bana gelince, Emîrî Efendi'nin tabiatini bildiğim için görmek istemedim. Bir şey söylemedim. Nihayet bir hafta kadar bir zaman geçti. Bir gün bana haber göndermiş ve davet etmişti. Gittim. Kitap meydanda duruyordu. Bana hitap ile:

---

23 Ahmed Faik Reşad [1851-1914].

24 Sîbeveyh [752-796]. Şîrâzlı bir ailenin çocuğu. Cümle bilgisinin kurucusu. Bu isim sêboyah (< sêb boya 'elma kokulu; elma yanaklı' < sêb boya) olup hiç duymadan okumağa mecbur kalanların görerek okuyuşundan oluşan bir söyleyiş olmalı. «Veyh» şeytan adı olduğundan hadisçiler Sîbeveyh biçiminde okumağı tercih etmezler Sîbûye(t) biçimini tercih ederler.

25 Mehmed Ziya Gökalp [1876-1924].

- İşte "*Dîvânu Lugâti't-Türk*" buyurun, mütâlaa ediniz.. dedi.

Ben de aldım, bakıştırdım.

- Cenâb-ı Hak neşrini nasip etsin, dedim.

Bu söz hoşuna gitti.

- Bu sözü başkasından duymadım, inşallah neşrederiz, tashihini de sen yaparsın, dedikten sonra bir ah çekti; rengi bozuldu, şöyle dedi:

- Rıfat, bu kitap ne kadar yüksek dersek o kadar yüksek, ne kadar kıymetli dersek o kadar kıymetli, fakat bunun mühim bir kusuru var. Kitabın şirazesi çözülmüş, formaları dağılmış, yapraklar karışmış, başı, sonu belirsiz olmuş. Sayfasının karşılığı yok, sayfa başlarında numara yok, kitap tamam mı, değil mi, tanzim edilmesi mümkün mü, değil mi? Bu noktalar beni mahzun ediyor. Acaba tamam mı? Eğer tamam ise, ne saadet, değilse vay benim başıma. O zaman bu kitabın karşısına geçip, ölünceye kadar ağlamalıyım. Rıfat, sana rica ediyorum. Her gün gel, bir iki saat bu kitap ile meşgul ol. Şu kitap tamam mı, değil mi? Bunu meydana çıkar! dedi. Ben de teşekkürle kabul ettim. İki ay kadar her gün birkaç saat meşgul oldum. Kitabı üç defa hatmettim. Formalar, kâğıtları oradan kaldırdım, beriye koydum, uymadı. Başka yere götürdüm, sözlerin insicamına, bahsin devamına baktım. Elhasıl uğraşa uğraşa tanzim ettim. Sayfalara numara koydum. Kitabın tamam olduğunu tebşir ettim, sevincinden ağladı. Sonra:

- Ben de göreyim, dedi. Bir kere de beraberce indirdik. Ona da kanaat geldi.

Bu iş, onun o kadar hoşuna gitti ki, ev iki bölüklü idi. Bana:

- Rıfat, bu hizmetine mukabil, haydi Defterhaneye gidelim. Sana hanemin bir bölüğünü ferağ edeyim, dedi.

Teşekkür ettim:

- Hanenizde daim olunuz, Ben sizden yalnız bunun neşrine müsaadenizi istirham ederim, mükâfatım bu olsun, dedim.

Cevaben:

- İnşallah o da olur, fakat biraz sabrediniz, dedi.

Anladım ki, o neşre razıdır, fakat büyüklerden birisinin veya bir kaçının ricasını istiyor. Çünkü merhum büyüklerin iltifatından çok hoşlanırdı. Hatta ona gündüz büyüklerden birisi hürmet etse, gece kıraathaneye gelir:

- Bugün falan beyefendiye rastladım, bana şöyle hürmet etti. Eğildi, elimi öptü. Ne âlicenap, ne terbiyeli insandır! diye onu saatlerce methederdi.[26]

26 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 4 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2649. 3. ss.

3.[27]

Sevda bilmeyen Ziya Gökalp bir kitaba nasıl âşık olmuştu? - Talât Paşa'ya nazın geçer mi? – Kim kimin ayağına gidecek? - Ali Emîrî Efendi merhumla zamanın adliye nazırının karşılıklı muhabbetleri - "Vay üstâd-ı muhterem, vay edîb-i a'zam, vay müverrih-i mükerrem!" - Ne bahtiyarız ki, sizi gökte ararken yerde bulduk… - O ne gelişti yarabbi!... - "Bu gece çaylarından!..." - İftar sofrasından sonra Talât Paşa'nın gelişi - 33 estağfirullah çektim! - "Kendimi Kanuni Sultan Süleyman zannediyorum!."

Ziya Gökalp Bey de "*Dîvânu Lugâti't-Türk*"e kulaktan âşık olmuştu. Adı söylenince Leylâ'sının adını duymuş zavallı Kays gibi ah çekiyordu. Kitabı duyduktan sonra kitabı görmek için yaptığı teşebbüslerin fayda etmediğini görünce bir gün bana geldi. Aramızda şöyle bir konuşma oldu:

- Bahtiyar Rıfat, sen bu kitabı hem gördün, hem okudun değil mi?
- Evet, gördüm de, okudum da.
- Rıfat, ben sevda bilmezdim. Fakat bu kitaba tutuldum. Görmek için ne yaptımsa olmadı, şu kadar var ki cezmettim. Bu kitabı hem almalı, hem neşretmeliyiz. Bu hazinenin anahtarı senin elindedir. Gel, bana yardım et. Şu kitabı kurtaralım, bastıralım. Bütün Türklere armağanımız olsun. Haydi bana çaresini söyle!
- Evet, bir çare düşündüm. Fakat hem kolay, hem zor. Bilmem ki yapabilir misin?
- Aman çabuk söyle. Emin olun ki, Ferhat gibi dağları delecek kudretim var.
- Talât Paşa ile görüşüyor musun, ona sözün, nazın geçer mi?
- Merkezi âzasından olduğum için hay hay. Ne demek istiyorsun?
- Talât Paşa'yı Ali Emîrî Efendi çok severdi. Ne zaman adı anılsa medh ü senâsında bulunuyor. Bana öyle geliyor ki bu kitap için Talât Paşa, Emîrî Efendi'ye rica edecek olursa derhâl verir. Fakat Talât Paşa ona rica eder mi, bilemem!
- Talât Paşa[28] gönülsüzdür, hem de faziletli insanları sever. Haydi, haydi rica eder. Şu kadar var ki, bu ricanın şekli tuhaftır. Talât Paşa, Emîrî Efendi'nin ayağına gitse olmaz. Onu Babıâlî'ye veya merkeze çağırsa olmaz. Şimdi bunun çaresi nedir? Rica ederim şunun da bir çaresini bul.
- Ben bu işi daha evvel düşünmüş, çaresini bulmuştum.
- Nasıl, anlat bakayım!
- Emîrî Efendi, adliye nazırı İbrahim Beyefendi'yi[29] pek çok sever, gerek asaletine, gerek şahsî meziyetlerine çok hürmeti vardır. Buna mu[kabil]

27 İlk iki yazı, 30 Eylül ve 4 Ekim tarihli "*Yeni Sabah*"larda intişar etmiştir.
28 Mehmed Talat [1874-1921].
29 Pîrîzâde İbrâhîm Hayrulláh [1859-1934].

karşılıklı sevişme neticesidir ki, Emîrî Efendi'ye çok hürmet eder, gördüğü yerde mutlaka elini öper. Bu karşılıklı sevişme neticesidir ki, Emîrî Efendi geceleri sık sık İbrahim Bey'in Koska'daki evine gider. Sonra gelir, bize nasıl görüştüğünü anlatır.

Bulduğum çare şudur: Şimdi ramazan-ı şeriftir. İbrahim Bey'e söyleyin bir gece Emîrî Efendi'yi iftara davet buyursun. Talât Paşa'ya da rica ediniz. O gece yemekten bir saat sonra büyüklerden birkaç arkadaşı ile İbrahim Bey'i görmeye gelsin. Orada İbrahim Bey evvelâ misafirleri Emîrî Efendi'ye tanıtsın. Sonra Emîrî Efendi'yi yüksek sözlerle onlara takdim etsin. Onlar da, başta Talât Paşa olmak üzere "Vay üstâd-ı muhterem, vay edîb-i a'zam, vay müverrih-i mükerrem… Şân u şöhreti dünyayı tutan Emîrî Efendi siz misiniz? Hani, ne saadet ki bu gece hâk-i pâyinizle teşerrüf ettik. Ne bahtiyarız ki sizi gökte ararken yerde bulduk…" diyerek Emîrî Efendi'nin elini öpsün; el bağlayarak karşısında divan dursunlar; oturunuz, demedikçe oturmasınlar. Oturduktan sonra da "üstadımız, müsaade buyurulursa tarihten, edebiyattan bizce kapalı kalmış olan bazı şeyler soralım" desin ve hafif bir şeyler sorsun, aldıkları cevaptan memnun olarak teşekkürler etsinler. Bu fasıl bittikten sonra muhterem üstadımız, işittik ki zat-ı âlinizde *Dîvânu Lugâti't-Türk* diye kıymetli, değerli bir kitap varmış. Lütfen o kitap hakkında bizi malûmatınızla ihya buyurur musunuz, desinler. Bu fasıl da bittikten sonra Talât Paşa ayağa kalksın. Gayet parlak medh ü senâdan sonra, inayet buyursanız da şu kitabı bastırsak, Türklük âlemine hediye etsek, olmaz mı? Şu lütfunuzu diriğ buyurmamanızı istirham ederim, desin. Şüphesizdir ki verecektir.

Ziya Gökalp, bu sözleri dinledikten sonra güle güle katıldı. Sevincinden yerinde duramaz oldu:

- Aman ne güzel, aman ne kolay çare. Eminim, imanım gibi bilirim, kitabı aldık. Bekle üç gün sonra bu usulün tatbikatını Emîrî Efendi'den duyarsınız, dedi.

Filhakika üç gün geçti, dördüncü günün gecesinde Emîrî Efendi âdet veçhile Diyarbekir kıraathanesine geldi. Fakat ne geliş, ne kahramanlara, ne cihangirlere, ne padişahlara, ne imparatorlara, nasip olmayan bir azamet, bir celâdet ile yürüyor, sevincinden ayağı yere basmıyor, göklere yükseliyor, meleklere: "Durun siz, uçmak bana yaraşır, uçacağım, uçacağım; arş-ı a'lâya kadar uçacağım." diyordu.

Ben efendinin kapıdan girişinden, yürüyüşünden, etrafa bakışından işin ne olduğunu çaktım; fakat sezdirmemek için her gecekinden ayrı bir hâl göstermedim.

Efendi geldi, âdeti veçhile karşıladık. Geçti, oturdu. Fakat neşesine pâyân yoktu. İlk sözü şöyle oldu:

- Bu gece çaylar benden! Kabil olsa bu gece buraya gelenlerin hepsine çay ikram ederdim. Bu gece benim ziyafet gecemdir. Bu gece Emîrî'nin ne Emîrî olduğunu anlatma gecesidir! gibi birtakım parlak sözler söyledi.

Biz de bir ağızdan hayretle:

- Hayırdır inşallah, her hâlde büyük bir memuriyete tayin buyurulmuşsunuzdur! dedik.
- Benim muvaffakiyetimin yanında memuriyet kaç para eder? Hayatın en büyük zevki; meziyetin takdir edilmesindedir. İşte ben o takdire mazhar oldum. Hem de öyle bir takdir ediliş ki, onun fevkinde bir şey olamaz!.. dedi.
- Lütfen izah buyurur musunuz? diye sorduk.

Bunun üzerine Emîrî Efendi söze başladı:

- Şu adliye nazırı İbrahim Beyefendi pek kişizadedir. Büyük bir hanedana mensuptur. Ecdadında kaç tane şeyhülislam var, kendisi de iyi tahsil görmüştür. İnsanlığın, kadirşinaslığın en birinci nümunelerindendir. Beni de çok sever, gördüğü yerde elimi öper. Bir iş için bir tezkere göndersem tezkeremi ferman-ı hümayun gibi tutar. Beni sık sık davet eder, gitmezsem ayağıma kadar gelir, itab eder.

İşte dün gece beni iftara davet etmişti. Gitmesem olmaz. Kalktım, Koska'daki konağına gittim. Beni bin izzet ü ikram ile karşıladı. Top atıldı. İftar ettik. Sofrada benden başka kimse yoktu. Bir ben idim, bir de o idi. Çünkü sıkılacağımı bildiği için başka bir kimseyi çağırmamıştı.

İftardan sonra konuşmaya daldık. Bir saat kadar zaman geçti. Derken ağası geldi. Efendim Talât Paşa teşrif buyurdular dedi. İbrahim Beyefendi hemen karşıladı. Misafirleri bulunduğumuz odaya aldı. Gelenler Talât Paşa ile beş altı kadar arkadaşı idi. Ben, bunlardan yalnız Talât Paşa'yı tanırım.

Misafirler içeriye girdikten sonra İbrahim Beyefendi misafirleri tanıtmaya başladı. Bu tanıtmadan sonra beni onlara tanıtmak için en yüksek medihlerde bulundu.

Bu misafirler (Emîrî) adını duyunca başta Talât Paşa olmak üzere birden ayağa kalktılar, ilk evvel Talât Paşa bana doğru yürüdü, geldi: "Hay üstâd-ı muhterem, mübarek elinizi öpmekle kesb-i şeref etmek isterim. Müsaade buyurunuz." dedi. Elimi tekrar tekrar öptü. Sonra ötekiler de öyle yaptılar.

Ben o gece belki 33 kere estağfirullah çektim. Ben istiğfar ettikçe onların aşkı artıyor, elimi bırakıp eteğimi öpmek istiyorlardı.

Bu merasimden sonra hiç birisi oturmadı, ayak üzerinde karşımda el bağladılar, durdular; âdeta kendimi Kanunî Sultan Süleyman zannediyor, hem de onların bu edibâne vaziyetlerinden sıkılıyor, rica ederim, istirahat buyurun diyordum.

Nihayet oturdular. Benden müsaade alarak tarihe, edebiyata dair bir şeyler sordular. Ben de anlattım. Teşekkürlerin bini bir paraya..

Bu istifsar faslı bittikten sonra, Talât Paşa ayağa kalktı. *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında bazı malûmat vermemi rica etti.

Ben de dilimin döndüğü kadar anlattım. Ben malûmat verdikçe onlar bayılıyordu. Sonra hepsi birden, böyle bir kitaba malik olduğum için beni tebrik ettiler. [30]

4.[31]

Talât Paşa'nın iltifatları - Valilik mi, nazırlık mı? - "Dîvânu Lugâti't-Türk"e karşı düşkünlük – Tab'ı işine başlandı - Emîrî Efendi'ye gönderilen para - Geri yollanan 300 lira - Korkuya düşülünce… - Kitabı kimse saklamak istemiyor - Nihayet evde bulunan çare.

Talât Paşa tekrar ayağa kalktı:

- Üstâd-ı muhterem, huzûr-ı faziletinizde söz söylemeye utanırım. Fakat müsadenizle arz etmek isterim ki, kitapların da insanlar gibi tabiî bir ömrü var. Bu kitap binlerce sene yaşayamaz, çürür, fenâ bulur. Kitapları yaşatmak için eskiden istinsah usulü varmış. Fakat bunun da faydası mahduttur. Medeniyet bunun için yegâne bir çare bulmuş, o da tab'ı usulüdür. Tab'ı sayesindedir ki bir kitap bin olur, on bin olur, yüz bin olur. Mademki *Dîvânu Lugâti't-Türk* büyük bir ehemmiyeti, kıymeti haizdir. O hâlde müsaade buyurun, bu kitabı her şeyden evvel bastıralım. Baş tarafına da nâm-ı âlinizi koyalım. Bütün dünyaya yayılsın. Cihan size minnettar olsun. Bu lütfu bizden esirgemeyin; dedi.

Ben de:

- Kemâl-i memnuniyetle kabul ettim. Fakat iki şartım var: Birincisi ben bu kitabı ancak Kilisli Muallim Rıfat Efendi'ye tevdi edebilirim. İstinsahını, tashihini o yapsın. O, kitap kıymetini bilir, kitabı hüsn-i muhafaza ettiği gibi istinsah ve tashihinde de dikkat gösterir, başkasına veremem. İkinci şartım, Rıfat'a da tenbih edeceğim: Kitap ancak kendisinde kalmalı ve kimseye verilmemelidir.

Bunun üzerine Talât Paşa:

- Pekâlâ! dedi. Şartlara razı olduğunu söyleyip teşekkür ettikten sonra bana döndü:
- Büyük üstad, bugün ne vazifede bulunuyorsunuz? diye sordu.
- Defterdarlıktan mütekâidim, dedim.
- Hayır, sizin gibi faziletli, tecrübeli, bir zatın müteakit olmasına gönlüm razı olamaz. Elhamdülillâh kemâl-i âfiyettesiniz. Daha senelerce çalışabilirsiniz. Üstad, defterdarlık mı, valilik mi, şûrâ-yı devlet âzalığı mı, nazırlık mı ne arzu buyurursunuz? Lütfen söyleyin şimdi burada tayin etmek için emrinize âmadeyim.
- Ben milletime edecek hizmeti yaptım. Ömrümün bakıyesini mütâlaaya hasr için kendi arzumla tekaüt oldum. Bugün nazarımda hiçbir memuriyetin kıymeti yoktur. Teveccühünüze, lütfunuza teşekkür ederim.

30 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 7 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2652. 4. ss.

31 İlk üç yazı 30 Eylül, 4 ve 7 Ekim tarihli "Yeni Sabah"larda intişar etmiştir.

Bu sözlerimi pek alkışladılar.

Nihayet biraz daha âfakî müsahabeden sonra onlar gittiler, ben de İbrahim Beyefendi'ye veda ile ayrıldım.

Sonra Emîrî Efendi bana hitap ile:

- Yarın gel, kitabı al. Fakat şartımı unutma, dedi. Ben de o gecenin sabahı kitabı aldım.

Kitabı aldıktan sonra Ziya Bey'e haber gönderdim. Geldi, görüştük.

Tılsımı bozduk, hazineyi açtık değil mi? diye gülmeye başladı. Sonra:

- Kitabı görebilir miyim? dedi.

- Aman iş çıkarmayalım, kitap çıktıkça okursunuz, dedim. Razı oldu.

Ben hemen o gün bir forma istinsah ederek Maârif Nezareti'ne koştum, yazılan formayı gösterdim.

O gün, o saat matbaaya emir verildi, kitap için dört mürettip ayrıldı, işe başlandı.

Kitap bana teslim edildikten üç gün sonra Talât Paşa emniyet ettiği bir zata altın para olarak üç yüz lira vermiş; bir de Efendi'ye hitaben:

"Zât-ı âlinize küçük bir mükâfat olarak üç yüz lira gönderdim, lütfen kabul buyurmanızı rica ederim." diye kendi eliyle bir tezkere yazmış:

- Al bunu götür, Emîrî Efendi'ye ver, demiş.

Memur parayı getirmiş, tezkere ile birlikte takdim etmiş; fakat Emîrî Efendi parayı kabul etmemiş. Kendisi de bir tezkere yazmış:

"Lütfunuza, kadirşinaslığınıza teşekkür ederim, fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatani, millî bir ufacık hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir, bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkir kalacağım gibi Cenâb-ı Hak da memnun olur. Bu sadakanın adı da *Dîvânu Lugâti't-Türk* sadakası olsun" demiş.

Emîrî Efendi bize bu işi anlattıktan sonra:

- Nasıl, işimi beğeniyor musunuz? diye sordu. Biz de:
- Bu işi bizim beğendiğimiz gibi, Tanrı da beğenir.. diye kendisine ayrıca teşekkür ettik.

Kitap basılmaya başladı. Ben her gün bir parça yazıyorum. Yalnız bana bir korku geldi. Korku şu idi:

Bu kitap dünyada bir tane. İkinci bir nüshası yok, fotoğrafını aldırmak kabil değil. Çünkü birkaç sayfası çok yıpranmış. Fotoğrafta çıkmayacak hale gelmiştir. Ben bu kitabı evimde nasıl muhafaza edebilirim? Allah göstermesin, ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın olsa ne olur? Bir hırsız gelir, eşyayı aşırırken bunu da alır, götürürse

hükümete ne demeli? İyisi mi ben bunu evimden daha emniyetli bir yere koyayım, dedim. İlk evvel umumî kütüphaneye götürdüm. Müdür İsmail Efendi'ye[32] anlattım:

- Bu sizde kalsın, ben gelir, burada istinsah ederim, dedim.

Merhum korktu:

- Aman kardeş, beni böyle bir tehlikeli işe uğratma, bizim kütüphaneye günde birkaç yüz okuyucu geliyor. İçlerinden birisi şeytana uyar da kitabı aşırırsa ben ne yaparım? Onun için beni affedin. Ben bu kitabı alamam, dedi.

Bunun üzerine Vefa Mektebine götürdüm. Mektebin demir kasası vardı. O kasada saklamak istedim. Müdür Akîl Bey'e anlattım. O da:

- Aman, aman! dedi.

Oradan çıktım, Maârif muhasebesine gittim. Muhasebeci Sıtkı Bey'in demir kasası vardı. Oraya bırakmak istedim, o da elâman çekti.

Oradan çıktım, Matbaa-yi Âmire'nin kasasına koymak istedim. Müdür Hamit Bey:

- Ne söylüyorsun, bizim matbaa ahşaptır. Bir yangın olur da kitap yanarsa beni astıracak mısın? Ben kabul edemem. Ne yaparsan yap! dedi.

Artık müracaat edecek yerim kalmadı. Düşündüm düşündüm, şöyle bir çare buldum:

Sağlam bir çanta aldım, kitabı çantaya koydum, çocuklarımın her vakit bulundukları bir odanın duvarına kocaman bir çivi çaktım, kitabı çiviye astım. Çocuklarıma:

- Gözünüz her vakit bu kitap üzerinde olsun. Şayet komşuya veya bir işe gitmek lâzım gelirse, biriniz evde kalın, bu kitabı bekleyin. Pek mecbur olursanız bu çantayı beraber taşıyın. Fakat elinizden bırakmayın, komşuda bile otururken çanta elinizde dursun. Ben evde bulunmadığım bir zaman bir yangın zuhur ederse hiçbir şey düşünmeyin, bir şey kurtarmağa çalışmayın, hemen çantayı alın, çıkın. Bu kitap kurtarılırsa bir şeyden korkmayın. Yatak, yorgan ne yanarsa yansın… diye tenbih ettim. Geceleri muhafazasına gelince çantayı başımın altına koyar yatardım.

İşte böyle bir dikkatle bir buçuk sene kadar bu kitabı muhafaza ettim. Çok şükür sahibine aldığım gibi teslim ettim.[33]

5.[34]

Emîrî Efendi'nin gizli sözleri - Kitabı efendiye iade - İşin aslı ne imiş? - Emîrî Efendi ve damadının işi - Maârif nazırının şiddetli ve acı sözleri - Nihayet iş oluyor - Kitabın ilk iki cildi - Bozuk harfler - Matbaada mahsus yapılan bir iş - Yeni harfler alınıyor.

32 İsmail Saib Sencer [1873-1940].

33 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 11 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2656. 3. ss.

34 Diğer dört kısım 30 Eylül, 4, 7 ve 11 Ekim tarihli gazetemizde çıkmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün birinci cildi çıkmış, ikincisi yarıya yaklaşmıştı. Bir gece yine kıraathanede Emîrî Efendi bana gizlice şöyle dedi:

- Avrupalı bir müsteşrik bu kitabı duymuş, basılan cildini okumuş, kitabı pek sevmiş, pek takdir ediyor. Fakat bir kere de ana nüshayı ziyaret etmek istiyor. Dün bana geldi, çok rica etti. Yarın sabah yine gelecek. Ben de ricasına dayanamadım. İlim adamı olduğu için hürmet ettim, ricasını kabul ettim. "Bekle" desem olmaz, garip bir adamdır. Sen yarın sabah kitabı bana getir, öğleden sonra gel, al.

Efendi'nin birkaç sene süren dostluğumuzda yalanını tutmamış olduğum için sözüne inandım. Sabahleyin erkenden kitabı götürdüm, teslim ettim.

- Öğleden sonra gelir alırım, dedim.

Bu söz üzerine arslan gibi sırıttı:

- "Kitap mı? Onu bir daha göremezsiniz" dedi.

- Hayır ola, ne oldu? dedim.

- Dinle anlatayım, diye söze başladı. Benim hemşiremin bir damadı var. Adı (Basri Bey)'dir. Kırşehir Sancağında muhasebeci idi. Bunu haksız yere azletmişler. Kalktı geldi, işi bana anlattı. Masum olduğuna ve bir haksızlığa uğradığına kanaat getirdim, tuttum maliye müsteşarı Tahsin Bey'e bir tezkere yazdım. Basri'nin masumiyetinden bahisle üç güne kadar tekrar yerine gönderilmesi için rica ettim.

Üç gün geçti, hiçbir cevap dahi alamadım. Bahane ederek şu kitabı sizden aldım. Yalan söyledimse de mecbur idim. Cenâb-ı Hak beni af buyursun. Şimdi size düşen vazife şudur: Maârif nazırı Şükrü Bey'e gidersiniz. İşi olduğu gibi anlatır ve üç güne kadar Basri Bey'in gönderilmesine çalışmasını tarafımdan söylersiniz. Şayet üç gün içinde gönderilmeyecek olursa dördüncü gün bu kitabı sobaya atar yakarım. Fakat bunun neticesinde hükûmet de beni Beyazıt meydanında asar. Asılırsam ne lâzım gelir? Ağaca çıksam yerde pabucum kalmaz, dedi.

Üstadı teskin etmek istedim; faydası olmadı. Gittikçe köpürdü. Daha ileriye gidemedim. Kalktım. Şükrü Bey'e gittim, işi olduğu gibi anlattım.

Şükrü Bey yumdu gözünü, açtı ağzını:

- Ben seni akıllı bir insan sanırdım, sen ahmakların ahmağı imişsin. Ne dirayetsiz adamsın. Muallim değil kapıcı olamazsın. Düşünmedin mi ki kitabı sen almadın. Emîrî kitabı sana verdiyse Talât Paşa'nın hatırı için verdi. Emîrî

senden kitabı isteyince sen ya bana gelecek, ya Talât Paşa'ya gidecek, işi anlatacaktın. Haydi kitabı kurtar, yoksa seni şimdi azleder ve bir daha Maârife uğratmam diye bağırdı.

Gayet sert ve gönüller yıkıcı, can yakıcı sözler söyledi.

Cevap sırası bana gelmişti. Dedim ki:

- Beyefendi, bütün sözlerinizi dinledim. Tutunuz ki ben haksızım, fakat kitabı ben alamam, yine siz alırsınız. Bakınız, adam kitabı vermem, demiyor. Basri Bey'i yerine gönderin, kitabı alın, diyor. Şimdi size düşen vazife ya Cavit Bey'e söyleyin ya Talât Paşa'ya anlatın. Basri Bey'i üç gün geçmeden göndersinler. Biz de kitabı alalım. Kitabı aldıktan sonra sen de beni azlet, umurumda değil. Cenâb-ı Hak rezzâk-ı hakikidir, çalışır geçinirim.

Oradan çıktım. Maliye müsteşarı Tahsin Bey'e gittim. Vakayı, efendinin ültimatomunu söyledim. Tahsin Bey:

- Nazır Bey'le görüşür, bir şey yaparım. Yarın bana uğra, dedi.

Ertesi gün Tahsin Bey'e uğradım. Güldü:

- Emîrî Efendi haklı imiş. Basri Bey haksız yere azledilmiş. İadesi için karar verildi, iradesi çıktı. Yarın harcırahını verip göndereceğiz dedi.

Hakikaten bir gün sonra maliyeden Basri Bey'i çağırmışlar, ona tarziye vermişler ve vazifesine gitmesi için emir çıkmış.

Basri Bey de geldi, işi efendiye anlattı. Ben de:

- Pekâlâ, iş oldu bitti, sözünüz yerini buldu, lütfen kitabı verir misiniz? dedim.

Güldü:

- Siyasi insanlar çok şeyler bilirler. Mümkün ki beni aldatmak için yapılmış muvakkat bir dolaptır. Kitabı vermek için sabrediniz. Basri Bey, yerine gitsin, varsın. Sandalyesine otursun, işe başlasın. "İşe başladım" diye bana telgraf göndersin, kitabı o zaman veririm, dedi.

Çare yok, sözünü kabul ettim. Basri Bey gitti, telgraf geldi, ben de kitabı aldım. Fakat Şükrü Bey'den işittiğim acı sözleri hâlâ unutamam. Evet, sonra gönlümü tamir için tatlı bir söz söyleseydi, belki o acıları unuturdum. Öyle bir şey de söylemedi. O acıları içime çöktü, aklıma geldikçe hâlâ içim sızlar.

Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta esasen söz başları gösterilmemiş iken ben söz başlarını gösterdiğim gibi lugatleri de son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın Arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olanların harekesini muhafaza ettim. Hatta bazı harflerin üzerinde çifte hareke vardı, aynen ibka ettim.

Hülâsa kitap aslına mutabık çıktı. Yalnız birinci, ikinci cildin baskısı iyi olmadı. Çünkü matbaa harfleri çok eskimişti. Noktaların çoğu, harekelerin çoğu iyi çıkmıyor, yahut hiç çıkmıyordu. Makinist her forma için en aşağı iki, üç saat uğraşıyor, birtakım tertipler yapıyordu. Bu müddet zarfında ben de makine başında beraber bulunuyordum.

İkinci cilt bitince, üçüncünün büsbütün fena olacağını düşündüm. Üçüncünün birinci forması makineye atılınca ser-makiniste:

- Şu makineye fazlaca forsa veriniz, dedim.

Makinist:

- Pekâlâ, fakat o zaman bu harflerin hepsi kırılır, yamyassı bir şey olur. Beni matbaadan atar ve harfleri tazmin ettirirler, dedi.
- Korkma, ben buradayım, seni kurtarırım, dedim.

Filhakika fazla forsa verilince forma hurdahaş oldu, iş müdür Hamit Bey'e aksetti, koştu, geldi; beni haşladı:

Ben de:

- Öderim, dedim ve acele Maârife koştum, işi anlattım.

Şükrü Bey bu defa iyi davrandı:

- İyi yapmışsınız, ben şimdi Hamit Bey'e telefon ederim. Yeni harfler alsınlar, basılan iki cilt, benim de hoşuma gitmedi. İleride o iki cildi yeniden bastırmak isterim, haydi merak etme, dedi ve iki, üç gün sonra harflerin yenisi geldi. Kitap basılmaya başlayınca Millî Tetebbular Encümeninin âzası kitabın tarafımdan tercüme edilmesini teklif ettiler:

Bir forma yazdım, götürdüm. Okuyalım, dediler.[35]

Okundu. Ziya Bey itiraz etti.

- Rıfat kitabın aslı ile iktifa etmemiş, bu kelimenin harekesi öyle değil de böyle olmalıdır, gibi notlar koymuş. Hâlbuki ben kitabın aynen tercümesini isterim, binaenaleyh notsuz tercüme edilsin, dedi. Heyet, Ziya Bey'in kararını kabul ile o yolda devamını tavsiye ettiler.

Kitabı bir taraftan yazdığım, bir taraftan tashih ettiğim ve matbaada zaman kaybettiğim için tercümeye vakit bulamıyordum. Kitap bittikten sonra vakit buldum, uğraştım, bitirdim, 22 defter oldu.

Tercümenin bitimi harb-i umûmînin sonuna rastgeldi. Encümen dağılmıştı. Kitap basma zamanı değildi, onun için bekledim, durdum.[36]

---

35 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 14 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - 2659. 4. ss.

36 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 14 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2659. 6. ss, 2. sütun.

6.[37]

Filozof Rıza Tevfik Maârif nazırı - Yüz yirmi liraya satılan eser - Kilislilerde mantık kuvveti - Uzun bir müddet geçtikten sonra - Şair Mehmet Akif ve Samih Rifat - Yeniden işe başlama - Kaybolan defterler - Dolmabahçe sarayında bir konuşma - Besim Atalay'ın itirazları - Ve nihayet eser basılmış oldu.

Filozof Rıza Tevfik Beyefendi'nin[38] Maârif Nezaretine geldiğini duyunca, takdir ettiğini bildiğim için bir gün defterleri koltukladım, Maârif Nezaretine gittim, huzuruna girdim. Kendilerini şahsen tanıdığım hâlde teşerrüf etmemiştim.

Odaya girdim, selâmladım. Defterleri masanın üzerine koydum. Ayakta durdum, söz bekledim. Beyefendi bir kere defterlere, bir de bana baktı:

- Kimsiniz?.. dedi.
- Kilisli Muallim Rıfat'ım[39], dedim.
- Evet, adınızı duyduğum var. Peki, bu defterler nedir?
- *Dîvânu Lugâti't-Türk* tercümesidir.
- Bunları neye getirdin, ne olacak?
- Bu eserimi Maârif Nezâret-i celîlesine vermek istiyorum, dedim.
- Sen bu tercümeyi kendiliğinden mi yaptın, yoksa bir emir üzerine mi yaptın?
- Nezaretin emriyle yaptım.
- İyi amma, size emreden nazır bu makamdan çekilmiştir.
- Evet çekilmiştir, fakat makamı da, sandalyesi de bakidir. Malum-i âlinizdir ki büyüklerin sözleri makama aittir. Binaenaleyh bir nazırın çekilmesi, yerine başkasının gelmesiyle o makam namına söylenmiş olan söz, edilmiş olan taahhüt geri kalamaz. Şu hâlde mademki Maârif Nezaret-i celiliyesi bana emretti, ben de o emri yerine getirdim. Eserimin alınması Nezaret-i celileye ve dolayısile zat-ı âlinizce bir vazifedir.

Üstad güldü:

- Sen mantıkçıya benziyorsun, dedi.
- Evet, dedim. Kilisliyim, mantığın yuvasındanım. İstanbul'dan, Anadolu'nun her tarafından icazet almış âlimler Kilis'e mantık tatbikatı için gelirler.
- Peki kabul ettim, fakat bakalım size verecek para var mı?
- Muhasebeciden sorarsınız efendim.

Muhasebeciyi çağırdı:

- Şimdi defteri iyice karıştır, her türlü ihtiyaçtan vareste, açıkta kalmış bir paramız var mı ve miktarı nedir? Gel, bana söyle dedi.

37 Diğer beş kısım 30 Eylül, 4, 7, [11], 14 Ekim'de intişar etmiştir.
38 Rıza Tevfik Bölükbaşı [1869-1949].
39 Ahmet Rifat Bilge [1874-1953].

Muhasebeci gitti, geldi:

- Serbest olarak, 120 liramız var, dedi.

Üstad bu defa bana döndü:

- Ne yapayım, talihine bu kadar paramız var, bu miktarı kabul eder misiniz?
- Maatteşekkür kabul ederim, dedim.

Bunun üzerine müsteşara emretti:

- Bir senet yapın, bu eseri yüz yirmi liraya alınız ve parasını hemen veriniz! dedi.

Senet yapıldı, parayı o dakikada aldım ve kendilerine teşekküre girdim.

Teşekkürümü dinledikten sonra:

- Daha fazla para bulamadığım için müteessirim. Böyle yüksek bir kitabın tercümesi için her hâlde size bunun birkaç misli verilmek lâzımdı. Lakin ne çare, imkân bulamadım, affedersiniz, dedi.

Tercümem satın alındıktan sonra Telif ve Tercüme Heyetine gönderilmiş, oranın lağvından sonra Darülfünundaki kütüphaneye mal edilmişti. Arada sırada gider, ziyaret ederdim.

Kütüphaneye Necip Asım Efendi[40] bakıyordu. Bir gün bana:

- Divan'daki savları çıkardım, tercümenizden istifade ettim.[41] Aferin hemşerim, güzel tercüme etmişsin! diye iltifatta bulundu.

Aradan epey zaman geçti. Samih Rıfat Bey[42] Maârif müsteşarı olmuştu. O sırada gazetenin birinde şöyle bir yazı gördüm:

"Büyük Millet Meclisi, Mahmut Kâşgarî'nin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünü takdir ile tercüme ettirilmesine karar vermiş ve tercümesini Samih Rıfat Bey ile şair Mehmet Âkif Bey'e[43] havale etmiştir. Bu tercüme için her birisine biner lira verilmesi kabul edilmiştir."

Gazetede bu yazıyı görünce:

- Oh, divan için iki zat çalışacak. Fakat ben de çalışmış olduğumu anlatsam ve benim nüshayı da görseler mütercimler arasına benim de adım katılsa olmaz mı? dedim ve nihayet vaktile Samih Bey'le muarefemiz olduğu için kendisine:
- Azizim, bu kitabı ben de tercüme etmiştim, elimin yazısıyla olan 22 defter Dârülfünûnun Edebiyat Kütüphanesinde mahfuzdur, lütfen aldırın, okuyun. Eğer değeri varsa güzel adlarınızın yanında benim adım da bulunsun! diye bir mektup yazdım.

---

40 Balhasanoğlu Necip Âsım [Yazıksız] [1861-1935].

41 [Yazıksız,] Necib Âsım: "Eski Savlar", *Darülfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*: İstanbul 1338 [=1922], II. yıl 2. sy. 153-159. ss.; 4. sy. 312-328. ss.; 5. sy 421-435. ss.; 1339 [=1923] 6. sy. 487-502. ss.
[Yazıksız,] Necib Âsım: *Eski Savlar*: İstanbul 1340-1338 [=1922], 59 s. ve Der-i sa'âdet [=İstanbul] 1343 [=1924], 56 s. 274 atasözü.

42 [1875-1932].

43 Mehmet Âkif [Ersoy] [1873-1936].

Bir hafta sonra Samih Bey'den bir mektup aldım. Mektupta: "Edebiyat müdürü Behçet Bey'e[44] yazdım, defterleri aldırdım, okudum. Tercümenizi pek beğendim ve Âkif Bey'e de gösterdim, o da okudu, beğendi. Neticede sizin eseriniz ile iktifa etmeyi münasip gördük. İnşallah ilk fırsatta eserinizi namınıza olarak bastıracak ve size bir hakk-ı telif verdireceğiz." diyordu.

Ben de lâzım gelen teşekkürü yazdım.

Aradan vakit geçti. Bir dil encümeni teşekkül etti. Başkâtipliğine Ruşen Eşref Bey[45] tayin edildi. Maârif Vekâletine Reşit Galip Bey geldi. O zaman dil encümeni divanın yeni bir tercümesine karar vermiş olmakla bu tercümeyi de bana yaptırmak istediler.

Reşit Galip Bey bana yazdı. Dedi ki:

"Sizin bir tercümeniz var, fakat kitabın aynıdır. A, B sırasıyla değildir, biz bütün lugatleri A, B sırasıyla tercüme ettirmek ve yalnız lugat ile iktifa ederek harf kavaidini almamak istiyoruz. Bunun için sizi memur ediyorum. Kâğıt vesaire ne lazımsa edebiyat fakültesi müdürü Muzaffer Bey'e[46] müracaat edersiniz." deniliyordu.

Kabul ettim. Bana Türkiyat dairesinden bir masa verildi, fişleri koymak için dolaplar getirildi. İşe başlamadan evvel Ruşen Eşref Bey'den bir mektup aldım:

"Tercümede kolaylık olmak üzere size kendi tercümenizi gönderdim, oraya bakarak yazarsanız tercüme için yorulmuş olmazsınız." deniliyordu.

Filhakika posta ile birkaç defter geldi. Tetkik ettim, bu defterler benim defterlerimden çıkarılmış, fakat gayet acemi bir veya birkaç kâtip tarafından yazılmış, serâpâ yanlış olmakla beraber satırlar ve hattâ sayfalar atlanmış. Bunu görünce tercümemin ne olduğuna acıdım:[47]

- Bunu istemem. Benim yazımla 22 defter var, lütfen onu gönderiniz, dedim.
- "Öyle bir şeyler yoktur." diye cevap geldi. Ben de:
- "Bu defterler işime yaramaz." dedim, defterleri iade ettim. İstenilen şekilde tercümeyi de divanın esasına bakarak yapmaya başladım.

Fakat defterlerin nerede kaldığını, en ziyade Samih Bey'in bilmesi mümkün olduğundan birinci kurultay açılmazdan evvel:[48]

- Benim defterlerim nerede kaldı diye sordum.

Cevap olarak dedi ki:

- Ben defterleri alınca kâtiplere tevzi ettim, bir suretini aldırdım, asıl sizin def-

44 Yûsuf Behçet [Güçer] [1889-1952].
45 Rûşen Eşref [Ünaydın] [1892-1959].
46 Muzaffer [Göker] [1890-1959].
47 [Kâşgarlı Hüseyinoğlu Mahmud] [1008-1105]: *Dîvânu Lugâti't-Turk Tercümesi.* [Arapçadan çeviren: Kilisli [Ahmet] Rifat Bilge [1876-1953], [Ankara], [yılsız], Osmanlı harfleriyle. 1. defter 1-160. ss., 2. defter 161-194. ss., 3. defter 195-340. ss., 4. defter 341-476. ss., 5. defter 477-628. ss. A 5 ebadında. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 95.
48 1932 Eylül 26-Ekim 4 Birinci Türk Dil Kurultayı.

terleri de Gazi Paşa Hazretlerine takdim ettim. Gazi Paşa Hazretleri sordular: "Sizde bir sureti var mı?" dediler. Ben de "var!" dedim. "Öyle ise bu defterler benim olsun, ben ara sıra okurum" buyurdular. Binaenaleyh sizin defterler Gazi Paşa Hazretlerinin hususî kütüphanelerindedir. Tabiîdir ki isteyemeyiz." dedi.

Ben bu ikinci tercümeyi bitirmek üzere iken Reşit Galip Bey[49] bir mektup gönderdi:

"Yazdığın fişlerin daktilo ile, yeni yazı ile de birer nüshasını yazınız." dedi.

"Ben daktilo bilmem." diye cevap verdim. Bunun üzerine Caferoğlu Ahmet Bey'i[50] memur etti. Bütün fişleri daktilo ile yazdı. Sonra Reşit Galip Bey bu fişlerin bir kere de Brockelmann'ın[51] kitabıyla karşılaştırılmasını istedi.

"Ben Almanca bilmem" dedim. Bu iş de Ahmet Bey'e havale edildi.

Yine aradan zaman geçti. Bir gün İbrahim Necmi Bey[52] beni Dolmabahçe Sarayına çağırdı.

Gittim. Besim Atalay Bey[53] ile birlikte oturuyordu.

Necmi Bey şöyle dedi:

- Azizim, biz *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü yeniden tercüme ettirip bastırmak istiyoruz. Sizin el yazınızla olan nüshayı bulamadık, ondan kopya[54] edilmiş bir nüsha var, siz ona yanlış, eksik diyor, beğenmiyorsunuz. Şu hâlde size müracaat ediyorum. Bize Divan'ı yeniden tercüme ediniz. Eder misiniz?

- Pekâlâ, ederim.
- Ücret olarak, ne istersiniz? dedi.

Siz söyleyin, ne verirsiniz? dedim.

Besim Atalay Bey atıldı:

- Yüz lira! dedi.
- Olmaz; dedim, iki yüze çıktı.
- Olmaz dedim, üç yüze çıktı.
- Daha fazla veremez misiniz?
- Veremeyiz.
- Veremezseniz üç yüze olmaz, diye son cevabı verdim.

O zaman Besim Atalay Bey bana itiraz ile:

- Sen vaktiyle tercümeni yüz yirmi liraya vermiş iken şimdi neden nazlanıyorsun? dedi.

---

49 Reşit Galip [Baydur] [1893-1934].

50 Ahmet Caferoğlu [1899-1975].

51 Carl Brockelmann [1868-1956].
C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšγarīs Dīvān Luγāt at-Turk*. Budapest, Kőrösi Csoma-Gesellschaft 1928, VI+252 s. Bibliotheca Oriantalis Hungarica I.

52 İbrahim Necmi Dilmen [1887-1945].

53 Ahmet Besim Atalay [1882-1965].

54 istinsah olmalıydı.

Cevap olarak:

- O zaman fetret zamanı idi, şimdi ise lehülhamd vüsat zamanıdır. Ve zaten Büyük Millet Meclisi bu tercüme için iki bin lirayı kabul etmiştir, haydi biraz eksik verin, dedim.

Besim Atalay Bey:

- Üç yüzden ziyade veremeyiz. Bizim Encümenin parası azdır, dedi.
- Ben de yapmam, diye cevap verdim.

Besim Atalay Bey şöyle dedi:

- Sen yapmazsan, ben yaparım, sonra gönlün kalmasın.
- Haşa, bu kitabı o kadar severim ki birkaç bin insan bunu tercüme edecek olsa o kadar sevinir ve her birine ayrıca teşekkür ederim.

Arası çok geçmedi, Besim Atalay tercümesini çıkarmaya başladı ve muvaffak oldu.[55] Bana bir takım gönderdi, ben de teşekkür ettim. İnşallah birkaç tercümesini daha görürüz. Bu elmas çok işlenmeye muhtaçtır."[56]

Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

II. Bayezid Han'ın [1481-1512] emri ile Topkapı Sarayı Kütüphanesi demirbaşını hazırlayan Atûfî Efendi eserden *el-mücelledü'l-evvelu min kitâbi Dîvâni Luğati't-Türk fi'l-luğati't-türkiyy*e (s. 298) cümlesiyle bahseder.[57] Kâtib Çelebî [ö. 1657] ise *Kaşfu'ẓ-Ẓunūn ʿan Asāmī'l-Kutubi va'l-Funūn*'unda (1. c. 808. s.) söz etmiştir. Böyle mühim kaynaklarda da adı geçen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bulunması bilim ve edebiyat dünyasında büyük heyecan uyandırmış, bu pek eski Türkçe metin, ilk dil bilgisi kitabı ve sözlüğün ehemmiyeti derhâl kavranmış, bunun aynen yayımlanması ve Türkçeye çevrilmesi için çalışmalar başlamış ve çeşitli çeviri çalışmaları yapılmıştır.

Eserin baskısı esnasında başına bir şey gelmesine tedbir olarak Kilisli kendi el yazısı ile istinsah etmiştir. Bu nüsha bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi El Yazma 1355 numarada kayıtlıdır. Basılan eserin ilk nüshasını Kilisli Muallim Rifat 8 Ağustos 1333 [8 Ağustos 1917] tarihinde Ali Emîrî'ye imzalamıştır. Kilisli'den kaldığı söylenen yirmi iki defterlik tercüme elde mevcut değildir. Yalnız bu defterlerden hülasa edilmiş olması muhtemel beş defter TDK Kütüphanesi Etüt 95 nr.da kayıtlıdır.

Carl Brockelmann [ö. 1956] sözlük olarak Almancaya, Robert Dankoff ile James M. Kelly İngilizceye çevirmişlerdir.

---

55 [Kâşgarlı Mahmûd] [1008-1105]: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*: Çeviren: Besim Atalay, Ankara 1939, I, XXXVI+530 s.; 1940, II, 366 s.; 1941, III, 452 s. T. D. K. [Yayın sayısı 43, 46, 60].

56 Üstad Kilisli Muallim Rifat: "Bildiklerim..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 18 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2663. 3. ss.

57 Erünsal, İsmail E.: "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları 6: 909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III: Yayınlayanlar: Cemal Kafadar, Gönül A[lpay] Tekin, Yayına Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Yorgos Dedes, Selim S. Kuru, Harvard Üniversitesi 2008, Cilt 32/ I, 214. ss.

Vanlı Tevfik DEMİROĞLU'nun [ö. 1933] 504 sayfalık çalışması dizin mahiyetinde olup TDK Kütüphanesi Etüt 82 nr.da kayıtlıdır.

İstanbullu Abdullah Sabri KARTER'in [ö. 1939] çevirisi 22 defter olup Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfli Basma Eserler Bölümü Genel 4449-4470 nr.da kayıtlıdır. Tercüme 1933 yılında yapılmıştır.

Konyalı Abdullah Atıf TÜZÜNER'in [ö. 1954] çevirisi (1936) 7 defter olup TDK Etüt 94 nr.da kayıtlıdır. Bu tercümede Türkçe madde başı kelimeler harekelenmiş ve Latin harfli okunuşları da verilmiş olup yer yer açıklayıcı haşiyeler düşülmüştür.

Ahmet Besim ATALAY'ın [ö. 1965] bu çevirilerden de yararlanarak ortaya koyduğu çeviride bilim kurallarına uyulmakla birlikte bu çeviri yanlışsız da değildir. Ancak bu tercüme basılı ilk çalışma olması bakımından mühimdir.

Halid Sait HOCAYEV tarafından 1935-1937 yılları arasında Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu tercüme hâlen AMEA Nesîmî Dilcilik Enstitüsünde bulunmaktadır.

Dehri DİLÇİN'in, Besim ATALAY'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*'nde (1939-1943) bulunan Türkçe kelimelerin ve bazı özel isimlerin Arap harfli elifbaî dizini, *Arap Alfabesine Göre Divanü Lûgat-it-Türk Dizini* adıyla Türk Dil Kurumu tarafından 1957'de yayımlanmıştır.

Özbek Türkçesine tercümesi Salih M. MUTTALIBOV tarafından Besim ATALAY'ın tercümesinden yararlanılarak *Türkiy Sozler Devåni (Devånu Luğåti't-Türk)* adıyla yapılmıştır.

Uygur Türkçesine tercümesi, Besim ATALAY'ın Türkçe tercümesi esas alınıp yazma nüshasına da başvurularak, Abdusalam ABBAS, Abdurehim ÖTKÜR, Abdurehim HABİBULLA, Damolla Abdulhemid YUSUFİ, Halim SALİH, Haji NURHAJİ, Osman MAHAMMATNİYAZ, Sabit ROZİ, İbrahim MUTİİY, İmin TURSUN, Mirsultan OSMANOF ve Abdureşit Karim SABİT'ten oluşan bir heyet tarafından yapılmış ve QEŞKERİ, Mehmut: *Türki Tillar Divani (Divânü Lugati't-Türk)* adıyla yayımlanmıştır.

Kazakçaya tercümesi Asgar Kurmaşulı EGEBAYEV tarafından Besim ATALAY'ın tercümesinden yararlanılarak *Mahmud Kaşkari, Türik Sözdigi* adıyla üç cilt hâlinde yapılmıştır.

Çinceye He Rui, Deng Yi, Shiao Zhong Yi, Lei Jing Jia, Mirsultan OSMANOV, Chen Hua, Niu Shiao Li, Hao Guan Zhong, Qi Qing Shun, Tahirjan MUHAMMAT, Li Jing Wei, Alimjan SABİT'ten müteşekkil bir heyet tarafından çevirilen eser *Mohemode Kaşigeli. Tu-jue-Yu Da Ci-Dian* adıyla yayımlanmıştır.

Farsçaya Seyyid Muḥammed Debîr-i Sîyāḳî tarafından da çevrilmiştir. 1996 yılında Tahran'da neşredilmiştir.

Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzadah Sadigh) tarafından *Dîvânu Lûgati't-Türk* adıyla Farsçaya çevrilmiştir. 2004 yılında Tebriz'de yayımlanan eserde Türkçe kelimeler, savlar ve örnek cümleler Arap harfleri ile yazılmış, Latin harfli çevrisi yapılmış, sonra da Farsça anlamları verilmiştir.

Rusçaya Auvezova tarafından *Maḥmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Turk* adıyla çevirilen ve 2005 yılında Almatı'da yayımlanan çevirinin sonuna Ermers tarafından Kiril alfabesi ile geniş dizinler eklenmiştir.

Azeri Türkçesine tercümesi Ramiz Esker tarafından *Mahmud Kaşğari, Divanü Lüğat-it-Türk* adıyla yapılmıştır ve 2006'da dört cilt (dördüncü cilt dizindir) hâlinde Bakü'de yayımlanmıştır.

Ayrı bir çevirinin Rusça iki cildi basılmıştır (Maḥmūd al-Kāṣġarī: *Dīvān luġāt at-turk (Svod tyurkskiḫ slov)*: v 3 tomaḫ, Tom I, çeviren: A. R. Rustamov, yay. haz. İ. V. Kormuşin, Moskva 2016).

Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun da 2014 yılında *Dîvânu Lugâti't-Türk* (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin) başlıklı çalışmaları yayımlanmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk üç kez tıpkıbaskı şeklinde yayımlanmıştır. İlk tıpkıbaskısı 1941 yılında Türk Dil Kurumu tarafından *Faksimile* adıyla yayımlanmıştır. İkinci tıpkıbaskısı, asli boyutlarına yakın, dört renkli olarak 1990 yılında, T.C. Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. Üçüncü tıpkıbaskısı ise 2008 yılında yine Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün üzerinde birçok dizin çalışması da yapılmıştır.

Türk Dil Kurumu Besim Atalay'ın tercümesinde bulunan Türkçe kelimelerin ve bazı özel adların Türkçe çeviri yazısı ve anlamlarını *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks„* adı altında 1943'te, Türkçe kelimelerin ve bazı özel adların Türkçe çeviri, yazılı dizin ve Türkçe açıklamalarını *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini* adıyla 1972'de yayımlamıştır.

Arap harfli, Farsça açıklamalı dizini, Seyyid Muḥammed Debīr-i Sîyāḳī, Muallim Kilisli Rifat'ın neşrettiği matbu nüshayı esas alarak kelimelerin bulunduğu cilt, sayfa ve satırları da göstererek *Nâmhâ u Sıfathâ u Zamirhâ u Pesûnethâ-yı Divanu Lugâti't-Türk, Mahmûd bin Hüseyin bin Muhammed-i Kâşğarî* adıyla 1996 yılında Tahran'da yayımlamıştır.

Seçkin ERDİ ve Serap Tuğba YURTSEVER, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bulunan Türkçe kelimelerin ve bazı özel adların çeviri yazılı ve açıklamalı dizinini, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adıyla hazırlamışlardır. Bu dizin 2005 yılında yayımlanmıştır.

Fuat BOZKURT, ATALAY çevirisini esas alarak abece sırasıyla vermiştir. 665 s.

Uygurca tercümesinin açıklamalı dizini ise Abdusalam ABBAS, Sabit ROZİ, Abduşukur TURDİ, Nijat KASİM, Ghayrat Abdurahman OZGHAR ve Muhammattudi MİRZAAHMAT'ten oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.

Eserin Dil Özellikleri ve Naşirin Kanaatleri

Eserin ana dili Arapça, madde başları Türkçedir. Kâşgarlı Mahmûd sözlüğünde Arap imla düzenini uygulamış, yani kısa ya da tabii uzunluktaki ünlüleri harekelerle, uzun ünlüleri ise uzatma harfleri (*ḥurūfu'l-madd*) denilen *elif, vāv* ve *yā* ile göstermiştir. Söz başındaki uzun *a* ünlüsünü de, bilindiği gibi yan yana iki elif ile yazmıştır. Kâşgarlı, Arapçada bulunmayan *p, ç* ve *g* harflerini kullanmamıştır. Fiiller ise Arap dil bilgisi kitaplarında olduğu gibi görülen geçmiş zaman teklik üçüncü kişi gösteren çekimli durumlarıyla verilir. Verilen anlamı desteklemek için atasözü ve şiirlerden tanıklar getirilir. Bunların üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bu bugün için *eğik* ya da **koyu** dizilmiş harfler anlamınadır. Metinler Arapça çevirileri ile verilir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te başlıca iki ağız göze çarpar. Biri bugün hâlâ Kâşgar ve dolaylarında kullanılan Doğu (Hakanlı) Türkçesi, öteki de geniş bir edebiyat vücuda getiren Batı (Oğuz) Türkçesidir.

Yazara göre;

1. En arı ve doğru dil ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen, şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dili bozuktur. Kençekler, Soğdaklar ve Argular [=Halaçlar] gibi boylar iki dil konuşurlar. Gezgin olarak yabancılarla karışanlar da Hoten ve Töpüt [=Tibet] halkı ile Tangutların bir kısmıdır. Bunlar Türk eline sonradan gelmişlerdir.

2. Cabarkalıların [=Japonya] ülkelerinin uzak olması, Çin ile aralarına büyük deniz girmiş olması yüzünden dilleri bilinmez.

3. Çin ve Maçin halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla birlikte şehirliler Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını Türk yazısı ile yazarlar.

4. Araya büyük sed [= Çin] ile Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için Yecüç Mecüç [Eciş Bücüş] ulusunun dilleri bilinmez. Töpüt'ün ve Hoten'in ayrı dilleri, ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamazlar.

5. Uygurların Öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız da kullanırlar. Bunlar 24 harften oluşan Türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını bununla yazarlar. Bundan başka Uygurların ve Çinlilerin ayrı bir yazısı

daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazarlar. Bu yazıyı Müslüman olmayan [=Burkancı] Uygurlar ve Çinlilerden başkası okuyamaz. [Bu yazı *Irk Bitig*'in ve öteki belgelerin yazıldığı Orhun yazısı olmalıdır.]

6. Göçebe Çömül boyunun içinde yer aldığı bozkır halkı ayrı bir dile sahiptir. Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku (Nayman), Tatar ve Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağzı vardır bununla birlikte hepsi de Türkçeyi iyi konuşurlar.

7. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsı, Yağma, Çiğil, Uğrak, Çaruk boylarının Öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başkortların dilleri bunlara yakındır.

8. Rum [=Anadolu] diyarındaki Peçeneklere kadar Suvar, Bulgar dillerinin bir kesimi kelimelerin sonu kesilip kısaltılmış bir Türkçedir; Türk dilleri içinde en incesi Oğuzların, en doğrusu da Tuhsı ile Yağmaların dilidir.

9. Uygur şehirlerine varıncaya değin Értiş [=İrtiş], Ila [=Ilı], Yamar, Étil [=İdil] ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık, en akıcısı Hakanlı [=Karahanlı] ülkesi halkının dilidir.

10. Balasagunlular, Soğudca ve Türkçe konuşurlar. Talas ve Akşehir'in [=Sayram, Çimkent] halkı böyledir.

11. Balasagun'a varıncaya değin Sayram'dan sayılan bütün Argu şehirleri halkının dili yumuşak ve karmadır.

12. Kâşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır. Şehrin içindeki halk, Hakanlı Türkçesiyle konuşur. Maçin ilinden Rum ülkesine değin uzayan Türk ellerinin uzunluğu beş bin, genişliği üç bin, bütünü sekiz bin fersah [32.000 km.] eder. İyice anlaşılması için bunların hepsi yeryüzü biçiminde, yuvarlak olarak gösterilir.

Buna göre;

1. Türk dillerinin en zarifi Oğuz Türkçesidir.

2. En sağlam ve en doğru Türkçe Tuhsılarla Yağma boylarının konuştukları Türkçedir.

3. Uygurlar ülkesine varılıncaya değin Ila, Értiş, Yamar ve Étil ırmakları boyunda oturan ve yerleşen Türk boylarının şivesi bütünüyle Türkçedir.

Ağızların söyleyiş ayrılıklarını şöyle belirler:

1. *y-* Hakanlı Türkçesi, Ø Oğuz ve Kıpçak Türkçesi: *yelgin ~ elkin* 'yolcu', *yılıġ suv ~ ılıġ suv* 'ılık su'.

2. *y-* Hakanlı Türkçesi, *c-* Oğuz ve Kıpçak Türkçesi: *yinçü ~ cinçü* 'inci', *yoġdu ~ coġdu* 'uzun deve tüyü'.

3. *-y-, -y* Hakanlı Türkçesi, *-n-, -n* Argu Türkçesi: *koy ~ kon* 'koyun', *çıġay ~ çıġan* 'yoksul', *ḳayu ~ ḳanu* 'hangi'.

4. *b-* Hakanlı Türkçesi, *m-* Suvar, Oğuz, Kıpçak Türkçesi: *ben ~ men* 'ben', *bün ~ mün* 'çorba'.

5. *t-*, *-t* Hakanlı Türkçesi, *d-, -d* Oğuz Türkçesi: *teve ~ deve* 'deve', *ūt ~ ūd* 'delik'.

6. *-d-* Hakanlı Türkçesi, *-t-* Oğuz Türkçesi: *bögde ~ bökte* 'hançer', *yigde ~ yikte* 'iğde'.

7. *w* Hakanlı Türkçesi, *v* Oğuz Türkçesi: *ew ~ ev* 'ev', *aw ~ av* 'av'.

8. *d̲* Hakanlı Türkçesi, *y* Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku (Nayman), Kay, Çumıl Türkçesi, *z* Bulgar, Suvar, Kıpçak Türkçesi: *kad̲ın ~ kayın* 'kayın', *tod̲tı ~ toydı* 'doydu', *ad̲ak ~ ayak ~ azak* 'ayak'.

9. Ünlü ile başlayanlar, Ø Hakanlı Türkçesi, *h-* Oğuz Türkçesi: *ata ~ hata* 'baba', *ana ~ hana* 'anne'.

10. *-ġu* Hakanlı Türkçesi, *-ası* '-acak' Oğuz Türkçesi: *barġu ~ barāsı* 'varacak', *turġu ~ turāsı* 'duracak'.

11. *-ġ-* Hakanlı Türkçesi, Oğuz ve Kıpçak Türkçesi: *çumġuḳ ~ çumuḳ* 'alakarga', *tamġaḳ ~ tamaḳ* 'boğaz', *barġan ~ baran* 'varan', *urġan ~ uran* 'vuran'.

12. *-ġuçı* Hakanlı Türkçesi, *-taçı* Türkmen Türkçesi: *tutġūçı ~ tuttaçı* 'tutucu', *satġūçı ~ sattaçı* 'satıcı', *tawratġuçı ~ tawrattaçı* 'hareket ettiren', *tepretgüçi ~ tepretteçi* 'deprendiren'.

13. *-duḳ* Suvar ve Kıpçak, *-dı* '*-dı*' Uygur, Argu, Çiğil, Tuhsı, Yağma ve benzeri Türkçe: *ol anı urduḳ* 'o onu vurdu', *men munda turduḳ* 'ben burada durdum'.

Eser bazı ek, anlam ve kavramlar için de bir hazinedir:

+GAn: **çim+gen** 'çimen'.

+GU: **çil+gü** 'sarımsı kızıl'.

+lAç: **üç+leç** 'üç çubuklu (tuzak)'.

+ş: **baġ+¹ş** 'boğum'.

-ġuçı Türk-Kıpçak kolu **-taçı** Türkmen-Karluk kolu gelecek zaman ekidir.

-men < **-me nēŋ**: **degirmen** 'değirmen' < **tegirme nēŋ**.

açı 'yaşlı kadın'.

bardaḳ < **bart+aḳ**.

birer < *bir er* 'bir adam'.

bıldur 'geçen yıl" ≠ **arkun** 'gelecek yıl' **ızı** ' gelecek yıldan sonraki yıl'

çekirge sürüsü gibi < **çekürge süsi teg* 'çekirge ordusu gibi' < **çekürge teg sü**.

çıpan < **çıpıḳan**, 'çıban'

çom- 'dalmak' **çöm-** 'derine dalmak'.

çögen 'çevgen' = Far. *çavgān*.

ebeki 'e peki' (küçümseme).

evren 'fırın'.

ḳarızan < *ḳarı+zan* 'kocakarı' = Far. *pīra+zan*.

serçe < **seçe**, **berk** < **bek**. /r/ sesi iç seste türemiştir aslı /r/'sizdir.

serker = Far. *sar-garda*.

tarmuz 'türmüs' < Fa. *tarmuz*.

tun 'ilk çocuk' ≠ **aştal** 'son çocuk, son kesen, gence'.

Eser yanlış tahminlere ve yakıştırmalara meydan vermeyecek sağlıklı bilgiler açısından da zengin muhtevaya sahiptir.

Bil- 'bilmek' fiili *ö-* '*bilmek' fiiliyle birlikte kullanılır ve aynı genişlemeleri gösterir. **ö-** faṭına > **ȫg** al-ʿaḳlu al-fiṭnatu. [035-018a/14], [061-031a/03] > **ög+e** [009-005a/09], [035-018a/15], [057-029a/15] gibi. **ögüt** al-ʿiẓatu [037-019a/12], [221-111a/12], [464-239b/06], [512-256b/12] kelimesinin de buna göre **ög+ü̈t** anlaşılması gerekiyor. Bir de ayrıca aynı ses yapısında **ögüt** (< **ög-ü̈t)** al-manḳabatu [634-317b/06] kelimesi vardır.

ög 'akıl' dolayısıyla bir katkı: *öksüz* 'annesiz' diye bilinir ve anadan öksüz babadan yetim kalmak tabiri kullanılır. Hâlbuki *ögsüz* kelimesi *bilge* ʿ*ālim* ikilemesi gibi *ögsüz yatīm*dir (**ögsüz** al-yatīmu wa'l-ḥayrānu. wa-aṣluhu: **ȫgsüz** [061-031a/03] ma'ḫūḏ^{un} min **ȫg** wa-hwa'l-ʿaḳlu wa'l-fiṭnatu). İlk zamanlarda anne ile ilgisi yoktu. *Yatīm* 'tek kalmış; ergen olmadan önce babası ölen çocuk' demektir ((al-Fīrūzābādī: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: III, 587). İnsan baba desteğiyle, hayvan anne desteğiyle yaşar. Yetimlik maddi manevi desteği olmamaktır. Sonra sözlüklerdeki *ög* 'anne'nin etkisiyle yanlış ayrıştırmaya gidilmiştir. Krş. *Atası ölen öksüz galmaz, anası ölen öksüz galur* (Elizade: *Oğuz-name*: 62$_{10}$). Kısmen bk. *öksüz* 'anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk)', *hem öksüz hem yetim*. *yetim* 'babası ölmüş olan çocuk, babasız' (Tdk: *Türkçe Sözlük*: 1535^{b}, 2175^{a}).

Bilge'nin *bil-*'ten geldiği *öge*'nin *ö-*'ten geldiği gözlemlenirken bu bir {*-GA*} ekiyle genişlemiş yanılgısına düşürebilir. Bir yerde **ög**'ün [035-018a/14]*öge* ile ilişkilendirilmesi *bilge*'nin de *bilig* ile ilişkilendirilebileceğinin ışığını tutar ve bu bizi {*-GA*} eki ile {*-A*} ekinin anlatımlarını ele almamızı gerekli kılar.

Bilge kelimesinin yapısına uygun başka örnekler:

dizge 'kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık' *tiz-* fiilinden iş adı ve dolayısıyla *-ge* ile nesne adı (Tietze: *TvETTL A-E*: I, 633^{b}) olmayıp *tizig* 'dizi' (Clauson: *EDPT*: 574^{a}) adının *+e* ile genişlemişi olmalıdır.

gölge *(< köli-g+e)* (Clauson: *EDPT*: 718^{a}. Nişanyan: *SS*: 179^{b}) **kölig** (< *köli-g -kölik* değil-) aẓ-ẓillu [206-103b/02] (Clauson: *EDPT*: 717^{b})

ḳısġa (< *ḳıs-ıġ+a*) ḳaṣīr (Clauson: *EDPT*: 667^{a}).

köşigä *(< köşi-g+e)* aẓ-ẓillu'ṣ-ṣaġīru. [225-113a/09], [521-261a/13]. **kȫşig** (< *köşi-g -köşik* değil-) al-ḫamaru wa's-sutratu [206-103b/02].

yorġa (< *yorıġ+a* < **yorı-ġ*) **at yorıḳı neteg** [451-226a/07] kayfa sayru'l-farasi wa-caryatuhu.

Vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düşmesine bir örnek de yabancı kelimeden:

geçge 'ense' (< Mo. *geçige*).

Bilge'nin tekrarlardaki kullanılışı kendisinin daha iyi anlaşılmasına ışık tutar.

bügü bilge al-ʿāḳilu [546-273b/06]. **bügü** al-ʿālimu al-ḥakīmu [546-273b/06]

bügü bilge al-ʿāḳilu [216-108b/01]. *Ḳutadġu Bilig*'de *bügü bilge* (223, 287, 4670, 5912).

bilge biliglig (478). (Clauson: *EDPT*: 341b. Erdal: *Old Turkic Word Formation*: I, 376-382.)

bilge bügü (191, 192, 495, 755, 777, 1743, 2518, 2699, 2785, 3934, 4682, 4723, 5529, 5921, 6401).

bilge oduġ (2638). *oduġ saḳ* tekrarına göre saḳ al-faṭinu 'zeki'yi karşılıyor.
bilge öge (1754, 4240).
bilge tetig (475, 1221, 2218, 3712, 3713, 3822, 3908).
bilge uḳuşluḳ (3752). (TT VI 15, BTT VIII). *uḳuş* al-fatin.

kōzmän: İki yerde geçen bu kelime (Kâşgarlı: *DLT*: 112a9, 139b2. yr.), birinci unsuru Türkçe ikinci unsuru Çince olan iki kelimeden oluşmalıdır. Tü. *köz* 'köz' ve Çin *men* 'hamur'. Tıpkı *lag+man* gibi *köz+men* 'közde (pişmiş) hamur, kül çöreği' (*DTS*: 344a. s. Clauson: *EDPT*: 766b. s.). Kelimenin Çin. *men* 'hamur' unsuru *man+tu* 'hamurlu kıyma, mantı' kelimesinde de yaşamaktadır. Çin. *mien* 'hamur' başka metinlerde de karşımıza çıkar: *ḳar-a min* [32] *[yar] tuz-ï birlä yoġurup.* [=kara unu kaya tuzu ile yoğurup] || [40] *kögürçkän mayaḳ-ïn ḳara min birlä çoḳuratïp* [=güvercin tersini kara un ile kaynatıp] || *kürküm ḳonaḳ mini yıpar (sıpar?) birlä bor-ḳa* [68] *ḳatïp* [=safran, darı unu ve misk ile üzüm suyuna katıp] || *kürküm ḳonaḳ mini yïpar* [95] *bor birlä* [=safran, darı unu, misk ve üzüm suyu ile] || *yasïmuḳ mini* [120] *ḳulum ḳu-a yürüŋ min kisi süt-i birlä yoġurup* [=mercimek unu, kulum çiçeği, beyaz un anne sütü ile yoğrulup] (Rachmati: *Zur Heilkunde der Uiguren. I*, 454, 456, 458). || *ol* [37] *moġuç-larḳa taş bėşik-niŋ buluŋın-* [38] *-ta min üzmiş teg bir yumġaḳ taşıġ* [39] *üzüp bėrdi* [=yıldızcılara taş beşiğin köşesinden hamur koparır gibi bir avuç taşı koparıp verdi] (Müller: *Uigurica*: I, I, 717. s.) *on bėş batman min* (Radloff: *Uigurische Sprachdenkmäler*: 768. s.). *Mantı* için ayrıca bk.: Caferoğlu: "Etimolojik Araştırma Denemeleri", 7-9. ss. Doerfer: *TMEN*: IV, 231739. s. Eren: *TDES*: 287b. s.

Çeviriye Ait Hususlar

çaḫşu (< Skr. *cakṣu* 'göz' (otu) Clauson: *EDPT*: 412a. s.) al-ḥuḍaḍu. wahwa'llaḏī yutadāwā bihi ramadu'l-ʿayni. ġayru aṣliyyatin (Düğün asması, fil boğan (*ḥuḍaḍ*) denilen bir otun suyudur; göz ağrısı için kullanılır. Öz Türkçe değildir (Kâşgarlı: *DLT*: 107a10. yr.).

ḥuḍaḍ: (< Ar. *ḥuḍuḍ, ḥaḍaḍ ḥ-ḍ-ḍ*) Edviyeden bir dārū adıdur ve ismdür, ki iki nevʿ olur birine ḥuḍaḍ-ı ʿArabī (Mekkī) ve birine ḥuḍaḍ-ı Hindī dėrler. (Efḍali Mekkīdür.) Ḥuḍaḍ-ı ʿArabī ḫavalān nām nebātuŋ ʿuṣāresidür. Ḥuḍaḍ-ı Hindī fil-zahrac -ḳātil-i fil olmaġ-ıla bu ism-ile tesmiye olındı- dėdükleri nebātuŋ ʿuṣāresidür. (Ṯemeri filfile şebīh olur. Yaraḳān ʿilletine nāfiʿdür. Amomum anthorizum.) İki nevʿi de evrām-ı raḫve ve ḫavvāreye ve eski yaralara ve nuffāḫāt ve remed ve cüẕām ve bāsūr ʿilletlerine ve ḥaşarāt ṣokdığı yerlere ve ġarġarası ḫunnāḳuŋ envāʿına nāfiʿ ve ṭılāsı ve küllü yevm nıṣf miṯḳāl (2.4 gr.) ṣu ile şurbı kelb-i dīvāne ışırmasına müfīd ve ṣaç ve ṣaḳalı mükṯirdür ve *ḥaḍaḍ* başḳa bir nebāt adıdur ve bir devā adıdur, ki deve bevlinden tertīb ėderler (al-Fīrūzābādī: *al-uḳyānūsu'l-basīṭ*: II, 418. s. Redhouse: *TEL*: 790b. Steingass: *CP-ED*: 422b. s.).

Düğün asması: İt üzümü (*Lycium*) ailesinden güzel çiçek ve yaprakları için yetiştirilen bir bitki (Hauenschild: "*Botanica im Dīvān Luġāt at-Turk*", 43. s.).

Şimşir çalısı.

Ḳatır ḳuyruġı dėdükleri otdur ki taʿrīb ėdüp *fil-zahrac* dėdiler (al-Bardaḥî: *Cāmiʿu'l-Furs*: 83a19. yr.).

Fil-zahrac, yılan yaṣduġı dėdükleri nebātuŋ kebīridür, ki lūfu'l-ḥayyat dėdükleridür (Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*: 627. s.) (*hulul*). *Ḥuḍaḍ*, ḫavalān dėdükleri ʿuṣāredür. Ṭalaḳ ve ṣarılıḳ ʿilletlerine müfīddür (Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*: 550. s.). (*luʾḳiyūn*). *Ḥuḍaḍ*, ḫavalān-ı Hindī dėnilen ʿuṣāredür. Ḳātil-i fil olmaḳ-ıla bu ism-ile tesmiye olundı. Ṯemeri filfile şebīh olur. Yarḳān ʿilletine nāfiʿdür (Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*: 451. s.) (*fil-zahra*).

ḫutu: (< Çin. **ku-tu-si**). Boynuzları herkes tarafından çok aranılır ve az bulunur. (Naṣīru'd-dīn-i Tūsī [1201-1274]) *Tansūḳ-nāma*'de bazıları yılanın kemiğinin olduğunu söyler ve bazıları bir ineğe benzeyen hayvanın boynuzu olduğunu söylerler; rengi sarıdır ve büyük gelir sağlar, genç hayvan yaşlı hayvandan daha iyidir. *Özellikleri.* Bunu taşıyan kimse üzerinde zehrin hiçbir etkisi yoktur ve ne zaman zehir görülmeğe başlandığını üzerinde taşıyan kişi ter döktüğü için algılar (al-Qazwînî: *Nuzhatu'l-Ḳulūb*: Metin 20. s.).

ḫutū: Bir merġūb süŋükdür. Aġuyı menʿ (15) ėder ve defʿ ḳılur. Her ṭaʿām ki anda aġu ola üzerine ḳosalar terler ve dėrler ki gergedenüŋ (16) āleti süŋügidür. Hindistān cezīrelerinden ṣudan çıḳar, ölür, eti çürür. Rūzgārla güneşe (17) ḳarşu yatur, aġarur. Alurlar andan avādānlıḳ düzerler ve āletler düzerler baʿżılar (18) şöyle rivāyet ėtdiler ki Çīn vilāyetinde zenc iḳlīmi arasında çöllük yėrler vardur [ol arada hēç şenlik yėr yoḳdur] anda (19) bir böyük ḳuş olur ḫat, dėrler bu vaṣf olan süŋük anuŋ süŋügidür ve İbrāhīm-i Şindānī (20)'den rivāyet olınur ki bir bölük cemāʿat-ile Çīn ṣaḥrālarında gider-idük. Nā-gāh gün ṭutuldı (21) Yoldaşlar ḳamu merkeblerinden ėndiler. Yüzleri üzerine düşdiler, başlarını ḳaldurmadılar. **(76b)** (1) Gün açılmayınca bunlara eytdüm

ki "Bu ne ḥāldür?" Eytdiler: ḫat, dėrler, bir böyük ḳuşdur. Vaṣf (2) olan evṣāf-ıla ḏikr ėtdiler ve bir kitābda daḫı şu ʿibāret-ile naḳl olınmış; ḳarnu'l-ḥūt, yuḳālu (3) innahu ḳarnu afʿiyya: Andan bıçaḳ ṣapı düzerler. Begler götürürler, şübhelü ṭaʿāmuŋ üzerine ḳorlar. (4) Eger aġulu-y-ısa terler (el-Bardaḫî: *Cāmiʿü'l-Fürs*: I, 113ᵃ. s.).

Bir ḥayvān boynuzıdur ki enfes-i eşyādandur. Selāṭīn ḫazīnlerinde bulunur. Ḥāmiline zehr teʾsīr eylemez. Zehr aŋa ḳarīb olsa üzerinde fi'l-ḥāl ʿaraḳ ẓāhir olur. Şaḳḳ olunsa içi ḥacer gibi çıḳar. İçinde nuḳūş-i ġarībe ve eşkāl-i ʿacībe vardur. Ol ḥayvānuŋ taʿyīninde beş ḳavl vardur. Birinci Çīn ülkesinde bir öküzdür ve rāciḥ ve meşhūr budur. Ṯānī gergedendür. Ṯāliṯ Çīn ile Zengibār arasında bir ḫālī beyābānda bir ḳuşdur. Ġāyet de böyükdür. Ol boynuz bunuŋ cephe kemügidür. Andan zihgīr ve bıçaḳ ḳabżası düzerler. Rābiʿ yılandur ki biŋ yıldan ṣoŋra boynuzı çıḳar. Ḫāmis baḥr-i muḥīṭde rāl dėdükleri balıḳ dişidür. Ve bir rivāyetde bunlardan başḳa bir cānverdür (Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*: 236. s.).

ēl ḳūş: ar-raḫma^{tu}. kartala benzeyen alacalı bir kuş (Kâşgarlı: *DLT*: 18ᵇ7. yr.).

ēl ḳuş: ar-raḫama^{tu}. akbaba (Kâşgarlı: *DLT*: 84ᵃ1. yr.).

Fiil olarak *raḫama* 'at vb.nin başı beyaz vücudunun öbür kısımları siyah olmak' (Atay: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: II, 2, 705ᵃ. s.).

İsim olarak *raḫam* 'kartal, akbaba' (al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: III, 461. s. Atay: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: II, 2, 705ᵃ. s.).

Kelime daha önce ele alınmıştı (Taymas: "Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi", *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1942, VII-VIII. c. 228. s. 57. madde). Metin ve çevirideki ikilikler giderilmeli. Hususun açıklığa kavuşması için krş. Mo. *eliyē* 'akbaba, çaylak' (Poppe: *Moğol Yazı Dilinin Grameri*: 11. s.) 'şahin; çaylak; akbaba' (Lessing: *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A - N*: 493ᵇ. s.). *tas* 'akbaba' (Lessing: *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O - C (Z)*: 1208ᵃ. s.).

utun: al-waḳiḥu'l-laʾīmu (Kâşgarlı: *DLT*: 32ᵃ17, 37ᵇ3, 59ᵇ9, 105ᵃ4. yr.) Kelime ayrıca üç yerde daha geçer.

Daha önce konuya değinilmişti: Bu kelime 37b3 ve 105a4'te de geçmektedir: **utun** "değersiz alçak" (37b3), **tüzün bīrlä uruş**, **utun bīrlä tiräşmä** "yumuşak huylu kimselerle vuruş, kötü huylularla çekişmeye girme" (105a4). Bu kelime Uygur metinlerinde de tespit edilmiştir: **ulatı utun nizvanılar** "ve başka kötü ihtiraslar" (Müller: *Uigurica*: II, 7715), **yalġan igid sawlıġ çaşı sawlıġ uutun sawlıġ** "yalan sözlüler, müfteriler, ağzı bozuk küfürbazlar" (Bang - Rachmati - Gabain: *Türkische Turfan-Texte*: VI, 119. s.), vb.

Kelime [Yusuf Has Hâcib] *Kutadgu Bilig*'de pek çok yerde geçmektedir (*otun* 341, 1084, 1155, 1258, 1539, 1670, 1763, 1923, 2106, 2199, 2202, 2622, 2653, 2876,

2901, 3431, 3780, 4073, 4113, 4118, 4289, 4290, 4291, 4291, 4358, 4447, 4711, 4712, 4832, 4839, 5124, 5206, 5695, 5710, 5792, 6094, 6127, 6359, 6469, 6513, 6513, 6594, 6602, 6603; otunluk 335, 391, 2078, 3780, 6513): **uwutsuz kişi ol kişidä utun (Arat: otun)** "insanlar arasında alçak ve küstah olanlar utanmaz kimselerdir" (**utunluḳ** "alçaklık, küstahlık" vb. Arat kelimeyi, görüldüğü gibi, "alçak, küstah" diye çevirmiştir. Bunlara "kaba, küfürbaz" da eklenebilir.

Kelime bugüne kadar yayımlanmış Brahmi metinlerinde geçmediği ve bugünkü Türk dillerinde de bulunmadığı için ilk hece ünlüsünü tespit etmek güçtür. Şimdilik, **ōtuŋ** "odun" (Trkm. **ōdın**) kelimesinden ayırmak için /u/ ile okumak doğru olur. Bu kelime belki de **uwut**, **ūt** "haya, utanma" ile ilgilidir (krş. 39b10, **ūtunç iş** "utanılacak iş"; bir de 319a4) (Tekin: *XI. Yüzyıl Türk Şiiri Dīvānu Luġāti't-Turk'teki Manzum Parçalar*: 204. s.).

tū̄zün birlä uruş, ūtun birlä üstärmä "Uysal ile çatış, kaba yarışma."

tüzün bīrlä uruş, ūtun bīrlä tiräşmä "Uysal ile çatış, kaba ile direşme."

Kelime günümüz odun kelimesinin mecazlı biçimi olarak anlaşılır. **odun** sıf. mec. 'anlayışsız ve kaba (kimse)' (Tdk: *TS*: 1490ª s.) Hâlbuki bu kelime eski otun kelimesidir ve sözlükte ayrı madde başı açılmalıdır. Bu Türkçe kelime geniş kullanılış alanını günlük dilde yerini Hârezmceden giren *gustaḫ* ile bölüşmüş olmalıdır. Bölüşemeseydi tamamıyla silecekti. **otuŋ** 'odun' ile **otun** 'yontulmamış, kazık gibi, eğilmemiş, hall ü hamur edilmemiş'daki bu karışıklık belki tıpkı *ḳoy-* 'bırakmak' *ḳuy-* 'akıtmak'un karıştırılmasına benziyor. Mesela *çayı koy*! 'çayı (masanın) üzerine bırak' *çay kuy*! '(bardağa) çay doldur' farkı gibi.

Kelime *Atebetü'l-Hakayık*'ta da geçer. Yayımlayıcı /o/ ile okumuştur.

47. kıta *biligni biligsiz* ***utun*** *ne ḳılur* [=(fakat) **cahil** yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.]

86. kıta *baḫıl nākes* ***utun*** *tawar pāsbānı* [=Hasis alçak, **hain** ve malının bekçisidir;]

utun Ar. *atān* 'dişi eşek'in çokluğu.

ēn yēr: al-habūṭu min al-arḍi. : yuḳālu minhu **ēn yoḳ** ay habṭa^{tun} wa-ṣaʿūd^{un} (Kâşgarlı: *DLT*: 18ᵇ11. yr.). Bu tekrarı bugünkü *iniş yokuş* dolayısıyla ele almak gerekir. *iniş* 'yukarıdan aşağıya gittikçe alçalan eğimli yer, **yokuş** karşıtı: *İnişte yol uzadıkça uzadı*. (Tdk: *Türkçe Sözlük*: 971ª s.).

{*-Iş*} eki {*-mAk*} ve {*-mA*}'dan ayrı olarak hareket süresince ortaya çıkanı anlatır. Sanki çekim eki gibi süre bitince kelimenin kalıcı anlamı biter. Dolayısıyla kalıcı isim yapması biraz güçtür. Dil bilgisi kitaplarında verilen ve akla gelen şu örnekler ayrıca

araştırılmalıdır: *al-ış, anla-y-ış, ara-y-ış, at-ış, baḳ-ış, bul-uş, doğ-uş, dur-uş, gel-iş, göster-iş, gül-üş, oku-y-uş, otur-uş, öksür-üş, söyle-y-iş, ver-iş, yürü-y-üş.*

{*-Iş*} 'anın içi'ni, {-°*m*} 'işin anı sonu, hepsi'ni bildirir. {*-Iş*} 'an' anlatır {-°*m*} 'kere' anlatır. Güneşin *doğuşu* 'doğuş anı'dır. *okuyuşu güzel* 'okurken güzel okur' demektir. *Bir içim su* '(gerçek anlamda) bir kere içilecek kadar su', *bir atımlık barut* 'bir kere atış yapılacak kadar barut, *ölümlü dünya* 'sonunda herkesin bir kere öleceği dünya'. Karşılaştırma örnekleri olarak bk.: *al-ış ~ al-ᵗm, at-ış ~ at-ᵗm, baḳ-ış ~ baḳ-ᵗm, biç-iş ~ biç-ⁱm, doğ-uş ~ doğ-ᵘm, dön-üş ~ dön-ᵘ̈m, dur-uş ~ dur-ᵘm, duy-uş ~ duy-ᵘm, geç-iş ~ geç-ⁱm, giy-iş ~ giy-ⁱm, iç-iş ~ iç-ⁱm, öl-üş ~ öl-ᵘ̈m, sat-ış ~ sat-ᵗm, tad-ış ~ tad-ᵗm, ver-iş ~ ver-ⁱm, yud-uş ~ yud-ᵘm.*

Dolayısıyla *iniş* (< *in-iş*) değil *in+ⁱş* (< *ėn+ⁱş*)'tir. Bunun bir sağlaması da yanındaki *yoḳ+ᵘş*'un *yoḳ-* diye bir fiilden gelmediğidir.

elebaşı: 1. Oyunda arkadaşlarına baş olan çocuk. 2. Kötü, olumsuz iş veya hareketlerde öncü olan kimse, sergerde (TDK: *Türkçe Sözlük*: 622ᵃ s.) dolayısıyla şu karşılaştırma yapılabilir.

ēl ismᵘⁿ yaḳaʿu ʿalā'l-ḫayli. li-anna't-turka canāḥuhumu'l-ḫaylu. wa-minhu yusammā's-sā'isu **ēl başı** ay ra'su'l-walāyaᵗⁱ wa-yaʿnī bihā sā'isu'l-ḫayli (KÂŞGARLI: *DLT*: 18ᵇ5-6. yr.). Küçültme, eşitlik ve aitlik anlatan bir pekiştirme eki olan *+e* hakkında bk. KAÇALİN: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*: 183. s.

bēd̲-: anıŋ kōzi bēd̲ti ay anna ʿaynahu abṣarat ḍaʿīfᵃⁿ. **bēd̲ār bēd̲mäk** (KÂŞGARLI: *DLT*: 317ᵃ14. yr.). Yerini sonra *çöngel-* (< *çönge+l-*) aldı. Bunu da kelimelerin ölümüne ekleyebiliriz (AKSAN: "*Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar*").

ḳunduz ḳayrı: al-ḫazmiyānu fī'l-adwiyaᵗⁱ (kunduz taşağı) (KÂŞGARLI: *DLT*: 115ᵇ13. yr.). Yazmada: *al-ḫirmiyān fi'l-awdiya*, *read al-ḫizmiyān fi'l-adwiya* de okunur notuna artık gerek yok; çünkü kelime Farsçadan alınmıştır ve *ḫazmiyān*'dır (STEINGASS: *CP-ED*: 422ᵇ. s.).

tarmuz: al-ḳaṯadu (Şenhıyarı) (KÂŞGARLI: *DLT*: 115ᵇ8. yr.). Aslında Far. *tarmus*. Eski Anadolu Tü.de *türmüs* (BİN MUHAMMED, Eşref: *Hazâ'inü's-Saʿâdât*: 15ᵇ10. yr.). Mayḫoş ṭuʿmlu bir otdur. Ṭaʿāma ḳorlar. Baʿżılar ayrıḳ nevʿindendür dėdi ve ʿinde'l-baʿż ṣaḳal otı ve ḳuduz otı dėdükleridür. Bāḳilā'-i Mıṣrī'ye daḫı tarmus dėrler. Türkīde Mıṣr baḳlası ve acı baḳla, delüce baḳla ve Cuhūd baḳlası ve termiye dėdükleri baḳladur. Ūlā ve ṯāniyede ḥārr u yābis ve żımādı behaḳ, saʿfe, cereb ve ḳurūḥ-i ḫabīṯeye nāfiʿdür. Matbūḫınuŋ ṣuyını ʿasel ile şurb maʿidede mütevellid olan ḳurdları dāfiʿdür. || Bir nevʿ şecerüŋ yemişine dėnür, ki Naṣārā tesbīḥi gibi her ṭarafı köşeli ve çizgilü olur ʿalā ḳavlin bāḳilā'-i

Mışrī ismidür, ki Mışr baḳlası ve acı baḳla taʿbīr olunur. Fa. *ḳayṭāḳūn*. Lat. *lupinus termis* (al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: II, 219. Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*: 180, 462. s. Steingass: *CP-ED*: 297ᵃ. s.).

yāz: ar-rabīʿu (Kâşgarlı: *DLT*: 257ᵇ13. yr.). Yazmada *aṣ-ṣayfu*.

yāy: aṣ-ṣayfu (Kâşgarlı: *DLT*: 30ᵇ17, 258ᵃ10. yr.). Yazmada *ar-rabīʿ*.

kū̱z käligi yāzın bälgürär maʿnāhu yaẓharu kayfiyyaᵗᵘ maciyyi'l-ḫarīfi fī'r-rabīʿi (Kâşgarlı: *DLT*: 176ᵇ17. yr.). Yazmada *aṣ-ṣayfi*.

kū̱z käligi yāyın bälgülüg maʿnāhu anna kayfiyaᵗᵃ ityāni'l-ḫarīfi bādᵢⁿ fī ḳubuli'r-rabīʿi (Kâşgarlı: *DLT*: 258ᵃ10. yr.).

ōd̲ yayıḳtı ay ṣāra'z-zamānu ṣayfᵃⁿ. **yayıḳar yayıḳmaḳ** (Kâşgarlı: *DLT*: 265ᵃ2. yr.). Yazmada *ar-rabīʿᵃⁿ*.

Acaba bir yanlışlık mı var yoksa artık **yaz yāy**'ın yerini mi almağa başlamış? Görünen karışıklığın olduğudur.

yundaḳ: rawṯu'l-farasi ḫaṣṣaᵗᵃⁿ (Kâşgarlı: *DLT*: 232ᵃ11. yr.). Acaba /o/ ile okunup **yond** 'kısrak' ile ilişkilendirilebilir mi?

Her bilim dalı bilime ve bilgiye dayalı olmakla birbirine yakınlık gösterir. Her birinin bilinenleri ve bilinmeyenleri vardır. Bilinen bilgileri kullanarak bilinmeyeni çözmeye çalışmak bilimi oluşturuyor. Bazen bilindiğini sandıklarımız da bilinmez olabiliyor. Aşağıdaki satırlarda bunların toplamı olarak farklı algılayış, algılayamayış veya merak yoğunlaşması diyebileceğimiz bazı hususlara dikkat çekilecektir.

köprüg al-ḳanṭaraᵗᵘ 120ᵇ15. Türkçedeki köprü için Arapçada iki kelime vardır *cisr* ve *ḳanṭaraᵗ*. Bunlardan *ḳanṭaraᵗ*: Köpriye dėnür *cisr* maʿnāsına. … Meşhūrı *cisr* eʿamdur. Ve *ḳanṭaraᵗ* kemer üzre mebnī olan köpriye maḫṣūṣdur ve Zimaḫşarī *cisr*i ṣaġīr ile ve *ḳanṭara*yı kebīr ile beyān eylemişdür. Ve *ḳanṭaraᵗ* mürtefiʿ bināya dėnür (al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: II, 89).

Cisr (ve *casr*): Üzerinden öte yaḳaya ʿubūr olunacaḳ şey'e dėnür ki köpri taʿbīr olunur. Cemʿi *acsard*ür ve *cusūr*dur. Gerçi mü'ellif *ḳanṭara*yı daḫı cisr ile taʿrīf eylemişdür; lākin cisr istiʿmālide muṭlakdur gerek ṭaşdan ve taḫtadan ve gerek düz ve gerek yüksek olsun. Ve ḳanṭaranuñ mefhūmında aḥkām ve irtifāʿ muʿteber olmaġ-ıla ṭaşdan kemerlü yüksek olanına maḫṣūṣdur meselā nehr-i kuna üzre ḳurdukları köpriye *cisr* dėnüp ḳanṭara dėnmez ve Zimaḫşarī *cisr*i küçük ve ḳanṭarayı büyük köpri ile tefsīr eylemişdür ve ʿörf-i fuḳahāda ḫaşeb ve elvāḥdan ittiḫāẕ ve vażʿ ve refʿ-ile mebnī olana *cisr* ve ḥacer ve ācurdan mevżūʿan ittiḫāẕ olunana ḳanṭara ıṭlāḳ olunur. Nėte ki *Nihāye-yi Hidāye*'de meşrūḥdur ve *cisr* ʿaẓīmü'l-heykel olan dave …. (al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: I, 797).

Sonuç olarak Arapçada köprü kavramı için kullanılan şumüllü kelime *cisr* olup *casr* da okunan bu kelime 'iri vücutlu deve; iri adam; semiz, dolgun, tombul' (ATAY: *A-TBL*: I, 2, 269[a]) demektir. Bu Türkçedeki *köprü* (< *köbrüg*) ile denk düşer. Ar. *cisr* 'tombul, şişkin' = *köprü* 'şişkin'. Bu ilkin 'hayvan derisinden şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan sal köprü, kelek, duba' olmalıdır. İlkin şişman, tombul, şişik ve davul gibi olan bu araç için kullanılan malzeme değişse de ad aynı kalmış; adı asma köprü taş köprü olarak genişlemiştir. Taş veya tuğla köprü yerleşikliğin şehirleşmenin izidir.

Köprük: 'köprü' (krş. *kōrük*) < Mo. *kēgüre* < **kēpūrgē* 'tulum, köprü' (KOWALEWSKI: *DM-R-F*: III, 2633[b]), *kögerge, köverge* 'tulum, körük, köprü' (KOWALEWSKI: *DM-R-F*: III, 2628[b]); Kalm. *köküür* (RAMSTEDT: *KW*: 237[b]) ETü. *kövrüg, köbrüg, köprüg* 'davul, köprü' (Uyg.), *kökür* 'tulum' (Tar.), Tü. *kōrük* 'körük' kökteştir (EREN: *TDES*: 310[a]). Göçebe Türklerde ve Moğollarda bir ırmağın üstünden geçmek için şişirilmiş deri tulumlar kullanılmış olup bugünkü asma ve ayaklı köprü anlamını sonradan kazanmıştır. Gr.'den getirilmesi yanlıştır (RÄSÄNEN: *VeeWbT*: 292[a]). Yeryüzünün günümüze gelebilmiş en eski köprüsü, Türkiye'de, İzmir yakınlarında, Pınarbaşı Suyu (Meles) üzerinde bulunan M. Ö. 850 yılından kalma tek kemerli kesme taş köprüdür (GUINES: *DRK*: 237). Başka bir bilgi: Taş köprülerin en eskisinin bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde, Anadolu'nun ortasında, Hitit başkenti Boğazköy'de bulunduğu Prof. R. NAUMANN tarafından delilleri ile ortaya konmuş bulunmaktadır (ÇULPAN: *TTK*: 1). Brāhmī *küvrüg*. Başlıca anlamları 'gevşek, boş, oyuk' imiş gibi görünen *küv-/käv-, küvür, küvrä* vb. sözcükler dizisine bağlanabilir (HAMILTON: *Kalyānamkara ve Pāpaṃkara*: 203[b]. HAMILTON: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*: 198).

üz ad-dasamu. (15[b]6, 17[b]4 /ū/ ile). **üzlüg mūn, ūzlüg aş**. Çorbanın, yemeğin, sulu yiyeceklerin yağı olarak kullanılır. Buradan *aġuz* 'yağlı ilk süt' (20[a]17)' *āḳ ūz* 'ak yağ' yağlı süt, sırf yağ olarak anlamalıdır.

Bunun bir dengi de **çir**'dir. Bu da *ad-dasamu* olarak karşılık görür (81[b]16). **ėşiç üzlendi** 'Tencerenin yağı kabardı' (67[b]4). **ėşiçte çir yōḳ** 'Tencerede yağ yok (*as-simḥāḳ min aş-şaḥm*)." **bu ette çir yōḳ** 'Bu ette yağ yok' derken kir ve fazla yağ anlamında olup bir Arapça kelimenin iki Türkçe karşılığı verilmiştir.

yāġ ad-duhnu (258[a]2) 'sürünecek yağ, krem, güzel koku' (al-FÎRŪZĀBĀDÎ: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: III, 631). **sāġ yāġ** as-samnu (258[a]3) 'kere yaġından ḥāṣıl olan yaġa dėnür ki ṣāfi yaġ taʿbīr olunur' (al-FÎRŪZĀBĀDÎ: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: III, 650).

armaġan hadiyya[tun] ya'tī bihā'l-ḳādimu'l-ġānimu min safarihi li-aḳribā'ihi. bi'l-ġuzziyya[ti]. wa-fīhi luġa[tun] uḫrā **yarmaġan**. (41[b]5).

Armaġan: *rāh-āvard* (NAḪCİVĀNÎ: aṣ-Ṣiḥāḥ al-ʿAcamiyya 36[a]. el-BARDAḤÎ: *Cāmiʿü'l-Fürs*, I, (25[a]) 17[a]15. yr.) *rāh-āvar* (STEINGASS: *CP-ED*: 566[a]). Türkīde daḫı armaġan dėnür. Āşnādan biri diyār-ı āḫardan geldükde aḥbāba gönderdigi tuḥfedür.

ᶜArabīde *hadiyya*ᵗ dėrler (at-Tabrîzî: *Tibyān-i Nāfiʿ*, 56). (Tuna: "*Kelimeler Arasında Para, Akça, Armağan, Külçe, Som, Çek*".)

bėlek al-hadiyyaᵗᵘ'llatī ya'tī bihā'l-musāfiru li-aḳāribihi. aw tubᶜaṯu min buḳᶜatⁱⁿ ilā uḫrā (97ᵇ2). *Tuhfe*: Birr ve luṭf maᶜnāsınadur ki bundan armaġan ile taᶜbīr olunur nev-peydā ṭurfanda şey'e dėnür. al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: II, 729, Her ne kadar yerinde açıklanmamışsa da *v-ḥ-f* 'dünüvv ve kurb' 854.

artut al-hadiyyaᵗᵘ. naḥwa'l-farasi wa-ġayrihi. yumaddu bayna yadayi'l-umarā'i wa-ġayrihim. ṯumma cuᶜila kullu hadiyyaᵗⁱⁿ yusammā (34ᵃ16). *Hediye*: Armaġana dėnür ekṯerī ḥācāt öñlerinde taḳdīm olundığı-y-içün yāḫod ülfet ve maḥabbete irşād için yāḫod mühdā leh yanına ṣāḥibinden muḳaddem vardığı-y-içün ola (al-Fîrūzābādî: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ*: III, 955).

Sözlüklerin verdiği bilgilerden hareketle armağan Tü.de üst başlıktır. Alt başlık olarak *armağan* 'yolculuk dönüşü hediyesi', *hediye* 'ihtiyaç arzından önce; yakınlaşmayı ve sevgiyi pekiştirme için verilen mal'dır.

basut aẓ-ẓahīru wa'l-muᶜāwinu'l-muşfiḳu (89ᵇ10). "Yardım (*iᶜāna*)." Tü. kelime ölmüş yerine Far. *yār+ī* ve Mo. *yār+dem* geçmiştir.

turı nāŋ kullu şay'ⁱⁿ lahu ṭaᶜmᵘⁿ ᶜafiṣᵘⁿ miṯla ṭaᶜmi'l-ᶜafṣi. wa-minhu yuḳālu li-r-raculi idā kāna şakisu'l-ḫuluḳi **turı kişi** (271ᵇ9). 'Tadı, mazı (ᶜ*afṣ*) tadı gibi kekre olan her şey (ᶜ*afiṣ*)." Huyu sert olan adama da **turı kişi** denir (*şakis al-ḫuluḳ*).'

**kar* (Ramstedt: *SKE*: 83. Lessing: *M-TS A - N*: I, 557ᵇ. *A MNTESz*: II, 369ᵇ), *karı* (Clauson: *EDPT*: 644ᵇ. Ramstedt: *SKE*: 67. Ramstedt: *EASL*: I, 48), *karış* 'el' (Clauson: *EDPT*: 643ᵇ) ve *teg, tegi, *tegin* 'kadar' (Clauson: *EDPT*: 475ᵃ, 477ᵇ. Tdk: *TTS*: II, 1038) gibi aynı anlamdan genişleyen kelimeler gibi *turı turış* > *turᵤş+i* = Far. *turuş+ī* / *turş+ī* 'turşu' (Steingass: *CP-ED*: 294ᵇ).

tüşü tüşü yuḳālu fī īḳāfi'l-ḥimāri **tuşu tuşu**. wa-yadḫulu bayna'l-tā'i wa'ş-şīni rā' [bk. **turşu**] lā yumkinu an yuktaba fī ᶜibāraᵗⁱⁿ mā (272ᵇ5) "Eşek durdurulmak (*īḳāf*) istendiği zaman kullanılır." Bazı kez /*t*/ ile /*ş*/ ünsüzleri arasına /*r*/ ünsüzü de girer; fakat bu hiçbir ibarede yazılamaz (*? fī ᶜibāra mā*).

ç < *t* gelişmesi için bk. *çıḳ-* 'çıkmak' < *ᵗşıḳ-* < *taş+ᵗḳ-*, *ᵗçiş* 'diş', *ᵗçüş* 'düş, rûya', *ᵗçŸş-* 'düşmek, inmek' (İlk örnek dışında bk. Aratan: *KAD*: 64ᵃ-ᵇ).

sidiŋ kōl ismu buḥayraᵗⁱ ḳurbu ḳoçŋār bāşı (303ᵃ15) Bugünkü **Soŋ köl** olmalı.

sözŋri kişi ay insānᵘⁿ mihdārᵘⁿ. fa-inna hāhunā ayḍᵃⁿ fī hādihi'l-kalimaᵗⁱ rā'ᵘⁿ wahya min ḥurūfi'd-dalāḳaᵗⁱ fa-yashulu'n-nuṭḳu bihi li-macrāhu. fa-aᶜrifhu (307ᵇ2). "Saçma sapan söyleyen kimse (*miḥdār*)" *sözen+gür* 'konuşkan' (ez-Zamaḫşarî: *ME:* 178ᵃ. s.)

Bugün hiç kullanılmayan veya yabancı kelimelerle ifade edilen bazı kavramların karşılıkları olarak birkaç misal:

beyaz: **ürüŋ**. Beyaz *ürüŋ*'ün yerini alan bir kelime. *aḳ ürüŋ* yerine bugün *aḳ beyāż*. Dil yenileşmesi tercihi olarak bütün *beyaz*ların yerine (*beyaz peynir*e karşılık *ak peynir* demek gibi) *ak* denilemez.

cüzam	: **anumı.**
dalyan	: **ızdaŋ.**
hacib	: **tayaŋu.**
heyelan	: **eşkin.**
iskelet	: **köwre.**
kabakulak	: **yapāḳulaḳ.**
kahvaltı	: **tutguç.**
kalın yağ	: **çöp, üz.**
kalp sektesi	: **külgü / kültgü.**
kapşon	: **yaŋalduruk.**
katarakt	: **enüç.**
kemer	: **egme.**
kireç	: **ürŋek.**
kör bağırsak	: **bögen.**
lokma	: **ḳalbuz.**
mangal	: **köçürme ocak.**
mendil	: **ületü, suvluk.**
mesane	: **ḳawuḳ.**
rüşt	: **us.**
takma saç	: **öŋik.**
telaş	: **beliŋ, tezgi, tezig, ürkün.**
timsah	: **alavan.**
tortu	: **çöp.**
üstübeç	: **kirşen.**
yağ tortusu	: **tar.**

ağruḳ ağır işiŋni
adnağuḳa yüdürme
açrup özüŋ üşerip
adnağunı todurma [473-237a/07]

erdem tile ögreniben bolma küwez
erdemsizin ögünse eŋmegüde eŋer **[131-066a/13]**

Geniş çapta bir yararlanma söz konusu olmadığından kaynakları diyemeyeceğimiz alıntı örnekleri arasında *Kur'ān,* hadis, Arap şiiri, Arap atasözleri ve birkaç eser adı göze çarpmaktadır.

Ondan fazla yerde Arap atasözü kullanmış ve Türkçe ile bağlantısını kurmuştur. *Divan*'da anılan atasözlerinin sayısı ise 289'dur.

tılın tergike tegir [216-108b/03] "Dil ile sofraya erişilir." Bu atasözü, faziletini sözleriyle bildirmesi tavsiye edilen kimse için söylenir. Nitekim Arapçada *al-mar'u maḫbūw*^{un} *taḥta lisānihi* "Kişi dilinin altında gizlidir." denir.

öldeçi sıçġan müş taşaḳı ḳaşır [220-110b/11] "Ölecek sıçan kedi taşağı kaşır." Bu atasözü, Arapçadaki *ka-l-bāḥiṯu* ^{c}*ani'l-mudya*^{ti} "hançer arayan biri gibi" sözü gibidir. Bu atasözü, ölümü bir şey yüzünden olacak kimsenin, o şeyin çevresinde dolaştığı zaman söylenir. **sıçġan yılı** "Türklerin on iki yılından biri [birincisi]."

yüzke kōrme erdem tile [506-253b/05] "Yüze bakma görgü ara." ^{c}*İṣām*'ın şu sözü gibidir: *innamā'l-mar'u bi-aṣġarayhi bi-ḳalbihi wa-lisānihi* "İnsanoğlu iki küçükte, biri kalbi biri dilinde."

börinin ortaḳ ḳuzġunnuŋ yıġaç bāşında [221-111a07] "Kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında." (Kuzgun, kurdun avladığı şeyle ortak olur; fakat kendi avladığı şey ağacın başında durur.). Bu, Arapların şu sözü gibidir: *yarbuḍu ḥacrat*^{an} *wa-yartaʿī wasaṭ*^{an} "Kıyıda yatar ortada otlar."

ėrdem başı tıl [066-033b08] [169-085a08] [501-251a16] "Görgünün başı dildir." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *al-mar'u maḫbūw*^{un} *taḥta lisānihi* "Kişi dilinin altında gizlidir."

ḫan ışı bolsa ḳātun ışı ḳalır [206-103b17] "Beyin işi olursa hatunun işi kalır." Bu Arapların şu sözü gibidir: *iḏā cā'a nahru'llāhi baṭala nahru ʿīsā* "Allah'ın nehri gelince İsa'nın nehri gider."

ḳulan ḳuduġḳa tüşse ḳūr baḳa ayġır bolur [496-248b03] "Kulan -yaban eşeği- kuyuya düşse kara kurbağası aygır (*aḍ-ḍifdaʿ al-barrī ʿalayhi*) olur." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *inna'l-buġāṯa bi-arḍinā tastansiru* "Uçurtma toprağımızda akbaba olur."

ḳutsuz ḳuḏuġḳa kirse ḳum yaġar [230-115b9] "Uğursuz, kuyuya girse kum yağar, kuyu kurur (*al-mudbir allaḏī lā cadd lahu*)." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *iḏā aḳbala aḳbala wa-iḏā adbara dammara* "İleri gider uğur getirir, geri kalır uğursuzluk getirir."

saḳaḳ bıçar, saḳal oḫşar [144-072b10] [409-205a09] "Sakalı (oynayarak) okşar (hile) çeneyi keser." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *yusirru ḥasw*^{an} *fī rtiġā'i* "O köpükten yudum almağı gizledi."

tėwe yük kötürse ḳamıç yėme kötrür [306-153b17] "Deve yük kaldırsa kepçeyi de birlikte kaldırır." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *atbiʿī'l-faras licāmahā* "Atı dizginiyle götürür."

toḳum yüzüp ḳudruḳta biçek sıma [238-119b05] "Deriyi yüzdükten sonra bıçağı

kuyruğunda kırma." Bu, Arapların şu sözü gibidir: *şawwā aḫūka ḥattā id̲ā anḍaca rammada* "Kardeşin eti küllerin üzerinde çok kızarttı."

anıg yūziŋe tetnü baḳsa bolmas "Onun yüzüne dik baksa olmaz (*lamaḥ^an^ bāṣir^an^*)."

anuḳ utru tutsa yōḳḳa sanmas "Hazır olan öne konsa yok sayılmaz (*al-ḥāḍir min aṭ-ṭa^c^ām*)." (Yemekten ne hazırsa konuğun önüne koymakla yemek verilmemiş sayılmaz). Bu atasözü, ev sahibinin gücü yetebildiği şeyi hazırlayabilmesi için söylenir.

er sōzi bīr, ed̲er köki ūç "Erin sözü bir, eyer bağı üç olur (*rabṭ ḥanw as-sarc*)", (Erkeklik belgesi, dönmemek üzere sözünde durmak, sözü bir olmaktır. Nitekim eyerin bağı -eyer kaburgasının bağı- (*karbūs*) üç olur. Üçten fazla olursa deliğin çokluğu yüzünden eyer kaşı kopar. Üçten az olursa yüke dayanamaz.) Bu atasözü, söz verdiği şeyi yapmakla buyurulan kişi hakkında söylenir."

erdemsizden ḳut çertilür "Fazileti ve erdemi olmayan kimseden devlet uzaklaşır."

arı ḳawçıtsa ısrur "Arı kızdıranı sokar." Bu atasözü, bir kimsenin bir fitneyi uyardıktan sonra ona yakalandığı zaman söylenir.

erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur "Erkeç eti şifa olur, keçi eti yel olur."

arḳasız alp çerig sıyumas "Yiğit, yardımcısı olmadıkça asker yenemez."

ermegüke bulıt yük bolur "Eringene bulut yük olur."

arslan ḳarısa sıçġan utın köd̲ezür "Arslan kocalırsa yakalamak için sıçan deliğini bekler." Bu atasözü, yaşlı bir adamın büyük işlere gücü yetmeyerek küçük şeylere razı olması zamanında söylenir.

esende ēwek yōḳ "Esenlikte ivme yok." Bu atasözü, işlerde ivmemeği bildirmek için kullanılır.

ewdeki buzaġu öküz bolmas "Ev danası öküz olmaz." Bu atasözü, şerefte, fazilette yükseldiği hâlde hısımlarının hâlâ çocuk saydığı kimseler için söylenir.

ewlig tod̲ġursa kōzi yolḳa bolur "Ev sahibi konuğun karınını doyursa gözü yolda olur (*amallanī fī ḥād̲a'l-amr ḥattā wacadtu sa'ama minhu*)." Bu atasözü, ziyafetten sonra ev sahibinden gitmek için özür dileyen kimse hakkında söylenir.

awçı neçe āl bilse ad̲ıġ ançа yōl bilīr "Avcı ne kadar hile bilse ayı da o kadar çare bilir."

aç ēwek, toḳ tölek "Aç aceleci; tok dölek olur." Oğuz lehçesinde.

āç nē yēmes, toḳ nē tēmes "Aç ne yemez, tok ne demez."

açıġlıġ er terk (şap ?) ḳarımas "Varlıklı kişi çabuk kocamaz (*d̲ū ni^c^ma yatana^cc^amu fīhā*)."

ed̲gü er süŋüki erir atı ḳalır "İyi adamın kemiği çürür, adı kalır." Bu atasözü, iyilik yapmakla buyrulan kimse için söylenir.

ed̲gülükni sūw adaḳında kemiş başında tile "İyiliği suyun dibine at. Onu suyun üstünde yüzerken göreceksin (*iṭraḥ al-maᶜrūf wa-alḳi'l-iḥsān*)." Bunun başka bir anlamı: "Yemeği ırmağın aşağısına bırak, yukarısında bulursun."

ad̲ın kişi nēŋi nēŋsinmes "Başkasının malı mal sayılmaz."

ağılda oġlaḳ tuġsa arıḳda ōtı ū̄ner "Ağılda oğlak doğsa ırmakta, arkta otu biter." Bu atasözü, azık için kaygı çekme diyecek yerde kullanılır.

ağız yēse kō̄z uyad̲ur "Ağız yese göz utanır." Bu atasözü, birinin armağanını yiyip de işini görmeyen ve sıkılan kişi için söylenir.

egir bolsa er ölmes "Bir adamın yanında bu ilaçtan bulunursa ölmez."; çünkü karın ağrısına tutulan adam onu yerse kurtulur. Bu atasözü, ihtiyaç baş göstermeden önce hazırlanmanın gerekli olduğunu bildirmek için söylenir.

alım kēç ḳalsa ad̲aḳlanur "Alacak geç kalırsa ayaklanır."

alımçı arslan bērimçi sıçġan "Alacaklı arslan, verecekli sıçan."

ālın arslan tutar kū̄çün oyuḳ tutmas "Hile ile arslan tutulur, güç ile bostan oyuğu tutulmaz." Hile (*ḥīla*) ile arslanı yakalamak mümkündür; zorla bostanlara dikilmiş oyuğu bile tutmak mümkün değildir. Bu atasözü, kuvvetten âciz kalan bir kimse için -işinde bir çare kullanması yolunda- söylenir.

at tökezlüki āy bolmas "At akıtması ay olmaz." (Atın alnındaki akıtma, ay yerini tutmaz). Bu atasözü, büyük bir işin yerine küçük bir işi koymak için çalışıldığı zaman söylenir.

ata oġlı ataç tuġar "Bir adamın çocuğu eriştiği zaman kuşkusuz ahlakı babasına benzer."

ata tōnı oġulḳa yarasa atasın tilemes "Babasının elbisesi oğluna uygun gelirse ondan sonra atasını istemez." Bundan sonra babasının mirasını almak için onun yaşadığını istemez. Bu atasözü, başka bir anlam daha taşır, o da şudur: Artık o çağda çocuk babasına muhtaç olmaz.

atan yū̄ki aş bolsa açḳa az körnür "(İğdiş edilmiş) deve yükü yemek olsa aç kimseye az görünür."

alp erig yawrıtma ıḳılaç arḳāsın yaġrıtma "Yiğit kişiyi kötületme, yüğrük atın arkasını yağırlatma (*cawād sabūḥ*)."

alp çerigde, bilge tērigde "Yiğit, savaş nizamında, akıllı adam dernekte, dergede sınanır."

emgek eginde ḳalmas "Sıkıntı sırtta kalmaz." Bu atasözü, yüce Allah'ın *inna maᶜa'l-usri yusrᵃⁿ* "Güçlüğün yanında bir kolaylık vardır." [Ḳ. 94:6] sözüne benzer.

emiglig urāġut küsegçi bolūr "Emzikli kadın iştahlı olur."

anası tewlüg yuwḳa yapar, oġlı tētig ḳoşa ḳapar "Anası kurnaz ekmeği ince (*ruḳāḳ*) yapar, oğlu zeki çifte kapar." Bu atasözü, iki akıllı karşılaştığı zaman söylenir.

endik üme ewligni aġırlar "Şaşkın konuk ev sahibi ağırlar." Bu atasözü, ağırlamanın konuk için olduğu bildirilmek için söylenir.

aŋduz bolsa at ölmes "Andız olsa at ölmez." (Andız hazır olursa at karın ağrısından ölmez); çünkü bu kök toz hâline getirilir, atın burnuna üflenir, at kurtulur. Bu atasözü, yolcu için hazır olmak gereğini bildirmek için söylenir.

aş tatġı tūz, yoġrın yēmes "Aşın tadı tuz, tuz çanakla yenmez." Bu atasözü, işlerde iktisatla hareket etmesi gereken kişi için söylenir.

eşyek ayur başım bolsa sondurıda sūw içgey-men "Eşek, başım esen olsa denizden su içerim der" Bu atasözü, dileğine erişmek için uzun yıllar yaşamasını isteyen kimse için söylenir.

atası açıġ almıla yēse oġlınıŋ tīşı ḳamar "Babası ekşi elma yese (ölümünden sonra) oğlunun dişi kamaşır." Bu atasözü, babasının işlediği cinayet yüzünden, babasından sonra oğlunun yakalandığı zaman söylenir. [Babalar koruk yediler ve oğulların dişleri kamaştı. *Tevrat:* Hezekiyel 18/2, Yeremya 31/29.]

etli tırŋaḳlı a<u>d</u>ırmas "Et tırnaktan ayrılmaz (*lā yufarraḳu*)." Bu atasözü, tırnaklarla etin arası ayrılmadığı gibi hısımların da birbirinden ayrılmayacağını söylemek için söylenir.

ekki buġra egeşür, otra kökegün yançılur "İki aygır deve tepişir, arada böğelek ezilir." Bu atasözü, iki beyin çarpışarak arada halkın ölmesi, ezilmesi hâlinde söylenir.

ēl ḳalır törü ḳalmas "Vilayet bırakılır, görenek bırakılmaz." Bu atasözü, geçmişlerin göreneklerine uymakla buyrulan kişi için söylenir.

Bilgisinin kaynakları arasında Ṭarafa [ö. 564] (*Muʿallaḳa*:107ᵇ) 31ᵃ/9; İmru'l-Ḳays [ö. 565] (*Muʿallaḳa*: 54ᵇ) 225ᵇ/3; Macnûn [Mulavvaḥ oğlu Ḳays] [ö. 690-700]'tan 22ᵃ/7, 201ᵃ/9, 267ᵇ/5; Aʿşâ [ö. 629? / 702] 39ᵇ/6, 268ᵇ/7; Erḳam oğlu İblâʿ103ᵇ/15; Zû'r-Rumma [ö. 735] 230ᵃ/7, 270ᵃ/1; ve başka Arap şairlerinden 85ᵃ/11; 101ᵃ/8; 226ᵇ/2; 275ᵇ/12 on dört alıntı bulunmaktadır.

Yirmi dört yerde *Ḳur'ān*'dan tanık getirmiştir: 10ᵃ12 = *Ḳur'ān* 4/162, 22ᵃ11 = *Ḳ.* 19/24, 34ᵇ2 = *Ḳ.* 94/6, 34ᵇ9 = *Ḳ.* 75/33, 34ᵇ10 = *Ḳ.* 91/10, 39ᵇ3 = *Ḳ.* 26/23, 39ᵇ5 = *Ḳ.* 96/15, 60ᵇ9 = *Ḳ.* 56/65, 73ᵃ5 = *Ḳ.* 61/4, 84ᵇ11 = *Ḳ.* 12/31, 84ᵇ12 = *Ḳ.* 35/2,

84b15 = *Ḳ.* 38/7, 87b17 = *Ḳ.* 56/69, *88b15 = Ḳ. 76/1, 88b16 = Ḳ. 95/4-6, 174a2 = Ḳ. 2/54/51, 174a7 = Ḳ. 96/6-7, 177b5 = Ḳ.* 65/7, 177b6 = *Ḳ.* 89/16, 233a4 = *Ḳ.* 5/99, 247a14 = *Ḳ.* 2/259, 268b7 = *Ḳ.* 96/15, 273a12 = *Ḳ.* 56/65, 288a3 = *Ḳ.* 12/2.

Üç yerde hadis olduğunu söylediği cümleleri kullanmıştır: 24b9, 33a1, 89a3.

Eserde yer alan bazı şiirler Türk şiiri geleneğindeki (göz ve ses bakımından) başahengi yaşatır.

ağruḳ ağır işiŋni
adnağuḳa yüdürme
açrup özüŋ üşerip
adnağunı todurma

"Ağır yükünü başkasına yükleme. Gözün kararacak kadar kendini aç bırakarak başkasını doyurma."

[biz] taŋ ata yortalım
budraç ḳanın irtelim
basmıl begin örtelim
amdı yigit yewilsün

"Tan atıncaya kadar yola çıkalım. (Yabakuların başbuğu) Budraç'un kanını isteyelim, öcünü alalım. Basmılların beyini (de) yakalım. Şimdi, yiğitler (bunun için) toplansın, bir araya gelsin."

ḳıḳrıp atıġ kemşelim
ḳalḳan süŋün çomşalım
ḳaynap yana yumşalım
ḳatġı yağı yawalsun

"Nara atarak (düşman üzerine) atları(mızı) sürelim, kalkan ve mızraklar(ımız)la (düşman safları içine) dalalım, (önce, öfkeden) kaynayıp köpürmüşçesine (dövüşelim), sonra (barış isteğinde bulunurlarsa) yumuşayalım; (öyle ki) sert düşman yumuşasın, yatışsın ve yola girsin."

Ayrıca Türk dilinin ilkelerini bir dünya haritası eşliğinde vermiştir. Türk dillerinin dağılma alanlarından bahsettiği mukaddime bölümünde yer alan ilk Türk haritası sayesinde hangi dilin hangi bölgelerde konuşulduğunu anlamak mümkün olmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Türk Damgaları

Maḥmūd Bedru'd-dīn el-ʿAynī [762-855/1361-1451]: *ʿİḳdu'l-Cumān fī Ta'rīḫi Ahli'z-Zamān* [=Zamane insanlarının tarihinde: inci gerdanlık]. (Yazılışı: 825/1422) adlı eserinin birinci cildinde *Dīvānu Lugâti't-Türk*'ten faydalanmıştır. Daha çok *ʿAynî Târîhi* olarak bilinen ve her bir cildi yaklaşık 800 sahifeli 24 ciltlik *ʿİḳdu'l-Cumān* hey'et, coğrafya, tabakât, ʿilm-i hayavânât ve başta tarih olmak üzere çok değişik ilimlerden bahseder. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Üçüncü Ahmed Han Kitapları 2911-A1 numarada kayıtlı Arapça metnin 152ᵃ-153ᵃ yaprağında, 2911-D1 numarada kayıtlı Arapça metnin 168ᵇ-170ᵇ yaprağında, 2912-1 numarada kayıtlı Arapça metnin 100ᵇ-102ᵃ yaprağında, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Şeyhülislam Veliyüddin Efendi Kitapları 2374 numarada kayıtlı Arapça metnin 515/257ᵇ-516/258ᵃ yaprağında Oğuz boyları damgaları ile ilgili kısmı görmek mümkündür. Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esad Efendi 2095 numarada kayıtlı Arapça metnin 78ᵇ-79ᵃ yaprağında Oğuz boyları damgalarını, 81ᵃ-81ᵇ yaprağında Uygur harflerini; Esad Efendi 2165 numarada kayıtlı nüshanın 217ᵃ yaprağında Oğuz boyları damgalarını görmek mümkündür. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi Kitapları 1372 numarada kayıtlı Türkçe tercümenin 154ᵇ-155ᵇ yaprağında, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Lala İsmail Paşa Kitapları 318 numarada kayıtlı Türkçe tercümenin 172ᵃ yaprağında, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdad Köşkü Kitapları 274 numarada kayıtlı 202ᵃ-202ᵇ yaprağında ve *as-Sayf al-Muhannad fī Sīrat al-Malik al-Mu'ayyad* adlı eserin Paris Bibliothèque Nationale Arab 685 (Arabe 1723). Numarada kayıtlı nüshasının 4ᵇ-5ᵇ yaprağında ilgili kısmı görmek mümkündür.

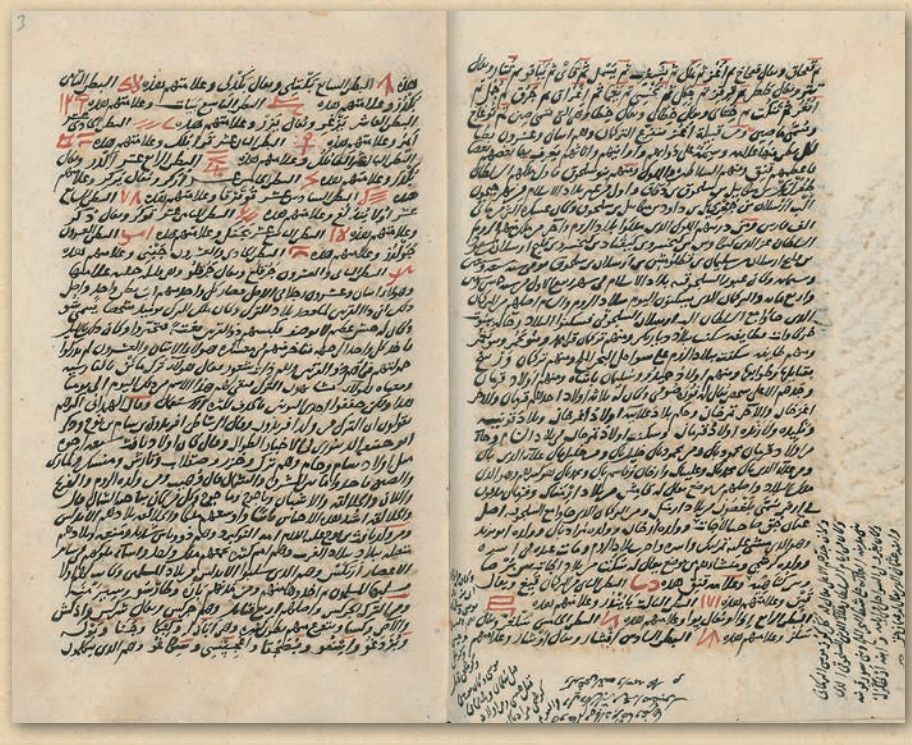

TSMK, III. Ahmed Nr. 2911-A1, 152b-153a

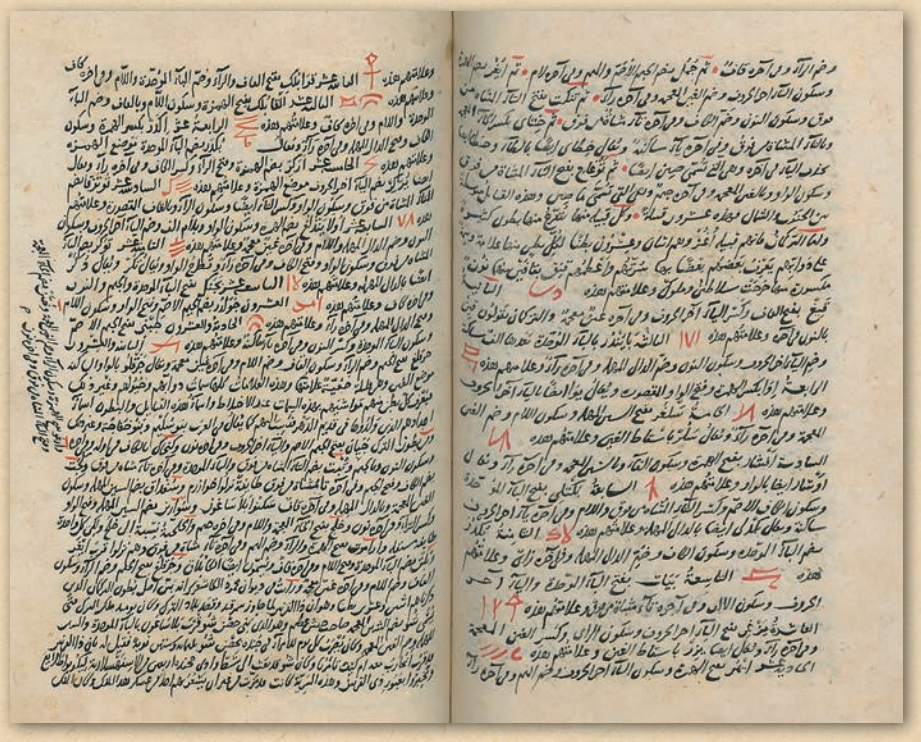

TSMK, III. Ahmed Nr. 2911-D1, 168b-169a

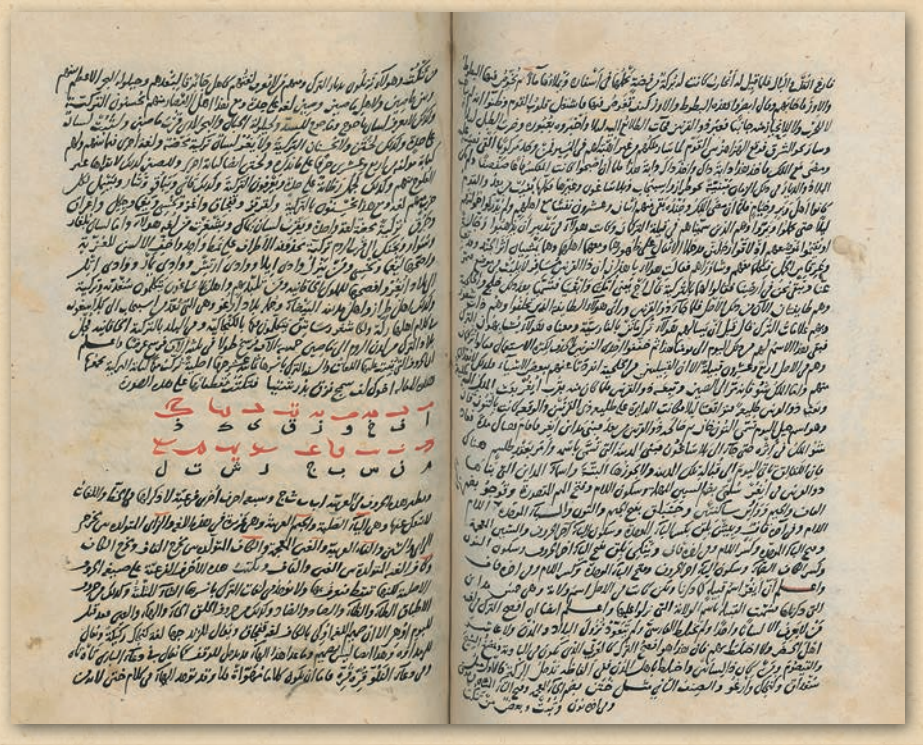

TSMK, III. Ahmed Nr. 2911-D1, 170[a]

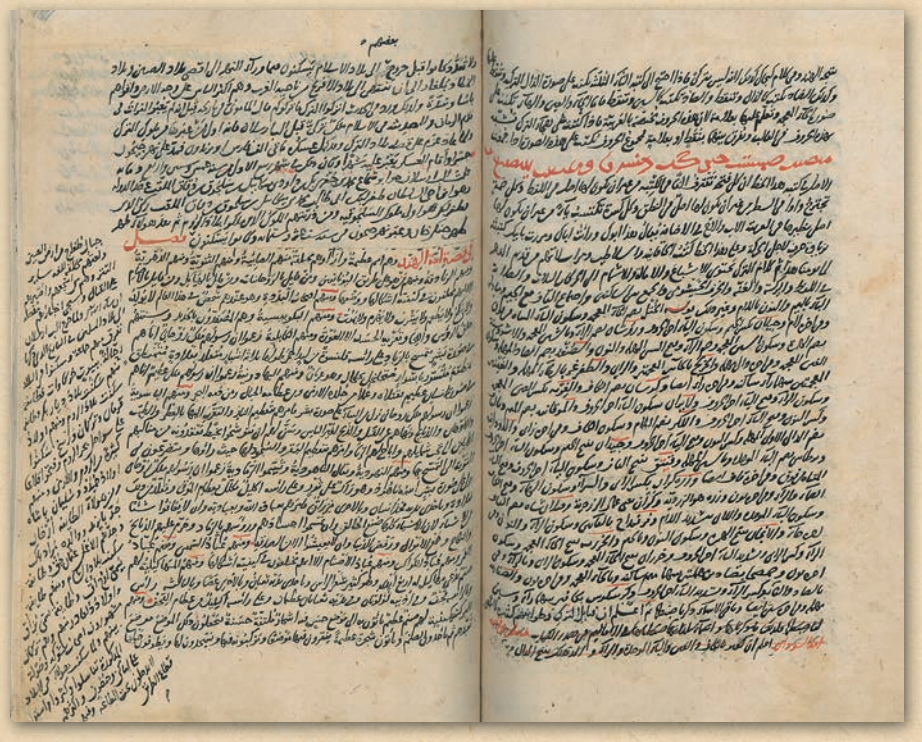

TSMK, III. Ahmed Nr. 2911-D1, 170[b]

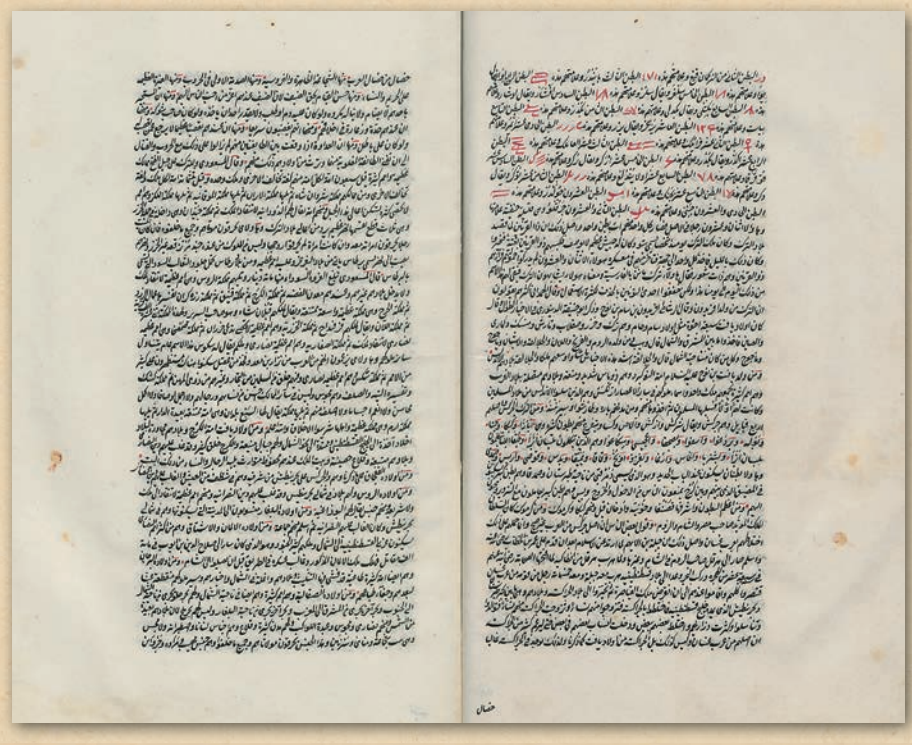

TSMK, III. Ahmed Nr. 2912-1, 101[b]

Beyazıt Yazma Eser Ktp., Veliyyüddin Efendi Nr. 2374, 257[b]-258[a]

TSMK, Bağdat Nr. 274, 202[a]

TSMK, Bağdat Nr. 274, 202[b]

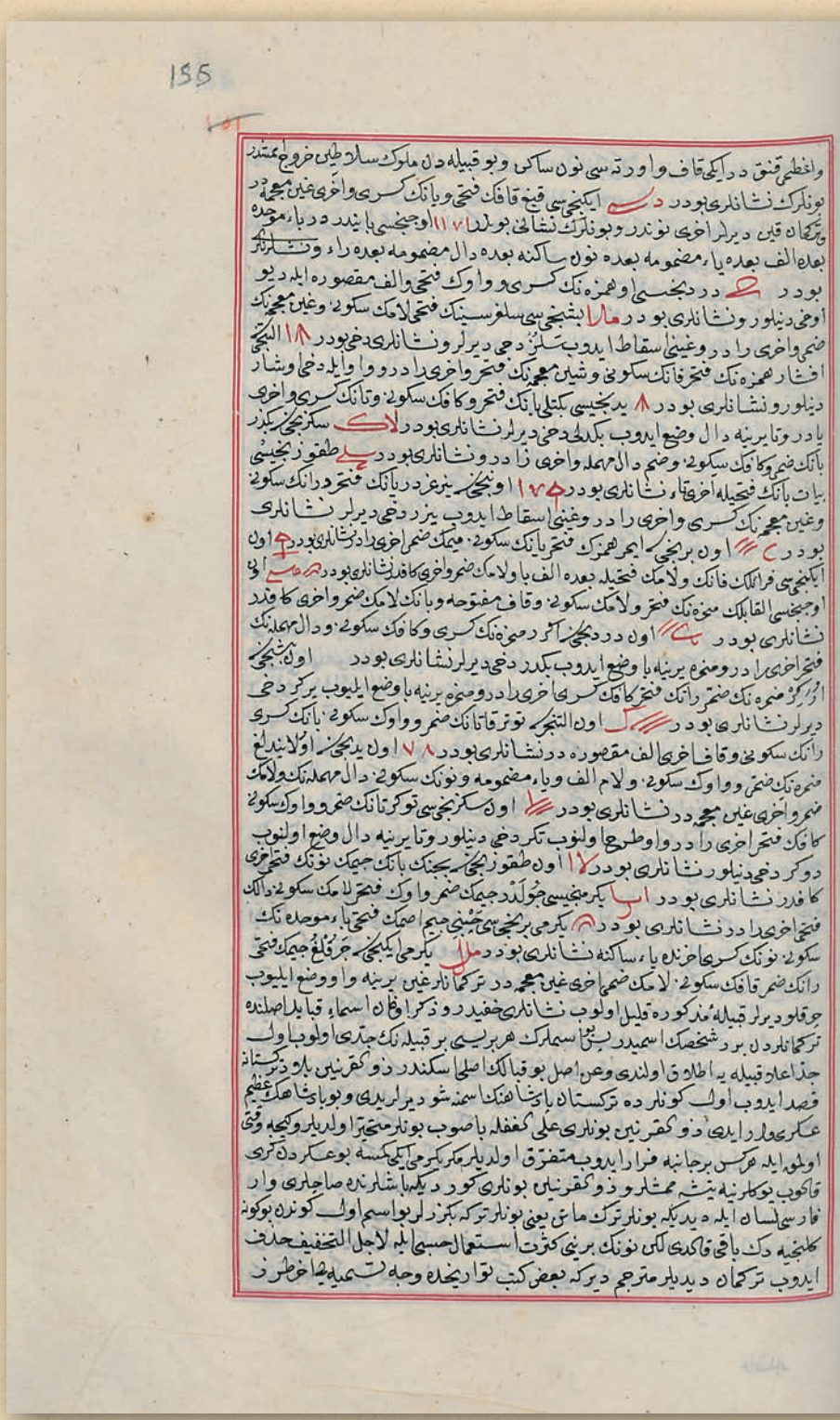

TSMK, Emanet Hazinesi Nr. 1372, 154b-155a

واکر طوغدیغی بیودیکی موضع دیمک لیسه دخی مشکل اولور زیرا بیلدرم بایزید مرحومک تولدی
یدیوز التمش کز سنده اولمغین اول وقتلرده بروسه عثمانیلره کرسی مملکت ایدی وحلبی سلطان
محمدک تولدی دخی مؤخر اولمش اولور بناء علی ذلک انلرک طغوب بیودیکی موضع بروسه اولمش
اولور وارطغرل غازی ک دخی بونلریله ذکر ایلیوب هلشاه سکوداولمق اوزره حکم ایلدی
مع هذا ارطغرل بایاسی سلیمان شاه ایله خراسانده ویا اخلاطده معاکوچ ایدنلردن اولمغین
مع مذکور تولد ایلدیکی محل اولمقلغک صحتی معلوم اولماز وطوغوب بیودیکی مع معناسنه
لیسه دخی زیاده مشکل اولمش اولور والحاصل مصنفک بوکلامی محتمل ومشوش کورینور
والله اعلم بالصواب وکذلک بونده مصنف حلبی سلطان محمد مرحوم طاب ثراه وجعل الجنة
مثواه حضرتلری ذکر ایلدکده کرشیجی چونبغیر ایلدی بوسوء تعبیردن نشات ایلدی ومصنف
بونی نزه دن الدی بیلدمرک عجیدرکه ابن حجر عسقلانی ابناسنده اودخی بولفظ مهمله ذکر
ایلمشدر والله اعلم غایتی ارطغرل غازی حضرتلری سکوده توطن ایدوب حالا مزاربرانورلری
انده در وعثمان غازی حضرتلرینک سلطنی اتمه سندن مقدم ارطغرل غازی کفار خاکسار ایدنده
بعضی مواضعک فتحنه موافق اولمشدر والا مصنفک ذکر ایلدیکی التی نفر دولتلینک طغوب
بیودیکی موضع سکوددر دیدیکنک صحتی معلوم دکلدر والله اعلم بنه کلام مصنفی ترجمه رجوع
ایلدک وبایزیدک دورتاولادی اوارایدی موسی وسلیمان وعیسی وکرشیجی موسی یه قتل ایلدی وموسی
سلیماندن مقدمدر وسلیمان عیسی دن مقدمدر مترجم دیرکه بوترکیب دخی مشوش ومختل اولوب
سلیمان سینک ضمیله وعثمان هیئتنده سلیمان اولمق اوزره یازمشدر وکذلک ضلال قدیمی
اوزره حلبی سلطان محمد طاب ثراه حضرتلرینی کرشیجی دیکله تعبیر ایلمشدرینه کلام مصنفی ترجمه
رجوع ایلدک کرشیجنک اولادندن مرادبیک ومرادبیک الیوم بروسه وغیری یرلرده حاکمدر
وکرشیجر لقبدر اسمی محمددر وینه مترجم عفا الله تعالی عنه دیدیکه مصنف مرحوم بوتاریخ طویل
الزیلنده هر شیئ یازوب ونیجه نیجه التزام مالا یلزم ایلمش آخر طائفه عثمانیه کسالهم الله تعالی
جل جلاله جلابیب رضوانه حضراتنک مآثر جلیلهٔ ومناقب جمیله لری کالشمس فی وسط النهار حضور
سلطان اورخان غازینک غزوات جلیله لری واوغلی جنداونکار حضرتلرینک آک صکره کی
غزاسی بتون قرالر اجماع ونفیر عام ایدوب مسلمینی استقبال طریقی اوزره بلاد واسلامه
یوریشلریکن حق تعالی بوددولتلینک یوزندن بو فتح عظیم احسان ایلمشدرکه بو فتح عظیمک
نظیری دولت اسلامده قتی نادردر وکذلک سلطان مراد حضرتلری اوغلی سلطان محمدی
یرینه نصب ایدوب کنزی سلطنتنده فراغت کفار قرالری اجماع واتفاق ایدوب نفیر عام
طریقیله اهل اسلامی بتون اراقدن قاکدمق قصدیله بلاد اسلامه هجوم وباکضرر ویرمکده
مراد طاب ثراه حضرتلری ینه سلطنتی قبول وکفار خاکساره مقابله ایلدکده حق تعالی جل جلاله
بودولتلیه بر فتح جلیل احسان ایلدیکه بونک دخی نظیری دولت اسلامده ظهور زنده صکره
قتی نادردر بس بویله مآثر جمیله ادابنی یازدقده تسامح وتساهل طریقیله بویله محتمل و
تقریرات ایله یازمقلغی تجنب اولنور وکلام ومصنف مرجوع ترکمان قبایلنی علی حاله
بیان وهر قبیله نک ودوابلرنده واوانیلرنده والاتلرنده ثبت اوطان اشکالی فرداً
فرداً بیان ایلمشدرلکن بزده اولان نسخه لرغایت سقیم وبربرلرینه بر وجهه موافق
اولمامغله ومصنف بو تفصیلی بعینه مرآت الزمان نام کتابدن اخذ ایلدیکی محققی اوطمن
اعتماد امید اولنور قدیم مرآت الزمان نسخه سندن بعینه تصحیح اولنوب کما وقع بلا زیاده
ولا نقصان ثبت اولندی ترکمان اوغز قبیله سیدر وبونلر یکرمی ایکی قبیله در وهر بر
قبیله نک بر علامت ونشانی واردرکه اول نشانلری دایه لرینه وطوغارینه
واوبالرینه نشان ایلمشلردر تاکه متین اولوب اشتباه اولنمیه وبو قیاسلک آک اوتوسی

واعظمی

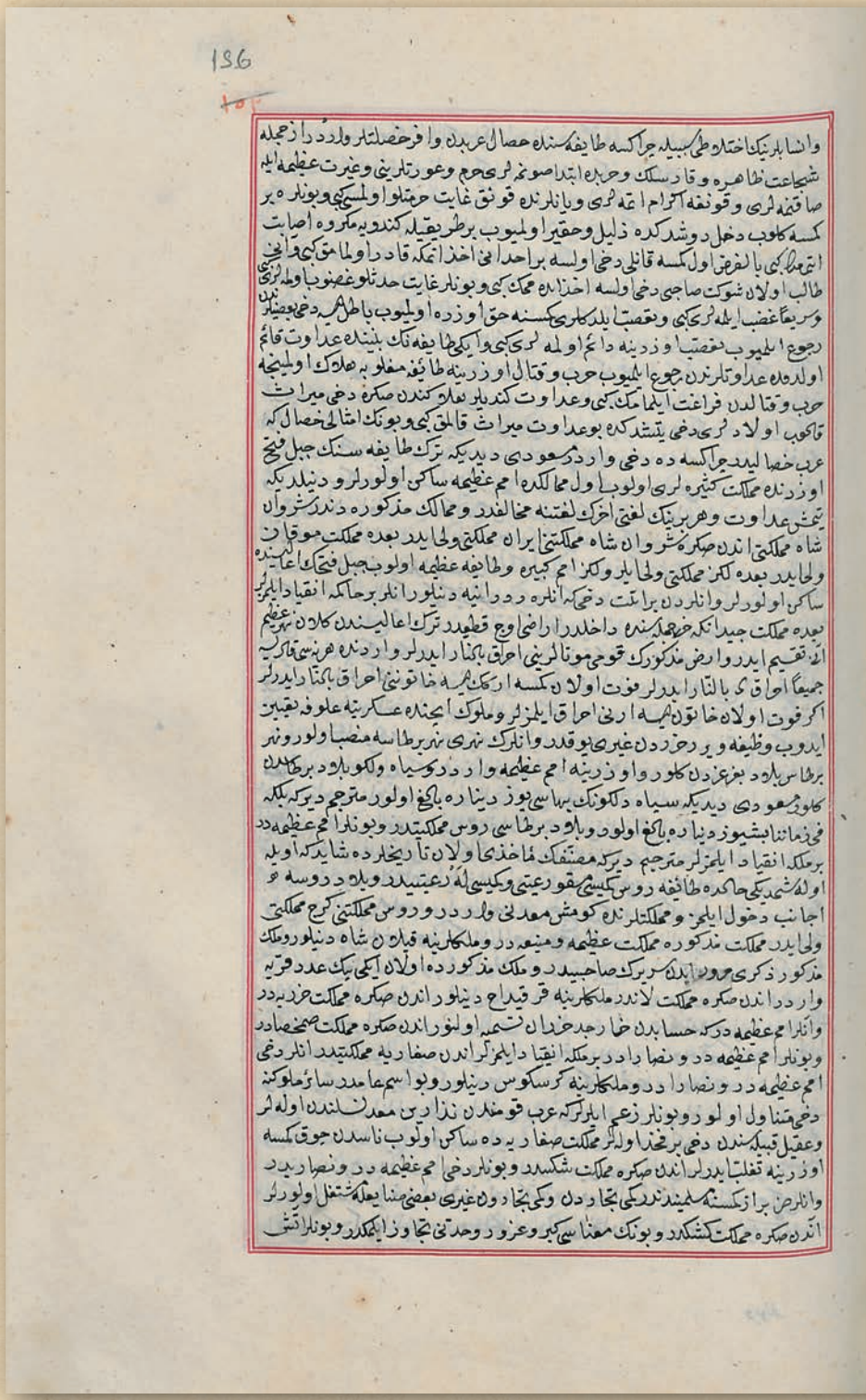

TSMK, Emanet Hazinesi Nr. 1372, 155[b]-156[a]

یازمشدر بیانی بو دکه بونلر غالبا ترکستانده ایکن ایکی کره بوزیلک کسنه ایماز کلوب
شرق طرفلرنده مکه شرفی اولدقارنده اول عصرک خلقی بینده بو معنادن تغیر اولنوب ترک ایماز
دیمکله تعبیر ایدرلر عرش ولسان ترکده مضاف الیه مقدم ذکر اولنمغله عربی تغیر اولنشه
ایماز الترک دینلور پس ترک ایماز لفظنک کثرت استعمالندن همزه ویانک حذفیله تخفیف
اولنوب ترکمان دیرلر حق بیان ایلمشدر والله اعلم بالصواب بنه ترجمه رجوع ایدرک
همدانی دیدیکه اکثر ارباب تواریخ ترک افریدون اولادندندر شاطی دیدیکه افریدون
بن سام بن نوح در ابو حنیفه کردیزی اخبار طوالده دیدیکه اولاد یافث التی برادرلردر
سام خام اولادی کبی التی برادر ترک خذر صقلاب نادش منسک کماری صین مشرق ایله
شمال مابینی طوتوب اول مواضعده ساکن اولدیلر وهیبا دیدیکه یافث اولادندندر
روم افریج لازه جلالقه اشبان یاجوج وماجوج وجیت شماکده اولان قومک جمیعی
یافث نسلندندر وینه وهیبه دیدیکه جلالقه بو اخباسک غایت شدیدی ویاووزیدر
وممالکلری واسعدرکه اندلس ممالکیدر وینه یافث اولادندندر نوکیو قومی قوم مذکور
غایت یاووزدر وجملهسنک ملکی بردر قوم مذکور اندلس ممالکنی اهل اسلام الندن
المشلردر اولادنی بونلره اولوب مسلمین بونلر الندن المشیدی نجه زمان مسلمین تصرفنده
اولمشیکن بونلر مسلمین الندن المشلردر وبونلرک مدینه لرندن یاره طوتوسیوسنه وترک
اصلندندر قوم جرکس وبونلردرت قبیله درجرکس وشرکس دخی دینلور ازکش الاصکسا
وبونلردن بطون کثیره تفرع ایدرکه بونلر دراباز اکبکا خبا بوله نزدغوایسفو بصقچا
انجیسکا غو بونلر هب اباز اویلیله تکلم ایدرلر حقا بونلر دخی کزنک اباز اویلیله تکلم
ایدرلر بشریا الحاس ازغا معروح قاقا عیقا بهرس قومی قوم ارش حمدی بونلر اول بطوندرکه
باب حدید قتنده ساکن اولورلر باب حدید طبرستان ناحیهسنده یتمور قیود یدکلری بردر
واباز بطونندن بری دخی حمدقاد ربوک بویرر کندیلر ایله کرج بینده اولان دار بوغازده
ساکن اولوب ناسی کیروب جمعقدن منع ایدرلر وبری دخی پس دربو دخی بیوک بویدر تاتار
طائفهسیله الشوروش ایدوب انلره کیدرلر وبونلرک عشایرنیک اعظمی تصغا وحوسه و
وادخان قبیله لریدر ودینلدیکه کبکا وکرموک بونلردندر وکرموک صوینیدندر سلطان
ملک موید مرو شام وروم حاکمیدر وبعض کسه لر دیرلرکه اصل عرب جرکسدر بو کلام
صحیح دکلدر بونلرک بویله دیمکسنه باعث بودرکه جرکس طائفه سی عرب غسان ایله اختلاط
ایلمشلردر بونک بیانی بودرکه جبله بن الایهم شام والیسی ایکن حضرت عمرک یاننه کلوب شرف
اسلام مکه شرفنه ولمشدر بعده حضرت عمره برخصوص ایچون انجنوب العیاذ بالله تعالی
مرتد اولوب شامده قیصر روم یاننه کلمشدر سنه سبع عشرده صحابهٔ کرام شامی فتح ایلدکده
قیصر روم انطاکیه دن فرار ایدوب کمی یه بنوب قسطنطنیه یه کلمشدر وجبلة الایهم دخی
بیله بولنمغله قیصر ایله معا فرار ایلمشدر وجبله ایله قومندن بشیوز نفر کسنه بیله ایدی بونلر
دخی عرب غساندندر حملهسنه نعوذ بالله تعالی تنصر ایلیوب قیصر عندنده قیاصره دولتی منقرض
اولنه دک اقامت ایلدیلر قیاصره دولتی انقراض بولدقده صکره بو طائفه جراکسه
طاغلرینه وبلاد دینه کیدوب ساکن اولدیلر واول بلاد وجبال طبرستان دریاسیله
بحر بنطش که قراداکز دریاسی دریاسنک مابینده اولان ارضده ساکن اولدیلر پس جراکسه
ایله اختلاط ایدوب انلره قزویروب انلردن قزالدیلر پس تولد وتناسل واقع اولوب
ذریتلری چوغلدی وبربریله اختلاط ایلدیلر وبعضینک انسابی بعضینک انسابنه دخل
اولدی بو سببله جراکسه نک چوغی زنجی ایلدیلرکه انلر عرب غسان صوینیدن اوله مع هذا اویله
دکلدر بلکه جراک یافث اولادندندر تکلم ذکر ایلیشیدک وجراکسه عرب طائفهسیله امتزاج

Yirmi üçüncü Osmanlı hakanı Necīb mahlaslı Üçüncü Ahmed Han [1703-1730]'ın himmeti ve devrin sadr-ı aʿzamı Nevşehirli damad İbrāhīm Paşa [1718-1730]'nın himayesiyle Arapça aslından tercüme edilen *ʿİḳdu'l-Cumān fī Ta'rīḫi Ahli'z-Zamān*'ın elde mevcut tek tercümesi tek kişinin kaleminden çıkmamıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki (Bağdad Köşkü Kitapları 274-280. nr.) yedi ciltlik *ʿAynî Târîhi* bazı eksikliklerine rağmen bir takım hâlinde bulunan tek nüshadır. Eserin birinci cildinin tercümesini Sālim Efendi yapmış ve bir de mukaddeme yazmıştır. Ḥanīfzāde Aḥmed de, onun, tercüme olunan cüzlerin birbirine zaptı ve raptı işiyle vazifelendirildiğini ve tercümenin kısa zamanda sekiz cilt hâlinde yapıldığını ifade eder. Rāzī, tercümelerin tamamlanması için beş sene kadar çalıştığını ifade etmektedir. Buna göre Rāzī'nin çalışması 1143 (1730) yılından sonra bitmiş olmalıdır. Zira Rāzī, tercümeyi Birinci Mahmud Han'a [1730-1754] ithaf etmiştir. Rāzī'nin mukaddemede İbrāhīm Paşa'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdad Köşkü Kitapları 274 ve Emanet Hazinesi Kitapları 1372 numaralarında bulunan iki nüshada sadece ʿAbdü'l-laṭīf-i Rāzī'nin yazdığı mukaddeme bulunmakta ve daha sonra eserin tercümesine geçilmektedir. I. cildin mütercimi Sālim Efendi'nin yazdığı mukaddeme ise ihmal edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdad Köşkü Kitapları 274 ve 280. numaralar arasındaki yedi ciltte bulunan devamlılık Emanet Hazinesi 1372'de bulunmamaktadır. Bağdad Köşkü Kitapları 274'teki ilk cilt 1160 (1747) yılında İbrāhīm bin Ḥācī Meḥemmed bin Ḥācī Ḫalīl tarafından istinsah edilmiştir. Bu dizinin son cildi olan Bağdad Köşkü Kitapları 280. nr. ise Baltacızāde İbrāhīm Çavuş tarafından 1158'de (1745) istinsah edilmiştir. Tesbite göre eserin Ādem *ʿaleyhi's-selām*dan Sālih *ʿaleyhi's-selām*a kadar olan dünya tarihi ile heyet ve coğrafyadan bahseden ve on bir cüzden ibaret olan ilk cildinin birinci kısmını Mīrzāzāde Sālim Efendi (ö. 1743) tercüme etmiştir. Esere bir mukaddeme yazan Sālim Efendi, burada müellif ve esere dair bilgi vermiş, ʿAynī'nin heyet konusundaki hatalarını düzelterek bir kısım eklemelerde bulunmuş ve esere aslında bulunmayan 44 burç resmi ilâve etmiştir. Sâlim Efendi eserin tercümesi için gece gündüz çalıştığını ifade etmektedir. I. cildin ikinci kısmını Meḥemmed Emīn bin Mīrzā Muṣṭafá el-Ḳāḍī el-Üsküdārī (ö. 1736) tercüme etmiştir. Bursalı Meḥmed Ṭāhir ve ondan naklen bazı kişiler, I. cildin on bir cüzlük kısmının tamamını Sālim Efendi'nin tercüme ettiğini söylemektedirler. Ancak tercüme nüshaları dikkatle incelendiğinde bir kısmının Meḥemmed Emīn tarafından yapıldığı görülmektedir. Nitekim Meḥmed Ṭāhir, Meḥemmed Emīn'in hâl tercümesini anlatırken *ʿAynî Târîhi*'nin I. cildini tercüme ettiğini belirtmektedir.[58]

Bu istifadeye değinilmiş Arapça metin Latin harfleriyle iktibas edilmişti.[59] Burada metnin ulaşılabilen başka yazmalarına ve Türkçe tercümelerine işaret edilmiş, gerekli sayfaların çekimleri konulmuş ve Türkçe tercüme iktibas edilmiştir.

*

58 Aydüz, Salim: "Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 1997/1, Cilt: II, Sayı 3, 152-157. ss.

59 Maḥmūd el-Kāşġarī, *Türk Şiveleri Lügatı (Dīvānü Luġāt-it-Türk), İnceleme • Tenkidli Metin • İngilizce Tercüme • Dizinler*: Robert Dankoff - James [M.] Kelly, I. Kısım: Harvard 1981, 19-23. s.

Tercüme-yi ʿİḳdu'l-Cumān fī Ta'rīḫi Ahli'z-Zamān

Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Hazinesi Nr. 1372, 154[b]-155[b]

154b (32) Türkmān ḳabāyili ʿalá ḥide (33) beyān u her bir ḳabīlenüŋ ve devābblarında ve avānīlerinde ve ālātlarında śebt olunan eşkāli ferden (34) ferdā beyān eylemişdür lákin bizde olan nüsḫalar ġāyet saḳīm ü birbirlerine ber vech muvāfiḳ (35) olmamaġ-ıla ve muṣannif bu tafṣīli bi-ʿaynihi *Mir'ātu'z-Zamān* nām kitābdan aḫẕ eyledigi muḥaḳḳaḳ olmaġın (36) iʿtimād ümīd olunup ḳadīm *Mir'ātu'z-Zamān* nüsḫasından bi-ʿaynihi taṣḥīḥ olunup ke-mā vaḳaʿa bi-lā tezyīd (37) ve lā noḳṣān śebt olundı. Türkmān Oġuz ḳabīlesidür ve bunlar yigirmi iki ḳabīledür ve her bir (38) ḳabīlenüŋ bir ʿalāmet ü nişānı vardur ki ol nişānları dābbelerine ve ẓarflarına (39) ve obalarına nişān eylemişlerdür tā ki mübeyyen olup iştibāh olunmaya. Ve bu ḳabā[yi]liŋ eŋ ulusı **155a** (1) ve aʿẓamı **Ḳınıḳ**'dur iki ḳāf ve ortası nūn-ı sākin ve bu ḳabīleden mülūk-i selāṭīn ḫurūc ėtmişdür. (2) Bunlaruŋ nişānları budur İkincisi **Ḳayıġ** "ḳāf"uŋ fetḥi "yā"nuŋ kesri ve āḫiri ġayn-ı muʿcemedür (3) ve Türkmān Ḳayın dėrler āḫiri "nūn"dur ve bunlaruŋ nişānı budur Üçincisi **Bayındur**'dur bā'-i muvaḥḥide (4) baʿde'l-elif baʿdehu yā'-i mażmūme baʿdehu nūn-ı sākine baʿdehu dāl-i mażmūme baʿdehu rā' ve nişānları (5) budur Dördünci **Iva** hemzenüŋ kesri ve "vāv"uŋ fetḥi ve elif-i maḳṣūre ile de Yıva dėyü (6) oḫı dėnilür ve nişānları budur Beşincisi **Salġur** "sīn"üŋ fetḥi "lām"uŋ sükūnı ve ġayn-ı muʿcemenüŋ (7) żammı ve āḫiri "rā"dur ve ġaynı isḳāt ėdüp Salur daḫı dėrler, nişānları daḫı budur Altıncı (8) **Afşar** ve hemzenüŋ fetḥi "fā"nuŋ sükūnı ve şīn-i muʿcemenüŋ fetḥi ve āḫiri "rā"dur ve vāv ile daḫı Avşar (9) dėnilür ve nişānları budur Yedincisi **Bektili** "bā"nuŋ fetḥi ve "kāf"uŋ sükūnı ve "tā"nuŋ kesri ve āḫiri (10) "yā"dur ve tā yerine dāl vażʿ ėdüp Bekdili daḫı dėrler nişānları budur Sekizincisi **Bügdüz** (11) "bā"nuŋ żammı ve "kāf"uŋ sükūnı ve żamm-ı dāl-ı mühmele ve āḫiri "zā"dur ve nişānları budur Toḳuzıncısı (12) **Bayat** "bā"nuŋ fetḥiyile āḫiri tā' nişānları budur Onuncısı **Yazġır**'dur "yā"nuŋ fetḥi ve "rā"nuŋ sükūnı (13) ve ġayn-ı muʿcemenüŋ kesri ve āḫiri "rā"dur ve ġaynı isḳāt ėdüp Yazır daḫı dėrler nişānları (14) budur On birincisi **Eymür** hemzenüŋ fetḥi "yā"nuŋ sükūnı "mīm"üŋ żammı āḫiri "rā"dur nişānları budur On (15) ikincisi **Ḳara bölük** "ḳāf"uŋ ve "rā"nuŋ[60] fetġiyile baʿdehu elif, bā ve "lām"uŋ żammı ve āḫiri "kāf"dur nişānları budur On (16) üçüncisi **Alḳa bölük** hemzenüŋ fetḥi ve "lām"uŋ sükūnı ve ḳāf-ı meftūḥa ve "bā"nuŋ "lām"uŋ żammı ve āḫiri kāfdur (17) nişānları budur On dördüncisi **İgdir** hemzenüŋ kesri ve "kāf"uŋ sükūnı ve dāl-ı mühmelenüŋ (18) fetḥi āḫiri "rā"dur ve hemze yerine bā' vażʿ ėdüp Begdir daḫı dėrler nişānları budur On beşincisi (19) **Üregir** hemzenüŋ żammı "rā"nuŋ fetḥi "kāf"uŋ kesri āḫiri "rā"dur ve hemze yerine bā' vażʿ eyleyüp Yüregir daḫı (20) dėrler nişānları budur On altıncısı **Tuturḳa** "tā"nuŋ żammı ve "vāv"uŋ sükūnı "bā"nuŋ kesri (21) "rā"nuŋ sükūnı ve ḳāf āḫiri elif-i

60 Yazmada: "*lām"uŋ*

maḳṣūredür nişānları budur On yedincisi **Ula yundluġ**[61] (22) hemzenüŋ żammı ve "vāv"uŋ sükūnı ve lām elif ve yā'-i mażmūme ve "nūn"uŋ sükūnı dāl-ı mühmelenüŋ ve "lām"uŋ (23) żammı ve āḫiri gayn-ı muʿcemedür nişānları budur On sekizincisi **Töger** "tā"nuŋ żammı ve "vāv"uŋ sükūnı (24) "kāf"uŋ fetḥi āḫiri "rā"dur ve vāv tarḥ olunup Töger daḫı dėnilür ve tā yerine dāl vażʿ olunup (25) Döger daḫı dėnilür nişānları budur On toḳuzuncısı **Becenek** "bā"nuŋ "cīm"üŋ "nūn"uŋ fetḥi āḫiri (26) "kāf"dur nişānları budur Yigirminci **Çuvaldur**[62] ve "cīm"üŋ[63] żammı "vāv"uŋ fetḥi "lām"uŋ sükūnı "dāl"uŋ (27) fetḥi āḫiri "rā"dur ve nişānları budur Yigirmi birincisi **Çepni** cīm-i aṣammuŋ fetḥi bā'-i muvaḥḥidenüŋ (28) sükūnı "nūn"uŋ kesri āḫirinde yā'-i sākine nişānları budur Yigirmi ikincisi **Caruḳluġ** "cīm"üŋ fetḥi (29) "rā"nuŋ żammı "ḳāf"uŋ sükūnı "lām"uŋ żammı āḫiri ġayn-ı muʿcemedür Türkmānlar ġayn yerine vāv vażʿ eyleyüp (30) Çaruḳlu dėrler ḳabīle-yi meẕkūre ḳalīl olup nişānları ḫafīdür. Ve ẕikr olunan esmā-i ḳabāyil aṣlında (31) Türkmānlardan birer şaḫṣuŋ ismidür, pes bu ismler her birisi bir ḳabīlenüŋ ceddi olup ol (32) cedd-i aʿlā ḳabīleye ıṭlāḳ olundı. Ve ʿan aṣl bu ḳabā[yi]lüŋ aṣlı İskender-i Ẕū'l-ḳarneyn bilād-ı Türkistān'a (33) ḳaṣd eyleyüp ol günlerde Türkistān pādşāhınuŋ ismine Şu dėrler idi ve bu pādşāhuŋ ʿaẓīm (34) ʿaskeri var idi, Ẕū'l-ḳarneyn bunları ʿalā'l-ġafle basup bunlar müteḥayyir oldılar ve gėce vaḳti (35) olmaḳ ile herkes bir cānibe firār ėdüp müteferriḳ oldılar. Meger yigirmi iki kimse bu ʿaskerden geri (36) ḳalup yüklerine yetişememişler ve Ẕū'l-ḳarneyn bunları kördi ki başlarında saçları var (37) Fārsī lisān ile dėdi ki "Bunlar Türk mānen" yaʿnī bunlar Türke beŋzerler. Bu ism ol günden bu güne (38) gelinceye dek bāḳī ḳaldı lākin "nūn"uŋ birini keśret-i istiʿmāl ḥasebi ile li-ecli't-taḫfīf ḥaẕf (39) ėdüp Türkmān dėdiler. Mütercim dėr ki baʿż-ı kütüb-i tevārīḫde vech-i tesmiyeyi āḫar tarẓ **155b** (1) yazmışlar. Beyānı budur ki bunlar ġālibā Türkistān'da iken iki kerre yüz biŋ kimsene īmāna gelüp (2) şeref-i İslām-ile müşerref olduḳlarına ol ʿaṣruŋ ḫalḳı beyninde bu maʿnāda taʿbīr olunup Türk-i īmān (3) dėmeg-ile taʿbīr ėderler-imiş ve lisān-ı Türkde mużāfun ileyh muḳaddem ẕikr olunmaġ-ıla ʿArabī taʿbir olunsa (4) īmānu't-Turk dėnilür, pes Türk-i īmān lafẓınuŋ keśret-i istiʿmālinden hemze ve anuŋ ḥaẕfıyıla taḫfīf (5) olunup Türkmān dėrler dėyü beyān eylemişdür va'lláhu aʿlam bi'ṣ-ṣavāb.[64]

Yine Bedru'd-dīn al-ʿAynī'nin *as-Sayf al-Muhannad fi Sīrat al-Malik al-Mu'ayyad* [=Müeyyed Hakanın Hâl Tercümesi: Keskin Kılıç] adlı eserinde Oğuz damgaları geçer (Bibliothèque Nationale Arab 685 (Arabe 1723). nr. 4ᵇ-5ᵇ. yr. Eser basılmıştır. (Ḳāhira 1967 ve 1998, 20-21. s.).[65]

61 Yazmaya göre: *Uvla yunduluġ*.
62 Yazmada: *Cuvaldur*.
63 *cim-i aṣammuŋ* beklenirdi.
64 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi Kitapları 1372. nu. 154ᵇ-155ᵇ. yr.
65 Ayrıca bk. Çetin, Altan: "Kaşgarlı Mahmud'dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlara Dair Verdiği Bilgiler", *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*: Ankara 2009, 115-122. ss.

قبيلة ، وكل قبيلة منها بطون لايُحْصَوْن ، فأَول[1] القبائل ـ قرب الروم ـ بُجْنَك ، ثم قَفْجَاق ويقال قبجاق ، ثم أَغزّ ، ثم يَمَاك ، ثم بَشْغُرْت ، ثم قاى ، ثم يباقو ، ثم تتار ـ ويقال تتر . ويقال ططر ، ثم قِرْقِز ، ثم جكل ، ثم تَخْسِى ، ثم يَغْما ، ثم أَعزاق ، ثم جرق ، ثم جمل ، ثم أَيغر ، ثم تنكت ، ثم ختَاى ، ويقال خطاى ، ويقال خطا ، وهى التى تسمى صِين ، ثم توغاج ، وتسمى مَاصين[1].

ومن قبيلة أَغَز تتفرع التركمان ،وهم اثنان وعشرون بطنا ، لكل بطن منها علامة وشِمة على دوابهم وأَوانيهم ، يَعْرِفُ بها بعضُهم بعضًا . فأَعظمهم قَنَق ، ومنهم السلاطين والملوك ، وعلامتهم هذه « » ،ثم قبَع ويقال قَبَن ،وعلامتهم هذه « » ثم بَايَنْدَر ، وعلامتهم هذه « » ثم أُوَا ويقال يُوَا ، وعلامتهم هذه « » ثم سَلْغُرْ ويقال سَلُرْ ، وعلامتهم هذه « » ثم أَفْشَار ويقال لهم أَوْشَار وعلامتهم هذه « » ثم بِكْتِلى ويقال بكْدِلى ،وعلامتهم هذه « » ثم بكذر ،وعلامتهم هذه « » ثم بَيات وعلامتهم هذه « » ثم يَزْغَر ويقال يَزَر ، وعلامتهم هذه « » ثم أُيْمَر وعلامتهم هذه « » ثم قَرَايِلِّك ،

(١) رسم القبائل التركية التالية غير واضح فى الأصل ، وقد تم تصويب الرسم وضبط بعض الأسماء بالشكل بعد الرجوع إلى كتاب المؤلف « الروض الزاهر فى سيرة الملك الظاهر ـ ططر » بتحقيق المرحوم الشيخ الكوثرى ، وكذلك ديوان لغات الترك ج ١ وبمعاونة الأستاذ نصر الله مبشر الطرازى .

(٢) ماصين : أى الصين الخاص ويراد به ما يقع داخل سور الصين العظيم :

وعلامتهم هذه « ⊐= » ثم أُلقايلِّك ، وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ثم أَكْدَر ،ويقال يَكْدَر ، وعلامتهم هذه « ⊐ » ثم أُرْكر ويقال يُرْكر ، وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ثم تُوتر وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ، ثم أَولا يَندُلغ وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ، ثم تُوكر ويقال دُكر وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ، ثم بُجْنَك وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ثم جُولْدُز ، وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ، ثم حبتى ،وعلامتهم هذه « ⊐⊐ » ثم جرقلع ويقال[1] جرقلو ، وهى قليلة خفيَّة علامتها ، وهؤلاءِ اثنان وعشرون رجلاً ، فصار كل منهم أَبَ بطنٍ واحد .

وأَصلُ ذلك أَن ذا القرنين لما قصد بلاد التُّرك ــ وكان ملك الترك يومئذ شخصا يسمى شُو ، وكان له جيش عظيم لا يوصف ــ فكبسهم ذو القرنين بغتةً فتحيّروا ــ وكان ذلك بالليل ــ فأَخذ كل إلى جهة ، فتأَخر منهم فى معسكرهم هؤلاءِ الاثنان والعشرون ، ولم يدركوا حمولتهم ، فرآهم ذو القرنين وهم ذوو شعور ، فقال : هؤلاءِ تُرْك مَانن بالفارسية ــ ومعناه هؤلاءِ يشابهون الترك ــ فبقى لهم هذا الاسم من ذلك اليوم إلى يومنا هذا ، ولكن خَفَّفُوا إحدى النونين بالحذف لكثرة الاستعمال .

ومن بطون الترك : الخُتْل والأَشْروسَنَه ، والصُّغْد ، والخزلخ ، والطغرغر ، والغُزِّية والخزلخيّة ، والمغُلُ ، والبُتيْته ، والبغرغزيّة والحزحزِيّة ، والبرغزيّة ، والكهاكيّة ، والجغر ، والجامات ، والخلْج ،

(١) عبارة « ويقال جرقلو » واردة فى هامش اللوحة .

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'Ü BİZE ARMAĞAN EDEN DEĞERLİ ÂLİM ALİ EMÎRÎ EFENDİ[66] [1858-1924]

Ali Emîrî Efendi, 1274/1858 tarihinde Diyarbakır'da doğdu. Diyarbakırlı şairlerden Dîvân sahibi de olan Mehmed Emîrî Çelebi'nin torunlarından Seyyid Mehmed Şerif Efendi'nin oğludur. Kökleri 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan Emîrîzâdeler adıyla tanınmış, ticaretle uğraşan ve ulemâ yetiştiren bir aileye mensuptur.

Ali Emîrî'nin çocukluk ve ilk gençlik yılları Diyarbakır'da, şehrin merkezine yakın, adını Behram Paşa Camisi'nin batısındaki mescitten alan Sülûkiye Mahallesi'nde geçmiştir. Bu mahalle, Müslümanların, Hristiyanların ve farklı kavimlerin kültürel alışveriş içinde bir arada yaşadığı bir yerdi.

Tahsiline Sülûkiyye Medresesi Sıbyan Mektebi'nde başlayan Ali Emîrî, 1864-1869 yılları arasında eğitimine devam etmiştir. İyi bir tahsil görerek yetişmesinde ailesinin büyük tesiri olmuştur. Başta amcası Fethullah Feyzî Efendi olmak üzere büyük amcası Şa'bân Kâmî Efendi'den belâgat, dayısı Şirvan Kaymakamı Abdülfettah Fethî Efendi ve Şirvan Nâibi Nevinli Mehmed Emin Efendi'den Farsça öğrenmiş, kısa zamanda Arapça ve Farsçasını ilerletip şiirler kaleme almaya başlamıştır. Küçük yaşlarda iken yazdığı şiirler o kadar beğenilmiş ki okuyan ve dinleyenlerde hayret uyandırmış, onun yazıp yazmadığı konusunda şüpheler uyandırmıştır.

Diyarbakır'dan İstanbul'a kadar uzanan altmış altı yıllık ömrüne çok şey sığdıran Ali Emîrî Efendi'nin şahsiyetinin en belirgin özelliği kitaplara olan sevgisi, okumaya ve kitap toplamaya karşı olan bitmez tükenmez iştiyakıdır. Muhtelif yazı ve eserlerinde çocukluğundan itibaren kalbinde neşv ü nema bulan bu sevgiyi samimiyetle dile getirmiştir. "Ben henüz mektebe devama başlamazdan evvel, her birini yerinden kaldırmak kabil olmayan bu büyük kitaplarda ne vardır, diye merak ederek bu kitapları okumaya başlamıştım." cümlesinde ifade ettiği gibi, henüz mektebe başlamadan evde gördüğü kitaplara merak salmış, onları okumaya çabalamıştır. İşte tam bu yıllarda babasından ve akrabalarından varlığını duyduğu 1.040.000 ciltlik bir kütüphane, muhayyilesini o kadar etkilemiştir ki dokuz yaşından itibaren eline geçen her fırsatta varlığını kitap satın almaya adamıştır. Ömrü boyunca bu merakın peşinde koştuğunu itiraf eden Ali Emîrî Efendi, çocukluğuna dair bu tatlı hatırayı vefatından kısa bir süre önce Millet Kütüphanesi hakkında *Târîh ve Edebiyât Mecmuası*'nda kaleme aldığı bir yazısında şöyle anlatmaktadır:

> "Bende kitâb merâkı dokuz yaşında hâsıl olmuştur. Bugün tam altmış senedir ne gecem gece ne gündüzüm gündüzdür. Ömrüm kâmilen bu merâk arkasında koşmuştur. Şöyle ki: Diyârbekr'de beş yüz altı yüz sene evvel tamâm bir milyon kırk bin cildi hâvî

66 Bu başlıktan sonrası Sadık Yazar ve Mustafa Uğurlu Arslan'ın hazırladığı *Ali Emîrî Dîvânı* ile Melek Gençboyacı'nın çalışmalarından istifade edilerek hazırlanmıştır.

bir kütübhâne bulunduğunu pederim ve akrabâlarım bana hikâye ederlerdi. Çocukluk bu ya; böyle milyonluk bir kütübhâne meydâna getiremezsem bile karınca kadarınca hîç olmazsa on beş, yirmi bin ciltlik bir kütübhâne meydâna getirebilirim ya, diyerek dokuz yaşından şimdiye kadar -tam altmış sene oluyor- elime ne kadar para geçerse kâmilen kitâb almaya hasr u tahsîs etmeyi Cenâb-ı Hakk ile ahd ü mîsâk eyledim. İşte o târîhten beri kitâb almaya başladım."

Ali Emîrî Efendi'nin yetişmesinde *önemli rol oynayan* şahsiyetlerden biri de amcası Şa'bân Kâmî Efendi'dir. Amcasının kütüphanesinde bulunan binlerce cilt kitap arasından meşhur tarih kitaplarını alıp okumuş, içlerinde Diyarbakır'a dair gördüğü hadiseleri ezberlemiştir. Diyarbakır'a duyduğu muhabbetin bir eseri olarak küçük yaşlarda yazımına başladığı *Mir'âtü'l-Fevâid fî Terâcimi Meşâhîri Âmid* adlı eserinde tarih kitaplarına olan ilgisini şu satırlarla dile getirmektedir:

"Akrabâ vü taallukât-ı âcizânemde olan öyle küllî kitâblar şöyle dursun, yalnız büyük amcam ve üstâd-ı ekremim Şa'bân Kâmî Efendi hazretlerinde mevcûd bulunan kitâblar binlerle ciltler teşkîl eylemekde olduğundan, gerek bunların içinde olan ve gerek hâricden ele geçen tevârîh-i meşhûreden okumadığım hîçbirisi kalmamış olmağla târîhlerin her birinde Diyârbekir'e ait görmüş olduğum vukûâtı hangi târîhin hangi faslında görmüş isem hâtırımda idi. O kitâblardan serâpâ ahz eyledim."

Ali Emîrî Efendi'nin hususen tarih ve edebiyata olan merakı, onun gece yarılarına kadar kitaplarla meşgul olmasına, hatta bazı geceler aydınlatma önünde sabahlamasına vesile olmuştur. Öyle ki uykuya yenik düştüğü gecelerde bile rüyasında kitaplarla meşguliyete devam etmiştir.

"Gerek derslerimi ve gerek târîhe dâir kitâblarımı gündüzlerden başka gece yarılarına kadar okur ve hattâ ba'zı geceler lamba önünde kitâb mütâlaa etmekde olduğum hâlde sabâhı bulurdum. Şâyet uykum galebe ederek yatmış olsam gece rü'yâda dahi kitâb mütâlaa eder bir sûretde görürdüm. Târîh ve edebiyyât mütâlaasına o kadar inhimâk göstermiş idim ki her gece yatağımın etrâfında yirmiden ziyâde târîh ve edebiyyât kitapları bulunurdu ve hâlâ da bu böyledir."

1875 yılında telgrafçılık kurslarına katılarak telgraf eğitimi alan Ali Emîrî Efendi bu vazifeye niyetlenmişken Saîd Paşa'nın himayesinde Mardin Tahrirat Kalemi kâtipliğine tayin edilince telgrafçılıktan vazgeçmiştir. 1876'da IV. Murad Han'ın cülûsu üzerine bir cülûsiyye kaleme almış, 1878'de Diyarbakır'a gelen Abidin Paşa'nın yanında müsevvitlik yapmıştır.

Kitap okuma ve toplamaya karşı çocukluğunda başlayan bu alaka memuriyet hayatı boyunca da devam etmiştir. Kâtiplik, defterdarlık, a'şâr müdürlüğü, maliye müfettişliği ve muhasebecilik gibi vazifeleri ifa ederek gittiği Diyarbakır, Selanik, Adana, Leskovac, Harput, Sivas, Kırşehir, Elazığ, Erzurum, Yanya, İşkodra, Halep ve Yemen

gibi Osmanlı coğrafyasının her köşesinden kitap toplamış, parasının yetmediği veya sahibinin satmadığı kitapları istinsah etmiştir. 700'den fazla nadir kitabı bu suretle çoğaltan Ali Emîrî Efendi'nin bu davranışı, kitaba bediî değer biçen derlemecilerin gelenekli tavrından çok farklıdır.

Ali Emîrî'nin en önemli hizmetlerinden biri de Kâşgarlı Mahmûd'un o zamana kadar kayıp olan meşhur eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü bulması ve Türk dünyasına armağan ederek ilim âleminin hizmetine sunmasıdır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine kendi isteği ile emekliye ayrılmış, bilahare Millî Tetebbular Encümeni, Tasnîf-i Vesâik-i Târîhiyye Encümeni başkanlığı ile Târîh-i Osmânî Encümeni üyeliği yapmıştır.

23 Ocak 1924 Çarşamba günü vefat eden Ali Emîrî Efendi, çok sevdiği Fatih Sultan Mehmed Han'a komşu olarak Fatih Camii hazîresine defnedilmiştir.

Türk irfanına eşsiz hizmetler eden Ali Emîrî Efendi'yi zihinlerde canlandıracak birkaç hususiyeti şöyledir:

Mahfûzâtı genişti. Gençlik yıllarındaki eğitimi esnasında binlerce beyitin yanı sıra *Kâmûs-ı Osmânî*'yi ezberlemişti. Meşhur zâtların, bilhassa şair ve edebiyatçıların neseb bilgilerine son derece vâkıftı. Silsile-i neseb konusuna merakı, onu bu sahada birkaç eser yazmaya sevk edecek derecedeydi. Osmanlı'ya, bilhassa padişahlarına karşı harikulâde bir hürmeti vardı. Fazîlet ve kemaliyle birlikte mücadeleciydi. *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nı, büyük zorluklarla çıkardı. Kırşehir memuriyeti esnasında Hacı Bektâş-ı Velî dergâhının vakfiyesini buldu. Kendi gayreti ve halkın yardımıyla dergâhı ve çevresindeki bazı yapıları genişletti. Meşhur kitapseverlerin çoğu gibi hiç evlenmemiş, sevme melekesini kitaplara hasretmiştir. Öyle ki, Yemen'de olduğuna vâkıf olduğu bir kitabı görebilmek için daha az bir maaş karşılığında Yemen'e tayinini istemiştir.

19. yüzyıl Osmanlı taşrasının orta tabaka değerleriyle yetişen, yenileşmenin karşı kutbunda yer alan muhafazakâr bir kişilikti. Seyyid bir aileye mensuptu. Dindarlığının derinliği ve yoğunluğu, ona, neredeyse bir dîvânı doldurabilecek sayıda na't-ı Peygamberî yazdırmıştır. Bu şiirlerde Arap elifbasının noktasız harflerini kullanma gayretini "Ona (sav) bir nokta kondurmak benim haddim değil!" şeklinde izah etmiştir. Tarih düşürmek merakı vardı. Vefatına bile tarihi kendisi söylemiştir.

Ömründe hiç resim çektirmemiştir. Günümüze gelen tek portresi, Ord. Prof. Dr. Ahmet Süheyl Ünver tarafından karakalem olarak çizilmiş, daha sonra Kütahyalı ressam Ahmet Yakupoğlu tarafından renklendirilmiş olan resmidir.

Kütüphanesi

Yukarıdaki satırlarda zikredildiği üzere Ali Emîrî Efendi'deki kitap sevgisi çocukluk döneminden itibaren başlamış ve vefatına kadar aynı şekilde devam etmiştir. 9 yaşında iken varlığını duyduğu kütüphanelerin tesiriyle fırsat buldukça kitaplar almaya ve

bir kütüphane kurmaya karar vermiştir. Kendisini kitaplara, kitaplarını da milletine vakfeden Ali Emîrî Efendi, Millet Kütüphanesi'ni tesis ederek kitaplarını vakfetmiştir. Henüz kütüphaneyi kurmadan önce de kitaplarını milletinin adına vakfettiğini dile getiren Ali Emîrî, kitaplarını kendi evinde milletin istifadesine açmıştır. Kitapları görmeye ve incelemeye gelen dostları, ahşap binalara yapışık olan evinin yanması durumunda dünyalar değerindeki bu eşsiz kitapların kurtarılamayacağı ve bir daha bulunamayacakları yönündeki endişelerini dile getirirler. Kendisi henüz Evkaf Nezareti'ne veya başka bir yere müracaat etmemesine rağmen bu durumu öğrenen Şeyhülislâm Hayri Efendi birtakım teşebbüslerde bulunarak Ali Emîrî'ye bir mektup yazar. Kütüphanenin kuruluş merhalesinde Şeyhülislâm Hayri Efendi'den büyük kolaylıklar gören Emîrî Efendi'nin, *Osmanlı Târîh ve Edebiyyât Mecmûası*'nda kütüphanenin kuruluş seyrini anlattığı düşünceleri ve Şeyhülislâm Hayri Efendi'den aldığı mektup aşağıdadır:

On bin cilt mikdârdan ziyâde olduğunu tahmîn etdiğim ve zâten "kâlû belâ"dan beri millet nâmına vakf etmiş olduğum bu kitapları enzâr-ı umûmiyyeye vaz' etmeğe karar verdim. Yârân-ı kirâmım hâneme gelip mütâlaaya başladılar fakat ahşap binalara mülâsık olması yüzünden Hudâ ne-kerde bir harîk vukû' bulursa dünyalar değen bu kitapların bir daha yerine konulamayacağını yârân-ı kirâmım kemâl-i teessüfle ihtâr etdiler. Ben kitaplarım için ne evkâfa ve ne de hîçbir mahalle mürâcaatda bulunmamıştım. Ol vakt şeyhülislâm ve evkâf nâzırı bulunan zâtdan şöyle bir mektup almıştım:

Şeyhülislâm Hayrî Efendi'nin Mektûbu

Saâdetli Efendim Hazretleri,

Gülzâr-ı ilm ü irfânın dest-i ma'rifet-şinâsîleriyle vücûda gelmiş mecmûa-i ezhârı olan kütübhâne-i âlîlerinin şemîm-i feyz-bahşâsından umûmun istifâdesini te'mîn içün muhteviyatının vakf-ı ârzû-yı maârif-güsterîsinde bulunduğu istibşâr olunmuş ve şu emel-i necîb-i irfân-perverîleri o kıymetdâr kütübhâneyi vücûda getirmekdeki himmet-i taab-ı nâ-pezîr-i kerîmâneleri kadr-i sezâ-vâr-ı tebcîl bulunmuş olup evkâf nezâreti bu girân-bahâ kütüb-i nefîseyi tensîb buyurulacak sûretde nâm-ı âlîlerine izâfetle tevsîm ü muhâfaza eylemek husûslarına âmâde bulunduğunun beyânına müsâberet kılındı Efendim.

Fî 20 Cemâziyelevvel 1334/25 Mart 1916

Şeyhülislâm Hayrî

Ali Emîrî Efendi'nin kütüphane kurmasının bir sebebi de eski bir layihada yer alan güzel bir teklifin onda bıraktığı tesirdir. Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Müteferrik, 85 numarada kayıtlı bu layiha 1287/1871'de Tahir Münif Paşa tarafından Maârif Meclisi Başkanlığında bulunduğu sırada, yani paşa unvanını almadan kaleme alınmıştır. Layihada, İstanbul'da devrin ihtiyaçlarını karşılayacak, Doğu ve Batı kitaplarını da ihtiva eden bir Millet Kütüphanesi kurulması lüzumu belirtiliyor ve

bu maksatla Çemberlitaş'taki yanıp kül olmuş Elçiler Hanı arsasına büyük bir bina inşa edilmesi teklif olunuyordu. Ancak bu teklif hayata geçirilmemiş sadece yazıda kalmıştı. Bu sebepledir ki Ali Emîrî Efendi kurduğu kütüphaneye Millet Kütüphanesi adını verirken bir kenarda unutulmuş olan bu eski layihayı da hatırlamış ve bu fikri gerçekleştirmek istemiştir.

Kütüphane kurması için önce Yerebatan'da bir yer bulunur ama Ali Emîrî Efendi beğenmez; aklında Ayasofya'daki Şehit Ali Paşa Kütüphanesi vardır. Şeyhülislâm Hayri Efendi ile görüşmesi sonucunda kütüphane kurması için birçok vakıf binası daha olduğunu öğrenir. Feyzullah Efendi, Amcazâde Hüseyin Paşa ve Damat İbrahim Paşa medreseleri bunlardan birkaçıdır. Ali Emîrî önce Şehit Ali Paşa Kütüphanesi'ni seçer ancak bu kütüphanenin tamire muhtaç olması, savaş sebebiyle bu tamirin mümkün görünmediği ve savaşın ne zaman biteceği belli olmadığı için bu seçenekten vazgeçip Feyzullah Efendi Medresesi'ne karar verir. Dârü'l-hadîs ve Feyziyye Medresesi adlarıyla da bilinen Millet Kütüphanesi'nin binası, Fevzipaşa Caddesi'nin başlangıcı (eski adıyla Devehanı Sokağı), Macar Kardeşler Caddesi'nin kesiştiği Feyzullah Efendi Sokağı (eski adıyla Halilpaşa Sokağı) ve Ali Emîrî Sokağı (eski adıyla Çamur Sokağı) arasındadır.

Mektep, 1912 yılında yapılan yol çalışmaları ve Macar Kardeşler Caddesi'nin açılması sırasında yola gitmiştir. Cadde 20 Ağustos 1913'te açılmıştır. 1911 ve 1913 yıllarında çeşitli tamirler gören medrese, 1914'te oldukça harap hâle geldiğinden yıktırılıp meydan olarak halka açılması düşünülmüşse de 1912 yılında Said Halim Paşa'nın başkanlığında kurulan İstanbul Âsâr-ı Atîka Muhipleri Cemiyeti'nin fahri üyesi olan Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard'ın [1857-1936] elçiliği sırasında [1910-1914] eşi Mme Gabrielle Le Bilignieres Bompard'ın teşebbüsleriyle yıkılmasından vazgeçilmiştir.

Medresenin Feyzullah Efendi Sokağı'na bakan tarafında bir çeşme ve medresenin giriş kapısı bulunmaktadır. Çeşmenin kitâbesine Edirneli Kâmî Mehmed Efendi'nin [ö. 1136/1724] dört beyitlik tarih manzumesi taʿlik hattıyla yazılmıştır:

Hâce-yi hâkân-ı aʿzam hazret-i müfti'l-enâm
Seyyidü'l-âfâk Feyzullâh kudsiyyü'l-hısâl

Bu nümûdâr-ı tahûru sû be-sû icrâ edip
Eyledi âsâr-ı pür-envârını cennet-misâl

Cûşiş-i mâ'ü'l-hayâtîdir ferah-bahşâ-yı cân
Hod be-hod olmuş sadâ-yı kulkulı zîb-i makâl

Lûle gördüm Kâmiyâ târîh içün atşâna der
Gel gel iç bu çeşmesâr-ı nûrdan âb-ı zülâl

(Tarih 1112/ 1700-1701)

Köfeki taşı ve tuğladan yapılan binanın sokak kapısından girildiğinde murabba görünüşlü bir avluyla karşılaşılır. Avlunun ortasında bir şadırvan ile çıkrıklı bir kuyu bulunmaktadır. Kapıdan girildiğinde sağda altı ve karşıda da dört medrese odası, sol tarafta da ayrı ve çok güzel kuş evleri ile mimarî bir bütün olarak dershane, mescit ve kütüphane bulunmaktadır. Dershane kısmına merdivenle çıkılır. Merdiven kemerinin üzerindeki oymalı taç arasına, binanın yapılışına Türkçe olarak düşürülen iki beyitlik kitâbe yazılmıştır:

Hâce Feyzullah Efendi hazret-i müfti'l-enâm
Eyledi bünyâdına bu dâr-ı ilmin ihtimâm

Lafzen ü maʿnen dedim itmâmına târîh-i tâm
Bin yüz on ikide hakkâ medrese oldu tamâm

Medresenin kütüphaneye dönüştürülmesi sırasında mekânın nasıl kullanılacağına karar verilir. Nâdir eserler, hat ve levhalar için ayrı bir mekân; mühim kişiler ve araştırmacılar için ayrı bir okuma salonu tasarlanır. Medresenin hücreleri, kitap deposu olacaktır. Bunlardan beşi Ali Emîrî Efendi'nin kitaplarına; ikisi, geçici olarak Carullah Efendi ve Amcazâde Hüseyin Paşa kitaplarına; ikisi Feyzullah Efendi kitaplarına ayrılmış, kalan yerlerin de daha sonra kütüphaneye vakfedilecek kitaplar için kullanılması düşünülmüştür. Ali Emîrî Efendi, "umuma mahsus bir mütâlaahâne" diye adlandırdığı bir okuma salonu ile hâfız-ı kütüpler için de odalar düşünülmüştür.

17 Nisan 1916 yılında kurulan Millet Kütüphanesi, hem kurulduğu dönemde hem de zenginleşerek günümüze kadar uzanan hâliyle, Ali Emîrî Efendi'nin tereddütsüz en büyük eseridir. Üstelik bütün ısrarlara rağmen "Ben bu kitapları milletim için topladım ve milletime armağan ediyorum; kütüphanemin ismi de Millet Kütüphanesi olacak!" diyerek kütüphaneye kendi isminin verilmesini istememiştir. Başlangıçta bağışladığı kitaplar yirmi bin civarındadır, ancak son nefesine kadar bu sayıyı artırmak için uğraşmıştır:

> Cenâb-ı Hakk'a hamd ederim ki, Millet Kütüphanesi'nde bulunan kendi kitaplarım bugünkü günde takrîben yirmi bin râddesindedir. Şimdilik yirmi beş bine iblâğ etmek azmindeyim. Şeyhü'l-islâm Hayrî Efendi ile Pîrîzâde İbrâhim Beyefendi'nin nezâretleri zamanında altı kütüphâneden naklolunan ve evkâftan verilen kitaplar da sekiz bin râddesinde olduğundan beraber otuz bine mütekâ[ri]bdir. İnşâallâh karîben otuz bini de geçecektir.

Ali Emîrî Efendi'nin bu eşsiz kütüphanesinde, başta Türk dilinin ana kitabı olan Kâşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseri olmak üzere kıymetli padişah dîvânları, tezhipli, minyatürlü tek nüsha nâdir eserler, kısaca Türk-İslâm dünyasında dil, edebiyat, tarih, coğrafya, tıp, sanat ve müspet ilimlerle ilgili paha biçilemeyen el yazması eserler bulunmaktadır. Bu değerli eserlerden birkaçı Ali Emîrî'nin muhtelif yazılarından anlattığı üzere şunlardır:

Üstâd-ı müşârün ileyh Şeyh Hamdullâh hazretlerinin kitap ve levha şeklinde gayet kıymetli ve müteaddid hutût-ı üstâdâneleri Millet Kütüphânesi'nde mevcuttur.

Defterdâr Ali Efendi'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* nâm kitâb-ı nâdirinin yazma bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde mevcuttur.

Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Gülzâr-ı Savâb* nâm kitâb-ı kıymetdârı yazma olarak Millet Kütüphânesi'nde mevcûttur.

Rodosîzâde'nin Türkçe iki cilt üzerine *Vefeyâtu İbn Hallikân Tercümesi* matbu olup Millet Kütüphânesi'nde mevcuttur. Lâkin bu tercüme aslının sekiz on misli râddesinde noksandır. Arapça tekmîli de Millet Kütüphânesi'nde vardır.

Hattât-ı bî-nazîr Hâfız Osman Efendi hazretlerinin birçok hutût-ı âliyesi Millet Kütüphânesi'nde mevcuttur.

Nitekim Ali Emîrî Efendi de yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi muhtelif yazılarında kütüphanede bulunan eserlerin nâdirliğinden bahsetmiş, adeta kütüphanesindeki bazı eserlerin mevcudiyetinden dolayı iftihar duymuştur. Yahya Kemal'in güzel bir söyleyişiyle,

Yekpâre nûr olan bu kütüphâne-yi nefîs
Yekpâre servetiydi bu âlemde kendinin

Evet, yegâne servetiydi ve bu servet kolay kazanılmamıştı. Dişinden, tırnağından arttırarak, birçok zorluğa göğüs gererek ve diyar diyar dolaşarak…

Kütüphane kurulduktan sonra 9 Şaban 1338/28 Nisan 1920 tarihli irâde-yi seniyye ile "on dört bin cilt kütüb-i nefîse" armağan ederek Maârife hizmetinden dolayı kütüphanenin kurucusu ve nâzırı Ali Emîrî Efendi'ye birinci rütbeden bir kıt'a Maârif nişanı verilmek sûretiyle bu hizmetine devlet tarafından teşekkürde bulunulmuştur.

Zengin derlemesi ve barındırdığı tek nüsha eserlerle haklı bir üne sahip olan Millet Kütüphanesi, yerli araştırmacıların yanı sıra yabancı araştırmacıların da dikkatini çeken bir kütüphane olmuştur. *Journal Asiatique*'in (Paris 1924) 205. cildinin 375-379. sayfalarında J. Deny Ali Emîrî Efendi için bir yazı kaleme almış, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten de bahisle, zengin derlemesi hakkında bilgi verilmiştir.

Revue des Deux Mondes'un 1 Mart 1922 tarihli sayısında "Millet Kütüphanesi, Fatih Camii civarında zarif bir medrese dâhilinde müessestir ve hâl-i hazırda müessisi ve kitapların eski sahibi olan Ali Emîrî Efendi'nin taht-ı nezaretindedir. (…) Bu sûretle nâdir ve yegâne on beş bin cilt kitap ile muharririnin hatt-ı destiyle yazılmış birçok kitaplar ve hatt-ı hümâyûnları muhtevî mühim bir derleme cem' etmiştir ki…" şeklinde başlayan makalede, Ali Emîrî Efendi'nin öbür çalışmalarından da uzun uzun söz edilmiştir.

Macar Bilimler Akademisi'nin, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü satın almak için Osmanlı Târih Encümeni'nin gayr-i müslim azasından Yahya İskender Yanko Hoçi Bey'in [1857-1917] aracılığıyla on bin altın teklifine Ali Emîrî şöyle cevap verir:

"Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam!"

Fransızlar, daha sonra bu kütüphaneye otuz bin İngiliz lirası teklif ederler. İlave olarak Paris'te adına bir kütüphane kurulacağını, yaşadığı müddetçe de dolgun bir maaşla kitaplarının başında hâfız-ı kütüp olarak kalacağını, ayrıca emrine Bolulu bir aşçı ile Müslüman hizmetkârlar tahsis edileceğini temin ederler fakat bütün bu cazip tekliflere karşı Emîrî Efendi'nin verdiği cevap, "Efendiler ben bu kütüphaneyi devletimin bana verdiği maaşlarla yaptım; öldüğüm zaman milletime kalması için. Bir daha böyle bir teklifle gelirseniz sizi buradan kovarım!" olmuştur.

Ali Emiri Efendi'nin Eserleri ve Neşirleri

Ali Emîrî Efendi memuriyet hayatı ve sonrasında sadece kitap toplamakla kalmamış, satın alamadığı eserleri yazarak istinsah faaliyetinde bulunmuş, şiirlerini topladığı *Dîvân*'ı dışında da eserler telif etmiş, mecmualar çıkarmış ve mecmualara/gazetelere yazılar yazmış, muhtelif neşir faaliyetlerinde bulunarak bazı eserleri neşretmiştir. Ali Emîrî'nin tarih, edebiyat ve kültür açısından oldukça ehemmiyetli konumda bulunan eserleri ve neşir faaliyetleri şu şekilde gruplandırılabilir:

Telif Ettiği Eserler

Cevâhirü'l-Mülûk: Ali Emîrî Efendi küçük yaşlarından itibaren muhabbet duyduğu Osmanlı padişahlarının şiirlerini içeren mecmuaları fırsat buldukça satın almış, daha sonra bu şiirlere tahmîs, tesdîs, terkîb ve tercî' biçimlerinde eklemeler yaparak *Cevâhirü'l-Mülûk* adını verdiği eserini oluşturmuştur. Kendisi eser hakkında şu bilgileri vermektedir: "Cevâhirü'l-Mülûk pâdişâhânın ve şehzâdegânın âsâr-ı belîğalarının tahmîsâtını hâvî olmak üzere otuz bin beyti mütecâvizdir. On üç formada Kanûnî Sultân Süleymân hazretlerinin âsârına vâsıl oldum. Birinci cildini, yirmi altı formaya on dört veya on beş bin beyte iblâğ sûretiyle ikmâl edecekdim." 1319 [1901] yılında İstanbul Asr Matbaası basılan eser 2013 yılında neşredilmiştir. Bk. Ali Emiri, Cevâhirü'l-Mülûk (hazırlayan: İdris Kadıoğlu, Halil Çeçen - Ramazan Sarıçiçek), Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2013.

Dîvân: Gençlik devrinden itibaren şiirler yazan Ali Emîrî, bu şiirlerini muhtelif dergi ve gazetelerde neşretmiştir. Şiirlerinin çoğunluğu ise kendi hattıyla yazdığı ve Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emîrî Manzum Nr. 37, 38, 39'da kayıtlı nüshalarda yer

almaktadır. Ali Emîrî'nin neşredilen ve yazma müshalarda kalan tüm şiirleri 2020'de Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından basılan Dîvân'da toplanmıştır. Bk. Ali Emîrî, *Ali Emîrî Dîvânı İnceleme-Metin*, Hazırlayan: Sadık Yazar - Mustafa Uğurlu Arslan, Editör: Günay Kut, İstanbul 2020, 1328 s. Bilhassa 80-83. ss. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid: Ali Emîrî'nin yazma hâlinde günümüze ulaşmış bulunan bu eseri, 1293/1877 yılında sonlandırılmış olup *Tezkire-i Şuârâ-yı Âmid* ve *Mir'âtü'l-Fevâid fi Ahvâli Üdebâ ve Fuzalâ* ve *Meşâhîr-i Âmid* isimli hacimli eserlerinin bir hulasası mahiyetindedir. Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Tarih 781/1 ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 3914 numarada olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Bk. Hasan Yılmaztürk, "Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid'in Tenkitli Metni", Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, (Yüksek Lisans Tezi); Ali Emîrî, *Esâmî-i Şuarâ-yı Âmid* (hazırlayan: Galip Güner - Nurhan Güner), Ankara 2003.

Ezhâr-ı Hakîkat: İşkodra'da maliye müfettişliği görevlerinde iken Berat Sancağı'nın Luşna kazasında kırk sekiz saat içerisinde kaleme aldığı kırk sekiz sayfalık iki yüz yirmi adet nasihat ve vecizedir. 1334 [1918] yılında İstanbul Kader Matbaası'nda basılan eser üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

Ali Emîrî, *Hakikat Çiçekleri = Ezhâr-ı Hakikat* (sadeleştiren: Abdulkadir Demir), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.

M. Sait Mermutlu, "Ali Emîrî'nin Ezhâr-ı Hakîkati" *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, sy. 5, (2015), s. 112-139.

Ali Emîrî, *Hakikat Çiçekleri* (Osmanlıca Aslıyla Birlikte), Beyan Yayınları, İstanbul 2017.

Ali Emîrî Efendi, *Ezhâr-ı Hakîkat*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Yasin Çomoğlu, İstanbul 2024 (Nisan), 54 s. Derin Tarih Kültür Yayınları - 112.

İlmiyye Salnâmesi (1334 Sene-i hicriyesine mahsus): Meşîhat-i İslâmiyye tarafından birkaç ismin katkısıyla neşredilen bu salnâmede Ali Emîrî Efendi "Meşîhat-i İslâmiyye Târîhçesi" adlı bir bölüm yazmış ve 16 şeyhülislamın biyografisini yazmıştır. Eser basılmıştır. Bk. Meşihat Mektupçuluğu - Ahmed Refik [Altınay], İstanbul Matbaa-i Âmire 1334 [=1916], 736+4 s. 2 Levha, 20 Plan. Metin arasında yazı fotoğrafları.

İşkodra Vilâyeti Osmânlı Şâirleri: Yanya ve İşkodra vilayetlerinde maliye müfettişliği görevini yürütürken bölge halkının anlattıklarından ve sağladıkları kitaplardan istifade ederek o bölgede yetişen şairleri anlattığı bir eserdir. 1314/1896 yılından sonra üç ay içinde yazmıştır. 1919 yılında *İkdam* gazetesinde 29 tefrikadan oluşan eldeki bu kısım eserin tamamından ibaret değildir. Eser üzerinde yapılan çalışmalar şunlardır:

Hakan T. Karateke, *İşkodra Şairleri ve Ali Emîrî'nin Diğer Eserleri*, Enderun, İstanbul 1995.

Gülşah Taşkın, "Geleneğin İzinde-Modernin Kıyısında, Parçadan Bütüne 'Melez' Bir Tezkire Örneği: İşkodra Vilâyeti Osmanlı Şa'irleri", *Journal of Turkish Studies (Yüzüncü Yılında Millet Kütüphanesi ve Kurucusu Ali Emîrî Efendi'ye Armağan)*, c. 46, Department of Near Eastern Languages and Civilizations: Harvard University, 2016, s. 381-402.

Levâmiu'l-Hamîdiyye: Ali Emîrî'nin Osman Gazi, III. Mehmed Hân ve II. Abdülhamîd Hân'ın İslam dini ve Hz. Peygamber'e gösterdikleri riayet, hürmet ve sevgiyi gösteren bazı âdetlerini anlattığı, özellikle II. Abdülhamîd Hân'a övgü şiirlerini içeren bir eserdir. 1312 [1894] yılında İstanbul'da Âlem Matbaasında basılan eser üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

Ülkü Akçay, "Ali Emîrî Efendi'nin Hânedan Sevgisi ve II. Abdülhamid'e Yazdığı Levâmi'ü'l-Hamîdiyye Adlı Eseri", *V. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi 2014 TUDOK 2014, 23-24 Haziran 2014*: Bildiriler (ed. Bahtiyar Aslan, hazırlayan: A. Dinçel Öte), İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 405-412;

Ülkü Akçay, "Ali Emîrî Efendi'nin Hânedan Sevgisi ve II. Abdülhamid'e Yazdığı Levâmi'ü'l-Hamîdiyye Adlı Eseri", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 1, sy. 1, 2014, s. 11-18.

Ali Emîrî, *Levâmi'u'l-Hamîdiyye* (hazırlayan: Hasan Doğan), Buhara Yayınları, Diyarbakır 2017. (İhtiyatla kullanılmalıdır.)

Mir'âtü'l-Fevâid fî Terâcimi Meşâhîri Âmid: Eserde daha evvel müstakil olarak neşrettiği makaleleri de vardır. 6 cilt ve 1500 sayfa olarak tasarlanan eserden sadece iki küçük cilt bulunmaktadır. Ali Emîrî 1293/1877 yılında başlayıp 1296/1878'da sona erdirmiştir. Eser 2014 yılında latinize edilmiş ve tıpkıbasımıyla beraber Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından basılmıştır. Bk. Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid: Diyarbakır Ulema ve Eşrafı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım),* (yayına hazırlayanlar: Günay Kut, Mesud Öğmen, Abdullah Demir), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2014.

Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi: Ali Emiri Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Kars, Erzurum ve Bitlis'te bir Ermeni devletinin kurulması konusunda çıkan tartışma üzerine bu eseri kaleme almış ve adı geçen şehirlerde Ermenilerin azınlık olduğunu delillendirmeye çalışmıştır. 1334/1337 [1918] yılında 112 sayfa olarak Dârü'l-Hilâfet-i Aliyye Evkâf-ı İslâmiye Matbaasında basılan eser üzerine iki neşir faaliyeti gerçekleştirilmiştir: Abdülkadir Yuvalı - Ahmet Halaçoğlu, *Osmanlı Doğu Vilayetleri: Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, BKY Yayınevi, İstanbul 2008.

Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi* (hazırlayanlar: Kenan Ziya Taş - Sadettin Baştürk - Serkan Sarı), İlahiyat, Ankara 2005.

Tenkîdât-ı Edebiyye: Ali Emiri'nin tenkit türündeki bu eseri tefrikalar halinde İkdam gazetesinin 7094-7106 sayılarında neşredilmiştir.

Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid: Ali Emiri'nin 3 cilt olarak düzenlediğini söylediği ancak günümüze sadece "ze" harfine kadar olan kısmı içeren birinci cildi bulunan bu eser, *Mir'âtü'l-Fevâid'*deki şairlerin biyografilerinin özeti hüviyetindedir. 1327 [1911] yılında İstanbul'da Matbaa-i Âmidî basılan eser üzerine daha sonra şu çalışmalar yapılmıştır:

Mehmet Arslan, "Ali Emîrî ve *Tezkire-i Şu'arâ-i Âmid*", *Yedi İklim*, c. 4, sy. 35, 1993, s. 70-7.

Seher Erdoğan Çeltik, "Ali Emîrî'nin Biyografi Çalışmaları ve *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*", *Prof. Dr. Mustafa İsen Adına Uluslararası Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Sempozyum Bildirileri*, Nevşehir, 6-8 Mayıs 2010 (ed. Filiz Kılıç), AKM, Ankara 2010, s. 259-266.

Abdurrahman Adak, *Ali Emiri'nin Gözüyle Diyarbakırlı Şairler*, Kent Işıkları, İstanbul 2012.

Mustafa Durmuş, "Ali Emîrî'nin Tezkire-i Şu'ara-yı Âmid Adlı Eserinin Üslup Özellikleri ve Klasik Tezkire Geleneği İçerisindeki Yeri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, c. III, Diyarbakır 2008.

Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid* (hazırlayan: İdris Kadıoğlu), Son Çağ Yayınları, Ankara 2014.

Unmûzec Tercümesi: ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Unmûzec* adlı Arap diline dair Arapça eserinin tercümesi veya istinsahıdır. Bk. Gündoğdu, Raşit. "Ali Emîrî Efendi'nin Yeni Bulunan Eseri", *Ali Emiri Efendi Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri*, İstanbul, 2009.

Vicdannâmeler: Ecdaddan kalan kadim eserlerin bakımsız ve âtıl bırakılmasını kabullenmeyerek konuyla ilgili resmî kurumlara yazdığı ve vicdanname adını verdiği yazılarından oluşmaktadır. Biri neşredilmiştir. Ali Emîrî, "Âsâr-ı Muhallede-i Evkâfın Ahvâl-i Pür-melâli Hakkında İkinci Def'a Olarak Huzûr-ı Fehâmet-nüşûr-ı Cenâb-ı Sadâret-i 'Uzmâya Yigirmi Gün Mukaddem Takdîm Eylediğim Vicdânnâme Sûretidir", *Osmanlı Târih ve Edebiyat Mecmuası*, İstanbul 1335/1919, sy. 21, s. 498.

Yemen Hâtıratı: Ali Emiri'nin Yemen'deki vazifesi esnasında Yemen'in tarihine, kültürüne ve ıslah edilmesine dair yaptığı gözlemler ve aldığı notları ihtiva eden yazma halinde bir eserdir. Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih 653 nr. Eser üzerine iki çalışma yapılmıştır: Yahya Yeşilyurt, *Ali Emîrî'nin Yemen Hatıratı*, Erzurum 2007 (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Ali Emîrî, *Yemen Hâtırâtı* (çevrimyazım-tercüme: Yusuf Turan Günaydın), Ankara 2007. Hece Yayınları.

Derleme Türünde Eserler

Durûb-ı Emsâl: Ali Emiri'nin manzum parçalarla örneklendirdiği ve 2396 madde başı atasözü ve deyimden oluşan eseridir. Üç defter olarak Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Edebiyat 282, 283 ve 284 numaralarda kayıtlıdır. Alıntılardan anlaşılacağı üzere eserinde geniş ölçüde Kâf-zâde Fâizî'den ve Recâîzâde Ahmed Cevdet'ten yararlanmış görülüyor. Kâf-zâde Fâizî [1572-1622]: *Zübdetü'l-Eş'ar*: [Yazılışı: İstanbul 1622]. Kayabaşı, Bekir: *Kâf-zâde Fâ'izî'in Zübdetü'l-Eş'âr'ı*: Malatya 1997, VIII+649 s. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Tezi. Recâîzâde Ahmed Cevdet [ö. 1831]: *Nevadiru'l-Asar fi Mütala'ati'l-Eş'ar*: Hazırlayanlar: Abdülkadiroğlu, Abdülkerim, Mehmet Sarı: *Recâîzâde Ahmed Cevdet Nevâdiru'l-Âsâr fî Mütâla'ati'l-Eş'ar (Seçme Beyitler)*: Ankara 1998, XVI+416 s. Anıl Matbaa ve Ciltevi. Eser bazı yeni alıntılar ilavesiyle şu çalışmada kullanılmışa benziyor: Eyüboğlu, E[rtuğrul] Kemal, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilimizde Atasözleri ve Deyimler Deyimler - (Tâbirler)*, İstanbul 1975, İkinci kitap XVI+528+1+8 s. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş. Eyüboğlu, E[rtuğrul] Kemal, *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilimizde Atasözleri ve Deyimler [Atasözleri]*, İstanbul 1973, Birinci kitap XLVIII+329+1 s. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş. Eser üzerinde çalışılmıştır: İslam Küçük, "Ali Emîrî Efendi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*'si [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]", Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. İslam Küçük, "Ali Emiri Efendi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye*'si", *Avrasya Sanat ve Medeniyet Dergisi*, [İstanbul] 2015, c. 1, s. 12-26.

Vesâiku'l-Âsâr: Ali Emiri en mühim çalışmalarından biri olan bu eserde Osman Gazi'den başlayarak kendi dönemine kadar yetişen şairlerin birbirlerine yazdıkları nazireleri toplamayı amaçlamıştır. İstanbul 1341 [1925] yılında Tarih ve Edebiyat Mecmuası ilavesi şeklinde 8 sayfa olarak basılmıştır. Şu çalışmada ele alınmıştır: Mehmet Gürbüz, "Şiir Mecmûaları Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII: Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı* (hazırlayan: Hatice Aynur ve öte.), Turkuaz, İstanbul 2012, s. 97-113.

Yazı ve Şiirlerinin Neşredildiği Gazete ve Mecmualar

Âmid-i Sevdâ: İmtiyaz sahibi ve müdürü Şükrî-i Âmidî bu derginin içeriğini büyük oranda Ali Emîrî Efendi belirleyip kaleme almıştır. 7 Şubat 1324/20 Şubat 1909 - 7 Mayıs 1325/20 Mayıs 1909 tarihinde 6. sayısı olan son sayısını çıkarmıştır. 96

sayfadır. Bir tebliğ ile tanıtılmıştır. Bk. Seher Erdoğan Çeltik, "Ali Emîrî Efendi'nin Âmid-i Sevdâ Mecmuası", *Ali Emîrî Hatırasına Uluslararası VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Diyarbakır Valiliği, 2014, s. 97-110.

Ali Emîrî'nin bu dergideki yazıları şunlardır:

1. sayı 1-6. ss. "Âmid"; 1. sayı 6-12. ss. "Yavuz Sultân Selîm Hân Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Sûret-i Feth ü Teshîri I (tefrika)"; 1. sayı 12-13. ss. ""Edebiyyât" başlıklı bölümde yer verilen şiirlerin üretim sürecine dair başlıksız bir yazı";

2. sayı 17-20. ss. "Bir Lokma"; 2. sayı 21-25. ss. "Terâcim-i Ahvâl: Kuyumcu Ustası Ahmed Çelebi-i Âmidî"; 2. sayı 26-27. ss. "Âmid Şehrinin Sûret-i Feth ü Teshîri II (tefrika)"; 2. sayı 27-29. ss. ""Edebiyyât" başlıklı bir yazı";

3. sayı 33-39. ss. "Âmid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cild Kitâbı Hâvî Bir Kütübhâne "; 3. sayı 40-48. ss. "Mehmed Tâhir Selâm Bey";

4. sayı 49-55. ss. "Vatan Muhabbeti, Sa'y ve Gayret, İlim"; 4. sayı 59-61. ss. "Âmid Şehrinin Sûret-i Feth ü Teshîri III (tefrika)";

5. sayı 65-67. ss. "Sultân Mehmed Hân-ı Hâmis Hazretlerinin bi'l-yümni ve İclâl taht-ı Âlî-Baht-ı Osmânî'ye Cülûs-ı Mes'adet-Me'nûs-ı Hümâyûnları"; 5. sayı 67-74. ss. "Âmid Şehrinin Akkoyunlular Zamânındaki Şi'r ve İnşâ ve Evzân ve Arûzuna Bir Nümûne"; 5. sayı 74-80. ss. "Edebiyyât: Ârif-i Billâh Âgâh-ı Semerkandî";

6. sayı 81-88. ss. "Evâil-i Hâlinde Fakîr İken Ticâret ve Zirâate İkdâm İle Âmid Şehrinin Eâzım-ı Ağniyâsından Olan Sâhib-i Câmi' Melek Ahmed Paşa"; 6. sayı 88-96. ss. "Edebiyyât: Sultân Selîm Hân Hazretleri".

Âmid-i Sevdâ dışında Ali Emiri'nin şiirlerini ve yazılarının yayımlandığı, eserlerinin tefrika edildiği diğer gazete ve mecmualar ise şunlardır: *Alay Cerîdesi*, *Ankara Vilâyet Gazetesi*, *Balıkesir Vilâyet Gazetesi*, *Diyarbakır Vilâyet Gazetesi*, *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, *İkdam Gazetesi*, *İleri Gazetesi*, İzmir Vilâyet Gazetesi, *Vakit Gazetesi*.

Çıkardığı Dergiler

Osmanlı Târih ve Edebiyyât Mecmûası: "Mülk ve millete nâfi' târîh, edebiyyât, fünûn, iktisâdiyyât ve şuûn-ı sâireye müteallık mebâhis-i müfîdeyi hâvî mecmûa-i şehriyedir." sloganıyla 1334 (Mart 31) [1918] tarihinde yayın hayatına başlayan dergi, 1336 (Eylül 30) [1920] tarihinde 31. sayıda son bulmuştur. Toplamda 956 sayfa olarak çıkan bu dergi üzerine yapılan çalışmalar şunlardır: Seher Erdoğan Çeltik. *Ali Emîrî'nin Osmanlı Tarihi ve Edebiyat Mecmuası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015; Tuncay Öztürk, *Ali Emîrî Efendi-Osmanlı Târîh ve Edebiyyât Mecmuası (1-320 arası sayfalar)*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Manisa 2011, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi). Adem Köpür, *Ali Emîrî Efendi'nin Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası (319-637 arası sayfalar)*, Manisa 2013, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi).

Ali Emîrî Efendi'nin *Osmanlı Târih ve Edebiyât Mecmûası*'ndaki yazıları ise şunlardır:

1. sayı 1-7. ss. "Mukaddime [Giriş Yazısı: Sebeb-i Neşir]"; 1. sayı 8-15. ss. "Kitâbeler Zâyiâtı"; **2. sayı** 21-22. ss. "Osmânlı Târîhi Encümeni Reîs-i Âlîsi Vak'anüvîs Abdurrahmân Şeref Beyefendi Hazretlerine"; 2. sayı 22-37. ss. "Türk Edebiyyâtının Îrân Edebiyyâtındaki Te'sîri"; **3. sayı** 41-49. ss. "Kırım"; 3. sayı 49-52. ss. "Kırım Edebiyyâtı ve Fâtih Sultân Mehmed Han Hazretleriyle Vükelâ ve Vüzerâ Şuarâsının Mevlânâ Kırımî Hazretleriyle Müşâareleri"; 3. sayı 52-66. ss. "Bir Hiciv Münâsebetiyle Ser-levhasıyla 44 Sayılı Yeni Mecmûa'daki Makâleye Cevâb"; 3. sayı 67-68. ss. "Maârif Nezâret-i Celîlesinden Bir Ricâ"; **4. sayı** 73-81. ss. "Mudhike I"; 5. sayı 96-100. ss. "Târîh-i Osmânî Encümeni Reîs-i Maâlî-âlîsi Abdurrahmân Şeref Beyefendi Hazretleri Tarafından Vârid Olmuşdur Başlıklı Yazıya Cevap"; **5. sayı** 101-103. ss. "Hâtırât"; **6. sayı** 109-116. ss. "Mekteb-i İ'dâdî Talebe-i Sâbıkasından Köprülüzâde Fuâd Bey'in Evvelâ 6949 Numaralı İkdâm Gazetesinde ve Sonra da 46 Sayılı Yeni Mecmûa'da Neşreylediği "Fâtih Devrinde Edebî Hayât" Makâlesi Hakkında Dördüncü Nüshamızdan Mâ-ba'd (Mudhike II)"; 6. sayı 116-118. ss. "Sâbık Köprülüzâde Hakkında Bir Vesîka-i Mühimme"; **7. sayı** 124-128. ss. "Hâtırât"; **8. sayı** 143-153. ss. "Yine Sâbık Köprülüzâde Fuâd Bey I"; 9. sayı 157-162. ss. "Nûr-ı Aynım Süleymân Nazîf Beyefendi Hazretlerine"; **9. sayı** 162-171. ss. "Yine Sâbık Köprülüzâde Fuâd Bey II"; **11. sayı** 197-205. ss. "Kıblelizâde Fuâd Bey'in Süleymân Fakîh ve Mevlid-i Şerîf Makalesine Cevâb"; **12. sayı** 214-219. ss. "Mütâlaa (Gelen Bir Mektuba Cevap)"; **13. sayı** 228-238. ss. "Dünyâda En Büyük Âdemler Kimlerdir ve Kuds-i Şerîf ve Filistin'in Netîce-i İstiklâli Hakkında Bir Mütâlaa"; **14. sayı** 257-264. ss. "Hâtırât"; 14. sayı 265-67. ss. "Mecmû'a (Hüseyin Nâmık tarafından gönderilen mektûba cevâb sadedinde)"; **15. sayı** 299-300. ss. "Yine Hâlis Efendi Ketm ve İzâa-i Kütüb Meselesi"; **16. sayı** 331-34. ss. "Maârif Nezâret-i Celîlesine"; **17. sayı** 363-68. ss. "İsbât-ı Müddeâ İçin Tahrîf-i Vesâik"; **18. sayı** 405-412. ss. "Te'vîl Götürmez"; 18. sayı 412-414. ss. "Dârü'l-fünûn Şerh-i Mütûn Müderrisliği İntihâbı"; **19. sayı** 417-435. ss. "Hâdim ve Hâfız-ı Emânet-i Mübâreke Hulefâ-yı Celîle-i Osmâniyye'nin Şeref-i Silsile-i Siyâdetleri ve İlm-i Celîl-i Ensâbın Fevâidi"; 19. sayı 436-449. ss. "Ali Kemal Bey'e Cevâb"; **20. sayı** 453-477. ss. "Müessis-i Bünyân-ı Saltanat Osmân Gâzî Hazretlerinin Seyyid Edebali Hazretlerine Dâmâd Olması ve Bu Münâsebet-i Mübâreke ile Devlet-i Muazzama-i Osmâniyye'de Kılıç Kuşanmak Merâsimi"; 20. sayı 477-481. ss. "İstanbul'un Yıkılmakda Olan Çeşmeleri ve Akmayan Evkâf Suları Hakkında Hasbeten lillâh İki Hafta Mukaddem Huzûr-ı Maâlî-nüşûr-ı Cenâb-ı Sadâret-penâhîye Takdîm Eylediğim

Vicdânnâme-i Çâkerânemin Sûretidir"; **21. sayı** 486-487. ss. "Selâtîn-i İzâm-ı Osmâniyye'nin Millet Kütübhânesi'nde Yazma Olarak Mevcûd Bulunan Enâfis-i Âsâr-ı Şâhâneleri"; 21. sayı 487-492. ss. "Osmanlı Mefâhir-i Târîhiyyesinde Şeref-bahşâ Bir İzdivâc-ı Müteyemmin"; 21. sayı 492-498. ss. "Âsâr-ı Muhallede-i Evkâfın Ahvâl-i Pür-melâli Hakkında İkinci Def'a Olarak Huzûr-ı Fehâmet-nüşûr-ı Cenâb-ı Sadâret-i Uzmâya Yigirmi Gün Mukaddem Takdîm Eylediğim Vicdânnâme Sûretidir"; 21. sayı 502-505. ss. "Şeyhûhet-Vazîfe-i Sakîle"; **22. sayı** 518-28. ss. "Fâtih Sultân Mehmed Hân Gâzî Hazretlerinin Nefs-i Nefîs-i Hümâyûnları İçin Yazdırıp Mütâlaa Buyurdukları Kitâblar I (Birinci Kitâb)"; 22. sayı 528-31. ss. "Fâtih Sultân Mehmed Hân Hazretlerinin Üçüncü Mahdûmu Meşhûr Şehzâde Cem'in Velâdeti Hakkında İbni Kemal Târîhinden Aynen Nakolunan Makâle"; **23. sayı** 549-553. ss. "Fâtih Sultân Mehmed Hân Gâzî Hazretlerinin Nefs-i Nefîs-i Hümâyûnları İçin Yazdırıp Mütâlaa Buyurdukları Kitâblar II: İkinci Kitâb"; 23. sayı 553-559. ss. "Kıblelizâde Mehmed Vassâf Bey"; 23. sayı 560-64. ss. "Teşekkür"; **24. sayı** 580-86. ss. "Sülâle-i Celîle-i Osmâniyye'nin Mülûl-i Kadîme-i Sâsâniyye'den Nuşirevân-ı Âdil Sülâlesiyle Dahi Râbıta ve Münâsebeti"; 24. sayı 585-90. ss. "Fâtih Sultân Mehmed Hân Gâzî Hazretlerinin Nefs-i Nefîs-i Hümâyûnları İçin Yazdırıp Mütâlaa Buyurdukları Kitâblar III: Üçüncü Kitâb"; 24. sayı 580-86. ss. "Emine Sultân Aliyyetü'ş-Şân Hazretlerinin Vefât-ı Küdûret-Engîzi"; 24. sayı 604-607. ss. "Mecmûa: Kürkçüzâde Osmân Remzî'ye Teşekkür"; **25. sayı** 619-627. ss. "Fâtih Sultân Mehmed Hân Gâzî Hazretlerinin Nefs-i Nefîs-i Hümâyûnları İçin Yazdırıp Mütâlaa Buyurdukları Kitâblar IV: Dördüncü Kitâb"; 25. sayı 628-632. ss. "Cevâbı (Topkapı Müze-i Hümâyûn Müdîr-i âlîsi … Halîl Bey'in Mektûbuna Cevâb"; 25. sayı 635-49. ss. "Cevâbı (Harbiyye Nezâret-i Celîlesi Mektûbî-i Sâbıkı … Ali Rızâ Beyefendi'nin Mektûbuna Cevâb)"; **26. sayı** 664-674. ss. "Cevâbı (Ali Rızâ Bey'e)"; 26. sayı 674-675. ss. "Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti"; 26. sayı 675-77. ss. "Meclis-i Meb'ûsân Birinci Riyâset-i Celîlesine"; 26. sayı 678-82. ss. "Dâhiliyye Nâzır-ı Esbakı Memduh Paşa Hazretlerine Yazılan Bir İstirhâmnâme"; 26. sayı 683-87. ss. "Bir Büyük Ziyâ': Reşîd Âkif Paşa Hazretlerinin Vefât-ı Te'sîr-âmîzleri"; **27. sayı** 710-12. ss. "Mecmûa: Mahrûkîzâde Ca'fer'in Mektubuna Cevap"; 27. sayı 753-59. ss. "Mecmûa: Halîl Nihâd'ın Mektubuna Cevap"; 28. sayı 769. ss. "Mecmûa: Dervîş Alîzâde Abdurrahmân Âdil'in Ca'fer Beyefendi'ye Hitâben Yazdığı Mektûba Verilen Cevâb"; **28. sayı** 770-773. ss. "Louis Massignon'un Mektûbu ve Bu Mektûbla İlgili Değerlendirme"; 28. sayı 777-799. ss. "İkdâm Sâhibi Ahmed Cevdet Beyefendi Hazretlerine"; **29. sayı** 813-14. ss. "Sultan I. Ahmed'in Üç Ferman Metninin Neşri"; 29. sayı 821-830. ss. "Kitâb Zâyiâtı"; **30. sayı** 864-866. ss. "Selâtîn-i Muazzama-i Osmâniyye'nin Tuğrâ-yı Garrâları ve Temlîknâmeler Kısmının Tuğrâ-yı Garrâları Yanında Hutût-ı Şâhâneleri"; 31. sayı 910-919. ss. "Selâtîn-i İzâm ve Şehzâdegân-ı Fihâm-ı Osmânî Hazerâtının Hutût-ı Celîle ve Nâdireleri"; **31. sayı** 919-20. ss. "'Azîm Takdîr ve Teşekkür"; 31. sayı 924-25. ss. "Mehmed Kâmil Efendi'nin Tercüme-i Hâli (Bir Tarih Manzumesi Yazan Kişi)"; 31. sayı 927-929. ss. "Hânedân-ı Muazzam-ı

Saltanat-ı Osmâniyeye Âid Ba'zı Velâdet-i Mes'ûde Târîhleri"; 31. sayı 931-944. ss. "Hutût-ı Hümâyûn-ı Selâtîn-i İzâm-ı Osmânî"; 31. sayı 944-946. ss. "Îfâ-yı Vazîfe-i Me'mûriyyete Bir Nümûne-i Âlî".

Târih ve Edebiyyat Mecmuası: 1338 (Ağustos 31) [1922] - 1338 (Kânûn-i evvel 31) [1922] tarihleri arasında Osmanlı Târih ve Edebiyat Mecmuası'in devamı mahiyetinde çıkardığı dergidir. Ancak beş sayısı neşredilmiştir. Ali Emîrî'nin dergideki yazıları şunlardır:

1. sayı 1. ss. "Mecmûamızın İhyâsı Hakkında Bir İki Söz"; 1. sayı 2. ss. "İ'lân-ı Meşrûtiyyetden Beri Ta'yîn Buyurulan Sadr-ı A'zamların Târîh-i Ta'yîn ve Esâmî-i 'âlîleri"; 1. sayı 2-3. ss. "Sadr-ı Esbak Fuâd Paşa'nın Müsveddesi ve Reşîd Paşa'nın Tashîhiyle Sultân Abdülmecîd Hân Hazretlerine Takdîm Olunan Târîhî Bir Teşekkürnâme"; 1. sayı 3-8. ss. "Reşîd Paşa'nın Meslek-i Muvaffakiyât-ı Siyâsiyyesi Hakkında Tedkîk-i İcmâlî: Rûm Fetreti ve Rûm Fetretine Dâir Müdekkikâne Bir Kitâb Yazan Muhammed Mansûr Efendi'nin Tercüme-i Hâli"; 1. sayı 8-9. ss. "Paris'te Münteşir Revue Des Deux Mondes Mecmuası'nın Millet Kütübhânesi Hakkındaki Makâlesi"; 1. sayı 9-11. ss. "Türkçe Dîvân-ı Eş'âr Yazan Fransız Şarl Verne Hakkında A'zam-ı Üdebâ Süleymân Nazîf ve Şâ'ir-i A'zam Abdülhak Hâmid Begefendilerin Mektûbları"; 1. sayı 11. ss. "Harbiyye Nezâret-i Celîlesi Mektûbî-i Sâbıkı Fâzıl-ı Muhterem Ali Rızâ BeyEfendi Hazretlerine Açık Mektûb"; 1. sayı 11-16. ss. "Evvelki Mecmûanın Ta'tîlinden Sonra 22 Mâh Zarfında Millet Kütübhânesi'nde Vâki' Olan Teşebbüsât"; **2. sayı** 17-18. ss. "Edîb-i Muhterem Aynîzâde Mehmed Ali Beyefendi Hazretlerine"; 2. sayı 20-21. ss. "Gazetelerin Hakkımdaki Neşriyyâtı"; 2. sayı 21-37. ss. "Millet Kütübhânesi Hakkında"; 2. sayı 42-44. ss. "Vaktiyle Bi'l-Münâsebe Ali Kemal Bey'e Nasîhat"; 2. sayı 45-48. ss. "Evkâf Nâzır-ı Âlîsi Râşid Beyefendi Hazretlerine"; **3. sayı** 49-52. ss. "Edirne Selîmiyye Câmii (neşir)"; 3. sayı 52-53. ss. "İ'lân-ı Meşrûtiyet'den Beri Ta'yîn Buyurulan Şeyhülislâmların Târîh-i Ta'yîn ve İnfisâl ve Esâmî-i Âlîleri"; 3. sayı /53-68. ss. "Millet Kütübhânesi Ne Sûretle Teşkîl Etdi?"; 3. sayı 70-72. ss. "Aynîzâde Mehmed Ali Beyefendi Hazretlerine"; **4. sayı** 73-78. ss. "Edirne Selîmiyye Câmi-i Şerîfi"; 4. sayı 80. ss. "Mecmûa (Süheyl Bey'in Mektubuna Cevap)"; 4. sayı 81-85. ss. "Aynîzâde Mehmed Ali Beyefendi Hazretlerine"; 4. sayı 85-88. ss. "Türk Kadınları"; **5. sayı** 89-92. ss. "Edirne Selîmiyye Câmi-i Şerîfi"; 5. sayı 93. ss. "Cevâb (Yaşar Şâdî Bey'in Mektubuna Cevap)"; 5. sayı 93-99. ss. "Târihî Şâir Âşık Gâzî Hasan".

Neşrettiği Eserler

Ali Emiri Efendi yukarıda anlatılan telif eserleri, derlemeleri ve süreli yayınlardaki faaliyetleri dışında önemli gördüğü bazı eserleri hazırlayarak muhtelif matbaalarda bastırmış veya mecmualarında neşretmiştir. Bu çerçevede Kanunî devri sadrazamlarından Lutfî Paşa'nın ***Âsafnâme***, Hasan b. Mahmûd el-Bayâtî'nin ***Osmanlı hanedanının ataları hakkındaki Câm-ı Cem-Âyîn (Silsilenâme-i Selâtîn-i İslâmiyye)***, Kâtib

Ferdî'nin ***Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi ve Kitâbeleri ve Sair Vesâik-i Mühimme***, Küçük Çelebizâde İsmail Âsım'ın Farsçadan tercüme ettiği ***Acâibü'l-Letâif (Hıtay Sefâretnâmesi)*** adlı eserleri ve Bardahî'nin ***Câmiu'l-Fürs*** Adlı Farsça-Türkçe sözlüğünün beşinci bölümünü neşretmiştir. Bunların dışında Millet Kütüphanesinde bulunan ***Edirne'de Selimiye Câmii*** adlı eseri ve savaş aletlerine dair ***Kitâbü'l-İzzi ve'l-Menâfi' li'l-Mücâhidîn bi-Âlâti'l-Hurûbi ve'l-Medâfi'*** adlı eserin tercümesini ve Kilisli Muallim Rıfat'ın tashihleriyle ***Kitâbu Dede Korkud alā Lisâni Tâife-yi Oğuzan***'ı neşretmiştir.

Ali Emîrî'nin Vefatının Basındaki Yansımaları

Tedkik ve Tetebbua Hasr Edilmiş Bir Hayat Dün Sönmüştür[67]

Senelerden beri hayatını tedkik ve tetebbua vakfeden Ali Emîrî Efendi dün vefat etmiştir. Bu vefat haberi umûmî bir teessür uyandıracaktır. Kitaplar arasında, her nevi hadisâttan uzak olarak geçen ve günün birinde hastahane köşesinde sönen bu müdakkik hayatı, muhitte eskiden beri hürmet hisleri uyandırmıştı.

Ali Emîrî Efendi'nin sebeb-i hayatını teşkil eden kitapları millete vakfetmesi de bu hisleri takviye etmişti. Üstad hastalanınca hastalık seyri hakkında malûmat verilmesi pek çok kâriler tarafından merakla gazetelerden rica edilmiştir.

Ali Emîrî Efendi'nin kitaplara ve ilme âdeta marazî bir merbûtiyeti vardır. Bir vakitler çok takdir ettiği ve aynı hastalıkla musâb gördüğü Köprülüzâde Fuad Bey'e son derecede kin bağlamasına sebep de eski bir kitap yüzünden zuhûr eden bir ihtilaftır.

Ali Emîrî Efendi *Tarih ve Edebiyyat Mecmuası*'nı sırf Fuad Bey'e karşı mücadeleye girişmek için çıkarmıştı. Mecmuanın bu bahis haricinde kalan bütün mündericâtı tâlî bir mahiyette idi. Merhum, Fuad Bey'in Köprülüzâde ailesine değil, aynı derece kadim bir aile olan Kıbleli-zâde ailesine mensup olduğunu ispat için kitaplar arasında aylarca zaman geçirmiştir.

Fakat kitap ve tetebbu merakının hasıl ettiği bu marazî hassasiyet Fuad Bey dâhil olduğu hâlde herkes tarafından hoş görülüyor ve Ali Emîrî Efendi'nin nevi kendine mahsus bir zat olduğu hakkındaki kanaati takviye ediyordu.

Merhumun cenazesi bugün kaldırılacaktır. Bu bâbda Mebâni-yi Hayriye Müdüriyeti'nden âtîdeki tezkireyi aldık:

- Fâzıl-ı Muhterem Ali Emîrî Efendi irtihal etmiştir. Cenazesi bugünkü perşembe günü vasatî saat onda Gedik Paşa'da tiyatro caddesinde kâin on beş numaralı hanesinden kaldırılarak Fatih Cami-i Şerîfi'nde namazı ba'de'l-edâ ihzâr olunan lahd-ı mahsûsuna defn edilecektir.

---

67 [Vatan. — 24 Kânun-ı Sâni 1924. — nu: 284, sa: 4, stn: 3]

- Zamanını tedkik ve tetebbu-ı âsâra hasr eden ve millete büyük ve kıymettar bir kütüphane vakf ve ihdâ eyleyen müşârunileyhe bütün erbab-ı ilim ve faziletin son vazife-yi ihtiramı îfâ edeceklerine şüphe yokdur.

- Bilumûm İstanbul kütüphanelerinin bugün tatil edilerek hafız-ı kütüblerin umûmiyetle cenazede bulunmaları tebliğ olunur.

Dün Cenazesi İhtirâmât-ı Mahsûsa ile Defn Edildi[68]

Hayatını tetebbua ve kıymetter kitaplarını da vakfa hasr ve tahsis eden Ali Emîrî Efendi'nin cenazesi dün ihtifâlât-ı kâmile ile Fatih'te ihzâr edilen makbereye nakl ve defîn-i hâk kılınmışdır.

Havanın karlı ve tipili olmasına rağmen cenaze merasimine iştirak edenler çoktu. Merhumun meftûn-ı ilm ve fezâili olanlar, Evkâf'ın bilumûm müdürleri ile Müze Müdürü Halil Bey, Mekâtib-i Askeriye müfettiş-i umûmîsi Naci Paşa, müverrih Ahmed Refik Bey, Darûlfünûn ve Darûlmuallimîn'den müntehab bir heyet, İhtifâl-ı Millî Heyeti, huffâz ve eimme, hafız-ı kütüblerle şeyhân ve dedegân cenaze merasiminde hazır bulunuyorlardı.

Merhumun cenazesi öğleden evvel hânesinden kaldırılarak şeyhân ve dedegânın ve hoş-elhân huffâzın tekbir ve tehlîlleri arasında Bayezid, Şehzadebaşı, Saraçhane tarikıyle Fatih'e getirilmiştir.

Halife hazretleri cenaze merasimine iştirak etmek üzere yaverleri Nizameddin Bey'i göndermişlerdir. Merhumun cenaze namazı Fatih Camii'nde büyük bir cemaatle eda olunmuştur. Müteâkiben merhumun cesedi kabristanda sûret-i husûsiyyede hazırlanan makbereye vedîa-yi gufrân kılınmışdır.

Evkaf, Ali Emîrî Efendi'nin kabrini, emvâlini tamamen Hilal-i Ahmer'e teberru eden ve seng-i mezarı üzerine Hilal-i Ahmer tarafından bir hitabe yazılan merhum Ali Bey'in kabri yanında intihab etmişti. Ufûl eden iki kadirşinas adamın kabirleri bu suretle yan yana getirilmişti.

68 [Vatan. — 25 Kânun-ı Sâni 1924. — nu: 285, sa: 2, stn: 4]

INTRODUCTION

DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK AND KAŞGARLI MAHMŪD[1]

The texts carved on stones found along the Orkhon and Yenisey rivers are the oldest written examples of the Turkish language. The Orkhon Inscriptions belong to the Gokturk period and provide important information about Turkish culture and history. The Manichaean text dated 795 AD stands out as the oldest known written document in Turkish. The oldest known paper sample in the Islamic world, a hand-sized leaf from 879, belongs to the Tales of 1001 Nights. The text from the Karakhanid period dated September-October 1080 is the oldest written example of Turkish on paper in Islamic geography. These texts are of great importance in terms of Turkish literature and language.

The ancient Turkic literature, which had once followed the Buddhist tradition and left a large number of written texts, was interrupted after the 850s. About two centuries later, with *Kutadgu Bilig* written in Kashgar in 1069 and *Dīwān Lughāt al-Turk* written in Baghdad, a new literature under the influence of Islam began. The importance of *Dīwān Lughāt al-Turk* stems from the fact that it is the first in many respects. This encyclopaedic dictionary is a treasure of Turkish language, as it contains 6689 headwords including the derivatives of words and many quatrains and proverbs.

Although the work is generally considered as a comprehensive dictionary with headwords in Turkish and explanations in Arabic, it is not just a dictionary. It is also a grammar book that sheds light on the phonetics and structure of Turkish language by indicating its linguistic characteristics in the 11th century; a dictionary of dialects that includes the vocabulary of the Turkic world; a source containing many personal and tribal names; a compilation of folkloristic and folk literature; a corpus of knowledge in the fields of geography and tribes; a compendium of social and economic issues in terms of introducing the social structure and the political and economic aspects of the era; a source that provides information on the medicine and treatment methods of the period; a work that reflects the understanding of the universe; in short, a masterpiece that preserves its primariness and uniqueness as it is the oldest encyclopaedia of Turkish in every subject it touches upon.

Due to this value and importance, briefly mentioned above, *Dīwān Lughāt al-Turk* was registered in the 'Memory of the World Register' by UNESCO as a common heritage of humanity, at the meeting held in Paris on the 24-27 October 2017. In addition, to mark the 950th anniversary of its writing, UNESCO included *Dīwān Lughāt al-Turk* in the 2024-2025 celebration programs.

1 This article was prepared by making use of the INTRODUCTION article written by Prof. Mustafa S. Kaçalin for this book and the article titled"Dīvānu Lugāti't-Türk" prepared by the same author for the *Diyanet Encyclopaedia of Islam*.

The author of *Dīwān Lughāt al-Turk*, the only extant manuscript of which is registered in Istanbul Millet Manuscript Library, Ali Emiri Arabī 4189, is Kaşgarlı (meaning "of Kashgar" in Turkish) Mahmūd b. Husayn (1008-1105); he is also known as Kashgarī (meaning "of Kashgar" in Arabic). The author was originally from Barskoon near Issyk-Kul within the borders of current Kyrgyzstan. He lived during the Karakhanid Dynasty [766-1212] that ruled in the geography of Turkestan and the Eastern regions of Ceyhun. He travelled among the Turks throughout the Turkic cities and steppes in order to learn the subtleties of the Turkish language. Kaşgarlı Mahmūd personally visited the Turkic lands in Tarim, Ila, Chüy and Syr Darya basins and learned the languages spoken by Turks, Turkmen, Oghuz, Chigil, Yagma and Kyrgyz. He did not give examples from the languages of Bashkir and Kay communities, which he had not seen or could not get into, and from Kyrgyz, although he knew it. Kaşgarlı Mahmūd, who was familiar with both the local tribal tradition and Islamic culture, actually intended to interpret the Turkish tribal tradition from an Islamic perspective.

Kaşgarlı Mahmūd began writing his work on 25 January 1072, and after completing it once, he revised and corrected it four more times, finally finishing it on Monday, 10 February 1074, in Baghdad. In 1077, he presented his work to the Abbasid caliph of the time, most probably to al-Muqtadī (1075-1094). While completing his work, the author followed the example of the dictionary *Dīwān al-Adab fī Bayān Lughāt al-ʿArab* which is compiled by Karaçuklu Ishāk b. Ibrāhīm, who is also known as Otrar (d. 961). Kaşgarlı Mahmūd's work is composed of 319 large-sized folios, each containing 17 lines. The text is copied in a deformed naskh style, on a sturdy and thick paper which was made in the Eastern countries. Although some parts of the book are darkened due to moisture, it has not fully deteriorated or decayed. The book is clearly readable except for a few words, which shows that the book is well preserved. Unfortunately, neither the copy written by the author himself nor any copy written in the author's time has survived to the present day. The copy we have was completed by Sāveli Muhammad b. Abū Bakr on Sunday, 1 August 1266, 192 years after the composition of *Dīwān Lughāt al-Turk*.

The Discovery and Purchase of the Manuscript According to the Testimony of the Discoverer, Alī Emīrī Efendi

There are two different narrations regarding the story of finding and purchasing the manuscript of *Dīwān Lughāt al-Turk*, which was discovered and purchased by Alī Emīrī during the final years of the Ottoman Empire. The first of these is the article in which Alī Emīrī Efendi gave information about *Dīwān Lughāt al-Turk* in the 19th issue of "Tārīh ve Edebiyāt Mecmūʿası" (History and Literature Magazine) in 1338 [1922 AD]. The article, which is especially important because it was written by the source person, narrates the purchase of the work as follows:

Dīwān Lughāt al-Turk, which was in the possession of the former Minister of Finance Vanīzāde [Ahmed] Nazif Paşa, was taken, due to an essential need, to a second-hand bookseller named Burhan Efendi to be sold by his family members after the Paşa passed away. The book was later taken to Mustafa Asım Efendi, the former president of the Assembly of Notables (Majlis-i Aʿyān). After examining the work, he stated that it was "a rare artefact concerning the map of the geography where the Turks lived on earth, along with their writings, poems, and ancient artefacts from 900 years ago." He insisted that the book should be taken immediately to Emrullâh Efendi, the Minister of Education, to be purchased by him before it was sold to anyone else. Burhan Efendi brought the book to Emrullâh Efendi. Emrullâh Efendi ordered for booksellers to be called in order to examine the work. The booksellers said, "If you are asking for the price in Istanbul, it costs two lira. However, if you sell it on the condition of sending it to Europe, we will buy it for twenty lira in gold." They went to the Ministry of Education to explain the situation to Emrullâh Efendi, but they could not find him there.

Up to this point, Alī Emīrī Efendi was unaware of the events that had taken place and conveyed what he had heard. The subsequent events, however, unfolded with the close witness of Alī Emīrī Efendi:

One night, while sitting in the Diyarbakır Coffeehouse, Burhan Efendi approached him and spoke about the contents of the book. Since Alī Emīrī Efendi could not believe that such a book about Turks existed in the world, what he heard seemed like a dream or an illusion. However, he thought that it was unlikely for anyone to fabricate such words since the book contained Arabic explanations along with the Turkish entries. Burhan Efendi promised to bring the book to Alī Emīrī the next evening. The following evening, Alī Emīrī went to the Diyarbakır Coffeehouse early and waited for hours. When no one came for a long time, he concluded that either the Ministry of Education had acquired the book or that such a book never existed in the first place. His greatest fear was that if the Ministry of Education purchased it, some ignorant individuals working there would tear out its pages; even thinking about this possibility

upset him. On a cold winter night, as everyone began to leave and Alī Emīrī Efendi was also preparing to go, Burhan Efendi entered the room with a large book in his hand. He sat down across from Emīrī Efendi and said, "Please, take a look." As Alī Emīrī Efendi examined the book, he realized it was a work about the Turkish language, Turkish poetry, Turkish proverbs, the spherical map of Turkish provinces, illustrations of Turkish flags, and the ancient script of the Turks, written during the Abbasid period. Even though he was about to go crazy with joy at what he saw, he remained calm and tried to act as if he were examining an ordinary book.

After Alī Emīrī Efendi glanced through the book, he responded to Burhan Efendi's question, "Well, did you like the book? Should we give the twenty golden lira that the booksellers estimated, or is it worth more?" with, "Twenty golden lira is quite a reasonable price." As he was leaving, he added, "If the Ministry of Education doesn't buy it, don't take it anywhere else; bring it to me. I will also give you an additional three golden lira as a bonus."

For three nights after that night, due to impatience and curiosity, Alī Emīrī Efendi lost track of day and night. His only consolation was that each night Burhan Efendi came to the coffeehouse and reported, "We couldn't find the Minister of Education today." On the fourth evening, Burhan Efendi came into the coffeehouse quite angrily and said, "Today I saw the Minister of Education in person, I mentioned that the booksellers valued the book at twenty golden lira and handed him the written response from the General Library Directorate." He conveyed that the Minister Emrullâh Efendi had replied, "I can buy a whole library of books for twenty lira. Take your book and sell it for that price wherever you want." Burhan Efendi told Alī Emīrī, "I angrily took the book and went outside. I was about to go straight to Beyoğlu to show Minister Emrullâh Efendi how much the book was being sold for to the Franks. But then I remembered my promise to you and didn't go today. The owner wants thirty lira. If you give me thirty lira, I can bring you the book tomorrow." At that moment, even though Alī Emīrī had only twenty lira at home, he said, "I hope we can settle this if the book is brought to us tomorrow." To gather the missing amount, he went the next morning to a Greek moneychanger in Çemberlitaş (Column of Constantine), where he always did his shopping, and asked for ten lira. The moneychanger took a pen and calculated something, then said, "You will have to pay five lira interest on this ten lira, provided it is paid back in two months." Not accepting this, Alī Emīrī had no luck finding the missing ten lira and returned home sadly. A little later, the bookseller Burhan came home with the book. Alī Emīrī was looking at the book thoughtfully, and since he had never told anyone before that he had no money, he felt ashamed to say, "I don't have enough money right now, let the ten lira debt remain." He was very afraid thinking that if he says it, the bookseller would not accept it. While he was in such a troubled and thoughtful mood, there was a knock at the door, and Fāik Rashād

Bey arrived. As soon as Emīrī Efendi saw him at the door, he asked, "Sir, do you have ten lira on you?" Fāik Rashād replied, "I don't have it with me, but I have it at home. I can go and bring it to you if you want." Alī Emīrī Efendi urged, "Come on, don't hesitate, go get it, but come back quickly." When Fāik Rashād asked why he was in such a hurry, Alī Emīrī Efendi responded, "I can't say it right now. Go and come back; you will understand later." He went upstairs and told Burhan, "Here's twenty lira. The other ten lira will arrive shortly. Prepare a document stating it was sold for thirty lira." Soon after Burhan prepared the document, Fāik Rashād returned with ten lira. When Burhan received thirty lira, he asked, "Sir, this is the price of the book. But where is the three lira you promised me?" Emīrī Efendi explained to Burhan, "As you can see, I managed to pay for the book by borrowing. I have no money left. Come every month when I receive my salary, and I will pay you three lira, one lira per month." Burhan Efendi agreed to this offer and asked Alī Emīrī Efendi for a receipt indicating that he had purchased the book for thirty lira. When asked why, he said, "Emrullâh Efendi's remark that he could buy a whole library for twenty lira affected me a lot; that is why I want to take it to show him." Upon this, Alī Emīrī Efendi signed and handed over the receipt Burhan requested.

Alī Emīrī purchased this unique manuscript of *Dīwān Lughāt al-Turk* by paying thirty-three Reşat gold coins. A year or two later, the Ministry of Education offered three hundred gold lira for it, and subsequently, the Hungarian Academy of Sciences offered ten thousand gold pieces, but Emīrī Efendi did not accept these offers, prioritizing the interests of the nation far above his personal gain.

The publication process of *Dīwān Lughāt al-Turk* also unfolded with Alī Emīrī Efendi's testimony:

The Minister of Justice, İbrahim Bey, expressed Alī Emīrī's desire to donate the books that he had collected, during a meeting of the Special Council of Ministers (Majlis-i Mahsūs-i Vukalā). At that time, Şükrü Bey, the Minister of Education, was aware of the value of the books since he had previously visited Alī Emīrī Efendi at his home. One night, while discussing the widespread fame of these books with Talat Paşa, Alī Emīrī Efendi, upon Paşa's request to publish *Dīwān Lughāt al-Turk*, replied, "Knowledge is public property; I cannot refuse to share it. Especially, I fear the loss of this unique book, which has no equal in the world. I even struggle to sleep at night. With great pleasure; send someone immediately tomorrow to retrieve it and have it published."

The next day, Ziya Gökalp Bey came to take *Dīwān Lughāt al-Turk*, thus starting the publishing process. A few nights later, İbrahim Bey, seeing Alī Emīrī Efendi, promised him a hundred lira as a reward. Alī Emīrī Efendi replied, "I am not a broker; a book has been requested in the name of the homeland. Why would I ask for money in return? I do not want it." At that moment, Talat Paşa, who was serving as Minister

of Finance, seeing his relative Basri Bey, ordered, "Emīrī Efendi seems to think a hundred lira is too little; I commanded three hundred lira to be given. Tell him to go and collect the money from the Ministry." In response, Alī Emīrī Efendi said, "Not three hundred lira, even if it were a thousand lira, I would still not accept it. The publication of a unique copy that our ancestors have carefully preserved for nine hundred years and saving it from loss is enough of a reward for me."

Publication of *Dīwān Lughāt al-Turk* based on the Accounts of Kilisli Muallim Rifat, the first to work on this text

The first studies on *Dīwān Lughāt al-Turk*, whose discovery, purchase and printing processes are described above with the testimony of Alī Emīrī Efendi, were made by Kilisli Muallim Rifat Bilge. He first copied the work, then supervised its publication, edited it, and finally translated it. According to Kilisli Rifat's account, the story of the discovery of *Dīwān Lughāt al-Turk* is as follows:

About a week later of its purchase, Alī Emīrī Efendi sends a message and invites Kilisli Rifat. He points the book and says to Kilisli Rifat: "That's *Dīwān Lughāt al-Turk*, go ahead and check it out." He examines the book and says: "May Allah grant its publication." Alī Emīrī Efendi likes this word and replies, "I have not heard of such a word from anyone else. Hopefully, we will publish it, and you will edit it." He continues and asks him for a favour:

- Rifat, this book is immensely valuable; however; it has a major defect. Its endband is loose, the quires are scattered, and the folios are tangled making it unclear where it starts and ends. The pages do not match, there is no numbering and it is uncertain whether the book is complete or if it can be rearranged. These issues make me sad. I wonder whether it is complete; if it is, I'm lucky, otherwise, oh woe is me, I would cry till I die in front of the book. I want a favour from you, Rifat: Please come here every day and spend a couple of hours with this book. Just find out if it is complete or not.

Kilisli Rifat thanks him and accepts the task. Then, he spends a couple of hours with the book every day for about two months, reading it three times. He rearranges the quires and enumerates the pages with great effort. Following that, he brings the good news to Alī Emīrī Efendi saying that the book is complete. Hearing this, Alī Emīrī Efendi cries for joy and says: "Let me see it." Finally, he is convinced that the book is complete. Overjoyed, he offers to give one section of his two-section house to Kilisli Rifat in return for his efforts. However, Rifat only asks for Alī Emīrī Efendi's consent to publish the book as a reward to which Alī Emīrī Efendi replies: "Hopefully, it will be; however, just wait a little bit longer."

Upon hearing this response, he understands that Alī Emīrī Efendi consents to the publication of the book; however, he is waiting for one or more renowned people to request it from him, as Alī Emīrī Efendi enjoys the praise of high-ranking statesmen.

Ziya Gökalp, on the other side, learning about *Dīwān Lughāt al-Turk,* gets captivated by the book. When he realizes that his efforts to see the work are in vain, he visits Kilisli Rifat, expressing how fortunate Rifat is to have seen and read the book. He goes on to explain how hard he tried to see the book but failed, and that he wished to obtain it from Alī Emīrī Efendi and publish it as a gift to the Turkish world. Finally, he asks for Kilisli Rifat's help in this matter. Kilisli Rifat replies that there is a way to fulfill this request, which is both easy and difficult, and then asks Ziya Gökalp if he has any contact with Talat Paşa as Alī Emīrī Efendi holds Talat Paşa in high regard and praises him whenever his name is mentioned. Kilisli Rifat continues by saying that if Talat Paşa requests it, Alī Emīrī Efendi will likely agree to have the book published; however, he is uncertain whether Talat Paşa would make such a request. Upon hearing this, Ziya Gökalp says that Talat Paşa is a humble man who cares deeply for virtuous people; therefore, he will seek his help in this matter. They then decide to arrange a casual meeting between Talat Paşa and Alī Emīrī Efendi, hoping that Talat Paşa will request the publication of the book.

One day during Ramadan, they have İbrahim Bey, the Minister of Justice, invite Alī Emīrī Efendi alone for iftar. An hour after the meal, Talat Paşa and a few of his friends stop by İbrahim Bey's house, just as planned. First, İbrahim Bey introduces the guests to Alī Emīrī Efendi, then he presents Alī Emīrī Efendi to them with words of praise. Following that, all of them, especially Talat Paşa, showered Alī Emīrī Efendi with praise, kissed his hand, and stood with their hands clasped in front of them until Alī Emīrī Efendi told them to sit down. Then, they ask Alī Emīrī Efendi some questions about history and literature, and thank him after receiving his answers. Following this conversation, they request Alī Emīrī Efendi to talk about *Dīwān Lughāt al-Turk*.

Then, Talat Paşa stands up and, with words of praise, makes his request, saying: "Could we not publish this book as a gift to the Turkic world with your consent? I request that you do not withhold your kindness." Upon hearing this, Alī Emīrī Efendi agrees with pleasure; however, he says that he can only give the book to Kilisli Muallim Rifat Efendi, as he wants him to copy and edit it.

Talat Paşa accepts Alī Emīrī Efendi's conditions and thanks him. He then asks Alī Emīrī Efendi about his current occupation. When Talat Paşa learns that Alī Emīrī Efendi is retired, he says that he is ready to offer him any job he desires. However, Alī Emīrī Efendi politely declines, replying: "I have already served my people. I decided to retire so I could devote myself to reading my books for the rest of my life. There is no job worth doing for me."

Following that, Alī Alī Emīrī Efendi explains what happened that night to Kilisli Rifat, whom he meets at a coffee house, and tells him to come and take *Dīwān Lughāt al-Turk* the next morning. Then, Kilisli Muallim takes the book and sends a message

to Ziya Bey. He copies a quire on the same day and goes to the Ministry of Education to show it. Later that day, the work is assigned to the printing house, where four typographers are charged with the task, and they begin the publishing process.

Three days after the delivery of the book to Kilisli Rifat, Talat Paşa gives a trusted officer three hundred liras in gold along with a letter he has written to be delivered to Alī Emīrī Efendi, which says: 'I send Your Highness three hundred liras as a small reward. I request that you accept my gift."

The officer gives the money and letter to Alī Emīrī Efendi; however, he does not accept the money and instead writes and sends the following response:

"Thank you for your kindness and generosity; however, I cannot accept the money. Accepting it would mean receiving payment for a small service for my people and this gives me a guilty conscience. For this reason, I am returning the money along with my thanks. If you could give this money to several helpless and honorable families, I would be grateful; this would also please God. Let's call this charity the charity of *Dīwān Lughāt al-Turk*."

After the printing process begins, Kilisli Rifat continues to copy a small portion of the book each day. Since the book is the only extant copy, he worries about protecting it at home from theft or fire; therefore, he applies to several institutions to keep it safe. However, no institution is willing to bear that responsibility due to the book's immense value. In the end, he is forced to keep it at home, cautioning his children to take special care of it.

Kilisli Rifat publishes the book in three volumes to satisfy people's curiosity, even though it was originally a single volume. Additionally, he marks headwords in the published edition, even though they were not marked in the original manuscript. Although the Arabic words in the book originally had no diacritics, he adds them. As for the Turkish words, he leaves those without diacritics unchanged while keeping the ones with diacritics as they are. He also leaves the letters with double diacritics unchanged. In summary, he publishes the book in accordance with the original manuscript.

During the printing process, a member of the National Examination Commission (Millī Tetebbular Encümeni) offers Kilisli Rifat the opportunity to translate the book. He then writes and submits a sample. Following the review, influenced by Ziya Gökalp's recommendations, it is decided to proceed with the translation without making notes on the work. However, Kilisli Rifat can only complete the translation, which consists of 22 volumes, after the book is out of stock since he is unable to focus on the translation due to copying and editing at the same time and delays in the printing process. Since the translation work is completed at the end of the World War I, the

Commission is disbanded, making it impossible to publish the book. When Kilisli Rifat learns that Rıza Tevfik Bölükbaşı has been appointed to the Ministry of Education, he takes the translation, which consists of 22 volumes, and goes to the Ministry to inform them that he translated the book at the request of the previous minister. Although the Ministry can only pay 120 liras, Kilisli Rifat accepts the offer, and a bill is prepared.

After Kilisli Rifat's translation is purchased, it is sent to the Commission of Compilation and Translation (Telif ve Tercüme Heyeti). Following the commission's dissolution, it is registered in the library of Dār al-Fünūn [Istanbul University Faculty of Literature], where Kilisli Rifat occasionally examines his translation. After a long period of time, the Grand National Assembly decides to have *Dīwān Lughāt al-Turk* translated again, assigning the task to Samih Rifat and Mehmed Akif, offering each 1000 liras for the work. When Kilisli Rifat reads the related notice in a newspaper, he informs Samih Rifat about his own translation. Samih Rifat and Mehmed Akif then examine Kilisli Rifat's translation and are impressed by it, leading them to decide to publish his version.

After some time, the Language Commission [Turkish Language Association] is established, and they decide to retranslate *Dīwān Lughāt al-Turk* in alphabetical order. This task is assigned to Kilisli Rifat. When he is nearing completing the second translation, the commission requests him to produce another copy, this time using the Latin alphabet. However, since Kilisli Rifat does not know how to use a typewriter, the task is given to Ahmet Caferoğlu. They also request typewritten index cards to be compared with Brockelmann's work. As Kilisli Rifat does not know German, this task is assigned to Ahmet Caferoğlu.

Later, İbrahim Necmi Dilmen and Besim Atalay meet Kilisli Rifat at Dolmabahçe Palace, expressing their desire to have *Dīwān Lughāt al-Turk* retranslated and republished. They offer him 300 liras for the work. However, Kilisli Rifat replies that he received 120 liras since those were difficult times. He could not accept their offer in such prosperous times, provided that the Grand National Assembly had already offered him 2000 liras. When they are unable to agree on the fee, Besim Atalay says he can handle the project alone, and soon after, his translation is published.

Studies on *Dīwān Lughāt al-Turk*

Atūfī Efendi, who prepared the catalogue of the Topkapı Palace Library at the order of Bayezid II [1481-1512], mentions the book with the following phrase: "al-mujallad al-awwal min kitāb Dīwān Lughāt al-Turk fī al-lughat al-turkiyya [meaning, the first volume of the book Dīwān Lughāt al-Turk in the Turkish language]" (p. 298). Katip Çelebi (d. 1657) also refers to the work in his *Kashf al-Zunūn ʿan Asāmi al-Kutub wa al-Funūn* (v. I, p. 808). As mentioned in these valuable

sources, the discovery of *Dīwān Lughāt al-Turk* excited the world of science and literature. This ancient Turkish text, which serves as both the first grammar book and dictionary, has garnered significant appreciation, leading to various efforts to publish and translate the original work.

During the printing process, Kilisli Rifat made a copy of the book just in case. This copy is registered at the Istanbul Archaeology Museum Library, El Yazma 1355. The first copy of the published edition was signed by Kilisli Muallim Rifat on August 8, 1917 [8 August 1333], and it was dedicated to Alī Emīrī. As for the translation attributed to Kilisli, which consists of 22 volumes, there is no record of its existence. However, there are 5 volumes, presumably a summarized version of these 22 volumes, registered at the TDK Library, Etüt 95.

Carl Brockelmann (d. 1956) translated it into German as a dictionary, while Robert Dankoff and James M. Kelly translated it into English. The 504-page work of Vanlı Demiroğlu (d. 1933) on the other hand is an index registered at the TDK Library as Etüt 82.

The translation by İstanbullu Abdullah Sabri Karter (d. 1939), which consists of 22 volumes, is registered at Bursa City Public Library in the Section of Manuscripts and Printed Books in Arabic Letters as Genel 4449-4470. The translation is dated to 1933.

The translation by Konyalı Abdullah Atıf Tüzüner (d. 1954), which consists of 7 volumes, is dated 1936 and is registered at TDK as Etüt 94. In this translation, the Turkish headwords include diacritics, and their pronunciation in the Latin alphabet is also provided, along with some explanatory notes.

Ahmet Besim Atalay (d. 1965) prepared his own translation using the aforementioned translations, adhering to the standards of the field; however, it also has some flaws. Nonetheless, it remains significant as the first printed work on the book.

The book was translated into Azeri Turkish by Halid Sait Hocayev between 1935 and 1937. This translation is currently held at the AMEA Institute of Linguistics, named after Nesīmī.

Dehri Dilçin published an index of the Turkish words and some proper nouns mentioned in Besim Atalay's *Divanü Lūgat-it-Türk Tercümesi,* in Arabic alphabetical order, titled *Arap Alfabesine Göre Divanü Lūgat-it-Türk Dizini*, in 1957 through Turkish Language Association.

Salih M. Muttalıbov translated it into Uzbek Turkish, titling it *Türkiy Sozler Devåni (Devånu Luğåtit Türk)*, based on Besim Atalay's translation.

The translation of the book into Uyghur Turkish was carried out by a commission consisting of Abdusalam Abbas, Abdurehim Ötkür, Abdurehim Habibulla, Damolla

Abdulhemid Yusufi, Halim Salih, Haji Nurhaji, Osman Mahammatniyaz, Sabit Rozi, İbrahim Mutiiy, İmin Tursun, Mirsultan Osmanof, and Abdureşit Karim Sabit. This version, titled *Qeşkeri, Mehmut: Türki Tillar Divani (Divānü Lugati't-Türk)*, was also based on Besim Atalay's translation but was supplemented by consulting the original manuscript of the book.

Asgar Kurmaşulı Egebayev translated it into Kazakh, titling it *Mahmud Kaşkari, Türik Sözdigi*, based on Besim Atalay's translation, and it was published in three volumes.

The book was translated into Chinese under the title *Mohemode Kaşigeli. Tu-jue-Yu Da Ci-Dian*, by a commission consisting of He Rui, Deng Yi, Shiao Zhong Yi, Lei Jing Jia, Mirsultan Osmanov, Chen Hua, Niu Shiao Li, Hao Guan Zhong, Qi Qing Shun, Tahirjan Muhammat, Li Jing Wei, and Alimjan Sabit.

Seyyid Muhammed Debīr-i Siyākī translated it into Persian, and it was published in 1996 in Tehran.

Hüseyin Düzgün (Hossein Mohammadzadah Sadıgh) also translated it into Persian under the title *Dīvānü Lugati't-Türk*. Published in 2004 in Tabriz, the translation includes Turkish words, sayings, and example sentences written in Arabic alphabet, along with their Latin transliterations and Persian meanings.

It was translated into Russian by Auvezova under the title *Maḥmud al-Kashghari, Diwan Lughat at-Turk* and published in 2005 in Almaty, with detailed indexes in Cyrillic alphabet added at the end of the translation by Ermers.

Ramiz Asker translated it into Azeri Turkish under the title *Mahmud Kaşğari, Divanü Lüğat-it-Türk*. It was published in four volumes in 2006 in Baku, with the fourth volume serving as an index.

Another translation was published in two volumes in Russian *(Maḥmūd al-Kāşġarī: Dīvān luġāt at-turk (Svod tyurkskiḥ slov)*: v 3 tomaḥ, Tom I, translated by: A. R. Rustamov, and edited by İ. V. Kormuşin, Moscow 2016).

Ahmet B. Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu published their work on the book in 2014, titling it *Dīvānu Lugāti't-Türk (introduction, text, translation, notes and index)*.

The book was published as a facsimile three times. The first was in 1941 through Turkish Language Association. The second was in 1990, produced in accordance with the size of the original copy and printed in four colors, through the Ministry of Culture and Tourism. Lastly, the third edition was published in 2008, again through the Ministry of Culture and Tourism.

Various indexes have been prepared for *Dīwān Lughāt al-Turk*. Turkish Language Association published the translation and meanings of Turkish words and some proper

nouns mentioned in Besim Atalay's translation under the title *Divanü Lūgat-it-Türk Dizini: Endeks* in 1943. They also published the Turkish translation, index, and explanations of the Turkish words and proper nouns under the title *Divanü Lūgat-it-Türk Dizini* in 1972.

Seyyid Muhammed Debīr-i Siyākī published the Persian index in Arabic alphabet based on the published edition of Kilisli Rifat, referring to the volumes, pages, and lines, under the title *Nāmhā u Sıfathā u Zamirhā u Pesūnethāy-ı Divan-ı Lugatü el-Türk, Mahmūd bin Hüseyin bin Muhammed Kāşġarī* in 1996 in Tehran.

Seçkin Erdi and Serap Tuğba Yurtsever published the translation and detailed index of Turkish words and some proper nouns mentioned in the book under the title *Dīvānü Lugāti't-Türk* in 2005.

The detailed index of the translation into Uyghur Turkish was compiled by Abdusalam Abbas, Sabit Rozi, Abduxukur Turdi, Nijat Kasim, Ghayrat Abdurahman Ozghar, and Muhammattudi Mirzaahmat.

Contents of *Dīwān Lughāt al-Turk*

The first dictionary of the Turkish language, *Dīwān Lughāt al-Turk* is a dictionary of dialects compiled from various Turkish tribes. However, the work is not only a dictionary, but also an encyclopedic study that shows the linguistic features of Turkish in the 11th century. It sheds light on phonetics and structure; is the source of personal, tribal and place names; contains rich information about Turkish history, geography, mythology, folklore and folk literature, and also provides information about the medical and treatment methods of the period.

While writing his work, Kaşgarlı Mahmūd traveled through the Turkish provinces of that period and wrote his work based on the information he collected directly. In this respect, the work includes his own observations and comparisons on the dialects of various Turkish tribes. After classifying the Turkish peoples in Turkestan according to their tribes in the 11th century, Kaşgarlı Mahmūd examined them in terms of the languages and dialects they spoke, and also focused on the closeness and contacts of the Turkish tribes with each other. He also mentioned the languages spoken by foreigners among the Turkish tribes and the dialects they spoke.

When the literary capacities of the dialects are considered, it is seen that the work focuses on two main dialects. One of these is **Hākāniye Turkish**, which is described as "the most refined and elegant of the Turkish dialects, that is, the literary one" and is still used in Kashgar and its surroundings today; and the other is **Oghuz (Western) Turkish**, which is described as "the easiest of the Turkish dialects" and later produced a wide literature. While *Dīwān Lughāt al-Turk* primarily concentrates on Karakhanid

Turkish, it also places significant emphasis on the Oghuzs. The work lists all the tribes and stamps (*tamgas*) of the Oghuzs individually, and the dictionary features the largest number of words from Oghuz Turkish after Hākāniye Turkish. The dictionary also focuses on the phonetic and morphological changes of the dialects.

Dīwān Lughāt al-Turk was created to express the greatness of the Turkish nation, demonstrate that the Turkish language is on par with Arabic, and to instruct Arabs in Turkish; thus, it was structured as a Turkish-to-Arabic dictionary. The titles of the work are in Turkish, the sections containing the explanations are in Arabic. While the dictionary was being arranged, the Arabic spelling rules were completely followed, that is, the words were listed according to the number of consonants they contained, short or normal vowels were shown with consonants, and long vowels were shown with the letters elif, vav, ye (ا، و، ي). Kaşgarlı, who did not use the letters p, ç, g (thin g) that did not exist in the Arabic letter system, determined new signs to show some characteristic sounds found in the Turkish of that period (for example, he used the letter 'fa' with three dots [ڤ = w] for the labial consonant between b and f, he expressed the nasal consonant [nasal n] with nun and kaf [ڭ = n͡g], he used two alifs [ا ا] side by side for the long vowel 'a' at the beginning of the word). Thus, by introducing a spelling system specific to Turkish words, he tried to reflect the correct pronunciation of words.

The work consists of eight main sections in terms of word structure:

1. Kitāb al-Hamza (fo. 15[a]-80[a])

2. Kitāb al-Sālim (fo. 80[b]-203[b])

3. Kitāb al-Muzāʿaf (fo. 203[b]-223[a])

4. Kitāb al-Mithāl (fo. 223[a]-247[a])

5. Kitāb Dhawāt al-Thalāsa (fo. 247[a]-268[a])

6. Kitāb Dhawāt al-Arbaʿa (fo. 268[a]-300[a])

7. Kitāb al-Ghunna (fo. 300[a]-311[b])

8. Kitāb al-Jamʿ bayn al-Sākinayn (fo. 311[b]-319[b])

After classifying words according to their structures in this way, Kaşgarlı Mahmūd established a separate arrangement in each section according to the number of letters (consonants) in the words. According to him, there are at most seven letters in a word, but the number of words with seven letters is small. In this respect, two-letter words come first, followed by three, four, five, six and seven-letter words. In the work, which is arranged according to Arabic meters, he determined new meters in cases where Turkish words do not comply with Arabic meters. In each section, nouns are listed first, then verbs.

The number of words included as entries in *Dīwān Lughāt al-Turk* is 6689. Although Kaşgarlı initially wanted to include all words in his work, whether they were in use or not, as the Arabic linguist Halīl b. Ahmad (d. 175/791) did in his *Kitāb al-'Ayn*, he later did not include words that were not used in daily language and entered Turkish later on. He rather compiled Turkish words used among the people, and did not make a compilation from the languages of some non-Muslim Turkish tribes. While the specific dialect for each word is not indicated, a few of them are mentioned. Accordingly, 185 words from the Oghuz dialect, 45 words from the Kipchak, 39 words from the Chigil, 36 words from the Argu, 23 words from the Yagma dialect, 13 words from the Kenchek dialect, 7 words from Tuhsi, 4 words from Suvar, 2 words from Hotan, 2 words from Yabaku (Nayman) and 2 words from the Kay dialect were recorded in the work. The number of words referred to by the name 'Turk' is twelve.

In order to provide a better understanding of the meanings of the words used as headwords in the work, examples from idioms, proverbs and poems were given and their Arabic translations were also included. In addition, some verses and hadiths were quoted. The total number of proverbs scattered in various parts of the dictionary is approximately 290.

The poems that are considered to be the oldest examples of Turkish folk poetry that have survived to the present day are quatrains or couplets. Most of the quatrains, which are generally written in a seven or eight-syllable meter and rhymed in the "*koşma*" style, are about war, but there are also poems about nature and hunting. Although there is no record of who wrote the poems in the work, a Turkish poet named Çuçu is mentioned. Therefore, it can be assumed that some of the poems belong to Çuçu. However, there have also been those who have suggested that some of the poems in the work were translated from Arabic poetry using national meters and forms.

Dīwān Lughāt al-Turk contains various information about every area of Turkic social life. In this context, subjects including customs, traditions, kinship, marriage, horse breeding and riding, tools, gardening, nutrition, cuisine, meals, plants, geography, grammar, Oghuz words, sound imitation words, religion (beliefs, Shamanism), nature, weaving and decoration, entertainment, national games, music, poetry and dance, household goods, clothing, astronomy, animal names, rulers, women, war techniques and weapons, sports and games, medicine, agriculture, social life, Turkish house, transportation and vehicles were also examined and evaluated.

The map in Kaşgarlı Mahmūd's work has great value because it is the first map of the Turkic world. The map also includes the places where the Turks live and the nations they are related to. Mountains are marked in red, seas in green, rivers in blue and sandy areas in yellow. The main center of the map is the city of Balasagun; other cities and certain places are arranged according to the location of this city. However, some places mentioned in the work (such as Çigiller, Suvarlar) are not shown on the map.

Works Referencing *Dīwān Lughāt al-Turk*

Maḥmūd Badr al-Dīn al-ʿAynī [1361-1451] used *Dīwān Lughāt al-Turk* in the first volume of his work *ʿIqd al-Jumān fī Ta'rīkh Ahl al-Zamān*. *ʿIqd al-Jumān*, better known as the *ʿAynī History*, consists of 24 volumes, each of which consists of approximately 800 pages, and deals with many different sciences such as geography, tabaqat, ʿilm-i hayawānāt and history. While talking about the Turks, Aynī said that each Turkish tribe had its own stamp and wrote this section by making use of *Dīwān Lughāt al-Turk*.

The section on the stamps of the Oghuz tribes can be seen on pages 152[a]-153[a] of the Arabic text registered at 2911-A1, on pages 168[b]-170[b] of the Arabic text registered at 2911-D1, on pages 100[b]-102[a] of the Arabic text registered at 2912-1 in the Topkapı Palace Museum Ahmed III Library; and on pages 515/257[b]-516/258[a] of the Arabic text registered at Veliyyuddin 2374 in the Beyazıt Manuscript Library. For related visuals, the pages [64-69] of this book can be examined.

It is also possible to see the Turkish stamps mentioned here on pages 154[b]-155[b] of the Turkish translation registered in the Topkapı Palace Museum Library Emanet Hazinesi number 1372; on page 172[a] of the Turkish translation registered in the Süleymaniye Manuscript Library Lala Ismail number 318; on pages 202[a]-202[b] of the Turkish translation registered in the Topkapı Palace Museum Library Bağdad Köşkü number 274; and on pages 4[b]-5[b] of the copy of the work titled *al-Sayf al-Muhannad fī Sīrat al-Malik al-Mu'ayyad* registered in the Paris National Library Arabe number 1723. For relevant images and the transcribed text, please see pages [70-78] of this book.

THE VALUABLE SCHOLAR WHO GIFTED US THIS PRECIOUS WORK: ALĪ EMĪRĪ EFENDİ[2] (1858-1924)

His Life

Alī Emīrī Efendi was born in 1274 [1858] in Diyarbakır. He was the son of Seyyid Mehmed Şerif Efendi, one of the grandsons of Mehmed Emīrī Çelebi, a poet from Diyarbakır who also left a dīwān. He belonged to a prominent family known as Emirīzadeler, known for the trade they did and the scholars they raised, whose roots are traced back to the second half of the 17th century.

Ali Emīrī spent his childhood and early youth in the Sülūkiye neighborhood of Diyarbakır, a place which is close to the city centre, where Muslims, Christians, and various ethnic groups lived together and engaged in cultural exchange.

He began his education at the primary school of Sülūkiye Madrasa and continued his studies from 1864 to 1869. His family, particularly his uncle Fethullah Feyzī Efendi and his great-uncle Şa'bān Kāmī Efendi, played a significant role in his education. He learned rhetoric from his uncles: Persian from his maternal uncle Abdulfettāh Fethī Efendi, the District Governor of Şirvan, and further refined his Persian with Nevinli Mehmed Emīn Efendi. The poems he wrote at a young age were so admired that they astonished those who read and listened to them, raising doubts about whether he truly authored them.

In his life journey from his birthplace in Diyarbakır to Istanbul, Ali Emīrī Efendi fit a lot into his 66-year life. He began reading and collecting books from an early age, and his working life was spent in various public service roles. The most distinctive feature of Ali Emīrī's character was his love for books and an insatiable desire for reading and collecting them. In a way, his public service across different cities of the Ottoman Empire served as a means to access books. He often expressed his love for books in his writings and works. As he states: "Before I even began attending school, I was curious about the large books, which I could hardly lift from the ground, and I started reading them." During this period, the existence of a library containing 1,040,000 volumes, which he heard about from his father and relatives, had such an impact on his imagination that from the age of nine, he tried to acquire books whenever he could and decided to create a library of at least fifteen to twenty thousand volumes, pursuing this passion throughout his life.

One of the most influential figures affecting Ali Emīrī Efendi was his uncle Şa'bān Kāmī Efendi. He read famous history books from among the thousands of volumes that were in his uncle's library and memorized the events regarding Diyarbakır he

2 The rest of this section has been prepared by drawing on the work of Sadık Yazar and Mustafa Uğurlu Arslan titled *Ali Emīrī Dīvānı* and by making use of the studies of Melek Gençboyacı.

encountered in these texts. In his work *Mir'āt al-Fawā'id fi Tarācim Mashāhīr Āmid*, which he began writing at an early age as a work of his affection for Diyarbakır, he also described his interest in these history books.

Ali Emīrī's love for books, particularly in history and literature, led him to read late into the night, sometimes even staying up until morning. He kept more than twenty books of these genres around his bed. When he fell asleep, he dreamed of reading books.

In 1875, Ali Emīrī attended courses to receive training in telegraphy, but he abandoned this path when he was appointed as a clerk in the Mardin Tahrirat Office under the patronage of Saīd Paşa. He worked as a copyist for Abidin Paşa, who came to Diyarbakır in 1878.

He held various positions such as clerk, treasury officer, director of tax, financial inspector, and accountant, gathering books from every region he served in, including Diyarbakır, Thessaloniki, Adana, Leskovac, Erzurum, Ioannina, Shkodra, Aleppo and Yemen. He also collected books from every region he went to in the Ottoman geography, and he copied the books he could not afford or could not buy because the owner did not sell them. After the declaration of the Second Constitutional Era in 1908, he voluntarily retired. He served as the president of the National Examination Commission, the Classification of Historical Documents Council, and as a member of the Ottoman History Council.

Ali Emīrī, who passed away on January 23, 1924, is buried in the courtyard of Fatih Mosque.

We can summarize a few characteristics that will bring to mind Ali Emīrī Efendi, who provided unique services to Turkish culture:

He kept many things in his strong memory. During his youth, he memorized thousands of couplets, along with the *Kāmūs-i Osmānī* (an Ottoman Turkish dictionary with 18,737 headwords). He was extremely knowledgeable about the lineage of famous figures, especially poets and literary figures. His interest in genealogies led him to write several works in this field. He had remarkable respect for the Ottoman Empire, particularly for the Sultans. Along with his virtues and perfection, he was good at overcoming difficult conditions. He published *Tārīh ve Edebiyāt Mecmū'ası (Journal of History and Literature)* despite great difficulties. Due to his position as a civil servant, he served in the distant and remote provinces of the empire, such as Harput, Sivas, Thessaloniki, Adana, Leskovac (Serbia), Kırşehir, Elazığ, Erzurum, Ioannina, Shkodra, Aleppo, and Yemen. During his civil service in Kırşehir, he discovered the endowment deed of the Hacı Bektaş-i Velī lodge. With his own financial contribution and the help of the public, he expanded the lodge and some surrounding buildings. Like many famous bibliophiles, he never married and devoted his love to books. So much so that,

upon learning of a book he was aware of in Yemen, he requested to be appointed to Yemen for a lower salary just to see the book. He belonged to a Seyyid family. The depth and intensity of his piety led him to write a number of *na't* (poems praising the Prophet Muhammad) that could almost fill a dīwān. He explained his effort to use the Arabic alphabet's dotless letters in these poems by saying, "It is not up to me to put a dot on Him (pbuh)!" He was passionate about noting dates of events. He even noted a date for his own death. His great wish, which he told to those around him before passing away, was fulfilled and he was buried in the courtyard of Fatih Mosque, next to his beloved Mehmed II, the Conqueror.

He was a conservative figure raised within the middle-class values of nineteenth-century Ottoman provincial life, standing in opposition to modernization. He was interested in books to acquire the knowledge of the lost traditional world. In this respect, Ali Emīrī Efendi focused more on reading than on collecting. For this reason, he emphasized that he adopted the principle of reading rather than collecting books. Another aspect that distinguishes him from a usual collector is that he sometimes copied the books he could not obtain for various reasons and added them to his library.

One of Ali Emīrī's most significant contributions was discovering Mahmūd al-Kaşgāri's famous *Dīwān Lughāt al-Turk*, which had not been found until then, and presenting it to the Turkish world, thereby to put it at the service of the scientific community.

He never had his photograph taken during his lifetime; the only existing portrait of him was drawn in charcoal by Prof. Dr. Ahmet Süheyl Ünver and later coloured by the painter Ahmet Yakupoğlu from Kütahya.

His Library

As noted above, Alī Emīrī Efendi's love for books began in his childhood and remained unchanged until his death. At the age nine, inspired by the libraries he had heard of, he decided to buy books whenever he could and eventually established his own library. Alī Emīrī Efendi, who dedicated himself to books and gifted his library to his people, went on to establish the Millet Library, where he donated his collection. Even before setting up the library, he declared that his books were devoted to the people, initially opening his home to the public, for them to view and study his collection. Friends who came to see his books expressed concern that if his home -built of wood and attached to other wooden buildings- caught fire, these invaluable and irreplaceable works might be lost forever. Although Alī Emīrī had not yet approached the Ministry of Awqāf or any other institution, Şeyhülislam Hayri Efendi, having heard of the situation, took initiative to help. He wrote a letter to Alī Emīrī and offered significant assistance in establishing the library.

One reason Alī Emīrī Efendi established his library was his deep respect and love for his people, another was the lasting impression left on him by an inspiring proposal in an old report. This report, registered at Millet Library, Ali Emiri Müteferrik 85, was written in 1287 [1871] by Tahir Münif Paşa while he served as president of the Council of Education, prior to receiving the title of Paşa. The document emphasized the need to establish a people's library (Millet Library) in Istanbul that would meet the demands of the time and contain both Eastern and Western works. It proposed constructing a large building on the grounds of the Elçiler Han in Çemberlitaş, which had been destroyed by fire. However, this proposal remained on paper and was never realized. For this reason, when Alī Emīrī Efendi named his own library as the Millet Library, he recalled this forgotten report and wanted to bring its vision to life.

Initially, they found a spot in Yerebatan for establishing the library, but Alī Emīrī Efendi was not satisfied with it; he had in mind the Şehit Ali Paşa Library in Vefa district as the spot for library. After a discussion with Şeyhülislam Hayri Efendi, he learned there were other available waqf buildings for establishing a library, including the Feyzullah Efendi, Amcazade Hüseyin Paşa, and Damat İbrahim Paşa Madrasas. Alī Emīrī first chose the Şehit Ali Paşa Library. However, since it was in need of repairs—repairs that seemed impossible due to the ongoing war, with no end in sight—he decided instead on the Feyzullah Efendi Madrasa. Known also as Dār al-Hadīth and Feyziyye Madrasa, the building housing the Millet Library is located at the intersection of Fevzipaşa Street (formerly Devehanı Street) and Macar Kardeşler Street, between Feyzullah Efendi Street (formerly Halilpaşa Street) and Alī Emīrī Street (formerly Çamur Street).

The madrasa was demolished during roadworks in 1912, with the opening of Macar Kardeşler Street, which was officially opened on August 20, 1913. Although the madrasa underwent a series of repairs in 1911 and 1913, it had fallen into considerable disrepair by 1914. Plans were made to demolish it and open the space as a public square. However, through the efforts of Mme. Gabrielle Le Bilignieres Bompard, wife of the French ambassador Maurice Bompard (1857–1936) -an honorary member of the Istanbul Society of Antiquities Enthusiasts, founded in 1912 under the leadership of Said Halim Paşa- the demolition was averted during Maurice Bompard's ambassadorship [1910–1914].

Upon entering the building made of limestone and brick through the street door, one encounters a square-shaped courtyard. In the center of the courtyard, there is a fountain and a well with a windlass. To the right of the entrance, there are six madrasa rooms, and directly opposite, there are four more. On the left side, a separate and beautifully designed birdhouse complements the architectural unity of the study-room-mosque and library.

During the transformation of the madrasa into a library, authorities consider the use of the space. Then, a separate area is designated for rare works, calligraphy, and panels. Additionally, a separate reading room is designed for important people and researchers.

The rooms of the madrasa serve as a book repository. Five of them are designated for the books of Alī Emīrī Efendi, two for the temporary use of the books belonging to Carullah Efendi and Amcazade Hüseyin Paşa, and two for the books of Feyzullah Efendi. The remaining spaces are intended for books that will later be donated to the library. Alī Emīrī Efendi also planned to build a reading room, which he referred to as "a study room for the public," along with rooms for the librarians.

Established on April 17, 1916, the Millet Library stands as Alī Emīrī Efendi's most important work, both as it was when it was founded and as it has survived to this day in its enriched form. When he provided information about the library's status, he mentioned that the number of books he donated was around 20,000 and he was striving to increase this number to 25,000. Despite all the insistence Alī Emīrī did not want his name to be associated with the library. He stated, "I collected these books for my people and I am dedicating them to my people; the name of my library will be the Millet Library!"

In Alī Emīrī Efendi's unique library, there are invaluable works, including the primary text of Turkish language and culture, Kâşgarlı Mahmûd's *Dīwān Lugāt al-Turk*, as well as precious sultanic dīwans, illuminated and illustrated unique manuscripts. In short, the library houses priceless manuscripts related to language, literature, history, geography, medicine, art, and positive sciences of the Turkish-Islamic world.

Yahya Kemal Beyatlı describes the library with the following couplet in a poem that he wrote about Alī Emīrī Efendi and his library:

Yekpâre nûr olan bu kütüphâne-yi nefîs
Yekpâre servetiydi bu âlemde kendinin

"This splendid library, a radiant light all around,
Was the only treasure that in this world he found"

After the library was established, a royal decree dated 9 Shaʿbān 1338/April 28, 1920, honoured Alī Emīrī Efendi, the founder and director of the library, by awarding him a first-class *maʿārif* (education) medal in gratitude for his services to education, as he donated "fourteen thousand volumes of precious books."

The Millet Library, with its rich collection and unique manuscripts, has rightfully gained a reputation as a library that attracts the attention of both local and foreign researchers. Pages 375-379 of the 1924 volume of *The Journal Asiatique*, were dedicated to Alī Emīrī Efendi, providing information about his extensive collection and mentioning *Dīwān Lughāt al-Turk*.

In the March 1, 1922 issue of the distinguished French journal *Revue des Deux Mondes*, an article begins with the statement: "The Millet Library is established within an elegant madrasa near Fatih Mosque and is currently under the supervision of its founder and the former owner of the books, Alī Emīrī Efendi. (…) In this way, it has amassed an important collection that includes fifteen thousand rare and unique volumes, as well as many books written in the author's handwriting and significant imperial edicts…" The article goes on to elaborate extensively on Alī Emīrī Efendi's other works.

When the Hungarian Academy of Sciences offered 10,000 gold coins to purchase *Dīwān Lughāt al-Turk* through İskender Yanko Hoçi Bey (1815-1917), a non-Muslim member of the Ottoman History Committee, Alī Emīrī replied: "I have collected my books for my people. Even if they put all the gold in the world before me, I would not sell even a single page of any of my books, let alone such a precious one!"

The French later offered 30,000 British pounds for this library. Additionally, they stated that a library would be established in his name in Paris, and that as long as he lived, he would remain as the librarian with a generous salary. They also promised to provide him with a cook from Bolu and Muslim servants at his disposal. However, in response to all these attractive offers, Alī Emīrī Efendi replied, "Gentlemen, I built this library with the salaries my state gave me. I did it so that it would remain for my people after I die. If you come with such an offer again, I will throw you out of here!"

Alī Emīrī Efendi's Works and Publications

Alī Emīrī Efendi not only collected books during and after his civil service, but also reproduced the works he could not purchase, wrote poems in his *Dīwān*, and also composed works, published magazines and wrote articles for newspapers, and carried out various publishing projects. Alī Emīrī's works and publishing activities, which are quite important in terms of Turkish history, literature and culture, can be grouped as follows:

The Works He Authored

Jawāhir al-Mulūk: Alī Emīrī Efendi bought the magazines containing the poems of the Ottoman Sultans he admired since his youth whenever he had the chance and later made additions such as *tahmīs, tasdīs, tarkīb and tarjī'* to these poems and created his work called *Jawāhir al-Mulūk*.

Dīwān: Alī Emīrī has published some of his poems in various magazines and newspapers since his youth. Most of his poems are kept in the Millet Manuscript Library in 3 volumes. All of his poems are included in the *Dīwān* published by the Manuscripts Institution of Türkiye.

Asāmī-i Şuarā-yı Āmid: This work, which is a concise summary of *Tazkira-i Şuarā-yı Āmid and Mir'āt al-Fawāid*, was completed in 1877.

Azhār-ı Haqīqat: It is a work consisting of poetic and wise sentences written by Alī Emīrī when he went to the Luşna district of the Sanjak of Berat to inspect while he was the financial inspector of the Shkodra province.

Ilmiyye Salnāmesi (specific to the year 1334 AH): In this yearbook published by the office of Shaykh al-Islam with the contributions of various names, Alī Emīrī Efendi prepared a section titled "History of Mashihāt-i Islāmiyya" and wrote the biographies of 16 shaykh al-Islam.

Ottoman Poets of the Shkodra Province: This is a work in which he narrates the poets who grew up in the region by using the stories of the people of the region and the books they provided during his time as a financial inspector in the provinces of Ioannina and Shkodra.

Lawami al-Hamīdiyya: This is a work in which Alī Emīrī Efendi narrates some of the customs of Osman Gazi, Mehmed III and Abdulhamid II that show their respect, reverence and love for the religion of Islam and the Prophet, especially the customs of Osman II. It is a work that contains poems full of praise for Abdulhamid.

Mir'āt al-Fawāid fī Taracimi Maşāhīri Āmid: Alī Emīrī Efendi's work, planned to be 6 volumes and 1500 pages, remained unfinished and only one volume with an introduction has survived to the present day. It is a work in which he wanted to tell about the scholars, poets and artists of Diyarbakır because of his love for his city.

Ottoman Vilāyāt-ı Şarkiyyesi: Alī Emīrī Efendi wrote this work in response to the discussions on the establishment of an Armenian state in Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Kars, Erzurum and Bitlis; and tried to prove that Armenians were a minority in these cities.

Tankīdāt-ı Adabiyya: Alī Emīrī Efendi's critical work was published in serials in the *İkdam Newspaper*.

Tazkira-i Şu'arā-yı Āmid: This work, which Alī Emīrī Efendi said he organized in 3 volumes, but only included the part up to the letter "ze" in the first volume, is a summary of the biographies of the poets in *Mir'āt al-Fawāid*.

Unmūzec Translation: It is an incomplete translation of an Arabic work about the Arabic language.

Vicdannāmes: It consists of the letters he wrote to official institutions on the subject, which he called "vicdanname" (letters about conscience) because he did not accept the works left by his ancestors to be left unmaintained and idle.

Yemen Memories: It is a manuscript containing the observations and notes Alī Emīrī made during his duty in Yemen regarding the history, culture and reform of Yemen.

Compilations

Durūb-ı Amsāl: A work by Alī Emīrī, consisting of 2396 proverbs and idioms, illustrated with verse pieces.

Vathāiq al-Āthār: In this work, which is one of his most important projects, Alī Emīrī aimed to collect the couplets that poets wrote to each other from the period of Osman Gazi to his own time.

Magazines He Published

Despite some difficulties, Alī Emīrī Efendi published two magazines, the *Ottoman History and Literature Magazine* and the *History and Literature Magazine*.

Newspapers and Magazines in which His Articles Were Published

Āmid-i Savdā: The majority of this magazine, which is managed by Şükrī-i Āmidi, was discovered and written by Alī Emīrī Efendi. Apart from this, other newspapers and magazines in which Alī Emīrī's poems and articles were published are as follows: *Alay Cerīdesi, Ankara Vilāyet Newspaper, Balıkesir Vilāyet Newspaper, Diyarbakır Vilāyet Newspaper, Edebiyāt-ı Umūmiye Magazine, İkdam Newspaper, İleri Newspaper, İzmir Vilāyet Newspaper, Vakit Newspaper*

Works He Published

In addition to the books, compilations and articles in the periodicals described above, Alī Emīrī Efendi prepared some works he deemed important and had them printed in various printing houses. He published the *Āsafnāma* of Lütfī Paşa, one of the grand viziers of the Kanuni period, Hasan b. Mahmud al-Bayati's *Cām-ı Cem-Āyīn (Silsilanāma-i Salātīn-i İslāmiyya)* which is about the ancestors of the Ottoman dynasty, Katib Ferdi's *Mardin Mülūk-i Artukiyya History and Inscriptions and Other Important Vathāiq-i Mühimma*, Küçük Çelebizāde İsmail Āsım's *Acāib al-Latāif (Hıtay Safaratnāmesi)* which is translated from Persian, and the fifth chapter of Bardahī's Persian-Turkish work *Cāmi al-Fürs*. Apart from these, his work named *Edirne Selimiye Mosque*, which is held in Millet Library; his translation of *Kitāb al-'İzzi va'l-Manāfi' li-l-Mücāhidīn bi-Ālāti'l-Hurūbi va'l-Madāfi'* on war machines; and his work named *Kitāb-ı Dede Korkud alā Lisān-i Tāife-i Oğuzan* with corrections of Kilisli Muallim Rıfat were published.

KAYNAKLAR/BIBLIOGRAPHY

ATALAY, BESİM: *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks„*: Ankara 1943, XL+886+[I] s. T. D. K. C. II. 18. [Yayın sayısı 80]

AUVEZOVA Z. A.: Maḥmūd al-Kāşġarī. *Dīvān Luġāt at-Türk*: Almatı-2005, 1286 s. (Çeviri: s. 51-1078; Dizinler: s. 1079-1286).

BROCKELMANN, C.: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšγarīs Dīvān Luγāt at-Turk*: Budapest - Leipzig 1928, VI+252 s. Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Kőrösi - Otto Harrassowitz.

DİLÇİN, DEHRİ: *Arap Alfabesine Göre Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*: Ankara 1957, [4]+448+[2] s. Türk Dil Kurumu Yayınlarından-Sayı: 170.

Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi. [Arapçadan çeviren:] [Vanlı] Tevfîk DEMİROĞLU [1865-1933], [Ankara], [t.y.], Osmanlı harfleriyle 504 s. A 5 Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 82.

Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi. [Arapçadan çeviren:] Abdullah Sabri KARTER [1867-1939], İstanbul 1933. Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfli Basma Eserler Bölümü Genel 4449. nr. 1. c. 424 s. 4450. nr. 2. c. 442 s. 4451. nr. 3. c. 230 s. 4452. nr. 4. c. 236 s. 4453. nr. 5. c. 344 s. 4454. nr. 6. c. 236 s. 4455. nr. 7. c. 262 s. 4456. nr. 8. c. 228 s. 4457. nr. 9. c. 254 s. 4458. nr. 10. c. 154 s. 4459. nr. 11. c. 144 s. 4460. nr. 12. c. 132 s. 4461. nr. 13. c. 181 s. 4462. nr. 14. c. 100 s. 4463. nr. 15. c. 104 s. 4464. nr. 16. c. 114 s. 4465. nr. 17. c. 148 s. 4466. nr. 18. c. 202 s. 4467. nr. 19. c. 160 s. 4468. nr. 20. c. 132 s. 4469. nr. 21. c. 176 s. 4470. nr. 22. c. 131 s.

Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi. [Arapçadan çeviren:] [Konyalı] Abdullah Atıf TÜZÜNER [1869-1954], [Ankara], 1355-1936, [1937 (Nisan)] Osmanlı harfleriyle. 1. defter 1-144. ss., 2. defter 145-275. ss., 3. defter 276-463. ss., 4. defter 464-597. ss., 5. defter 597-712. ss., 6. defter 713-902. ss., 7. defter 903-943. ss. A 5 Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 94.

Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi. [Arapçadan çeviren: Kilisli [Ahmet] Rifat BİLGE [1876-1953], [Ankara], [t.y.], Osmanlı harfleriyle. 1. defter 1-160. ss., 2. defter 161-194. ss., 3. defter 195-340. ss., 4. defter 341-476. ss., 5. defter 477-628. ss. A 5 Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 95.

Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi Cilt I: Çeviren: Besim ATALAY, Ankara 1939, XXXVI+530 s. T. D. K.

Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi Cilt II: Çeviren: Besim ATALAY, Ankara 1940, 366 s. T. D. K.

Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi Cilt III: Çeviren: Besim ATALAY, Ankara 1941, 452 s. T. D. K.

Dîvânü Lûgat-it-Türk Dizini, Ankara 1972, XXII+168s. Türk Dil Kurumu Yayınları: 368.

Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı "Faksimile": Ankara 1941, [1]+[319]+5+8+[1] s. T.D.K.

DÜZGÜN, Hüseyin (Hossein Mohammadzadah Sadigh): *Dîvânü Lûgati't-Türk*: Tebriz 2004, 623 s.

EGEBAYEV, Asgar Kurmaşulı: *Mahmut Kaşkari, Türik Sözdigi*: Birinşi tom, Almatı 1997, 592 s. İkinşi tom, Almatı 1997, 525 s. üşinşi tom, Almatı 1998, 600 s.

ERDAL, MARCEL: "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*: University of London, Hertford 1984, Vol. XLVII, Part 2. 260-301 pp. Printed in England by Stephen Austin and Sons, Ltd.

ERÜNSAL, İSMAİL E.: "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları 6: 909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb", *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları* Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III: Ya-

yınlayanlar: Cemal Kafadar, Gönül A[lpay] Tekin, Yayına Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Yorgos Dedes, Selim S. Kuru, Harvard Üniversitesi 2008, Cilt 32/ I, 203-219. ss.

Kasîgeli Mohemode *Tu-jue-yu Da Ci-Dian. Dîvânü Lugati't-Türk*: He Rui, Deng Yi, Shiao Zhong Yi, Lei Jing Jia, Mirsultan Osmanov, Chen Hua, Niu Shiao Li, Hao Guan Zhong Yi, Qi Qing Shun, Tahirjan Muhammat, Li Jing Wei Alimjan Sabît, Di-Ji-Yuan, Bei-jing, 2002, 554 s.; Di-Er-Yuan 378 s.; Di-San-Yuan, 440 s.

el-Kaşgarî, Mahmud bin el-Hüseyin Muhammed: *Kitâbu Dîvâni Lügati't-Türk Tıpkıbasım - Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini*: Yayına Hazırlayan Şaban Kurt, İstanbul 2008, 252+[1]+638+[1] s. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü 3152. Kültür eserleri Dizisi: 433.

el-Kâşgarî Mahmûd [1008-1105]: *Divanu Lugati't-Turk Türk Dilleri Derlemesi*: Çeviren: Mustafa S. Kaçalin Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, İsanbul 2019 (Eylül), 618 s. Kabalcı Yayıncılık.

el-Kâşgarî Mahmûd [1008-1105]: *Divanu Lugati't-Turk Türk Dilleri Derlemesi*: Çeviren: Mustafa S. Kaçalin Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, İkinci Baskı İsanbul 2019 (Aralık), 624 s. Kabalcı Yayıncılık.

al-Kāşġarī, Maḥmūd bin al-Ḥüseyn bin Muḥammed: *Divānı Luġāti't-Turk*: Muṣaḥiḥ-i kitāb: Muʿallim Rifʿat, [İstanbul] 1333 [=1914-1915] cild-i evvel 436+12 s.; cild-i tānī 319 s.; 1335 [=1916-1917] cild-i tālit 351 s. Maṭbaʿa-yi ʿĀmire.

al-Kāşġarī, Maḥmūd: *Compendium of The Turkic Dialects* (*Dīwān Luġāt at-Turk*) Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James [M.] Kelly / *Türk Şiveleri Lügati* (*Dīvānü Luġāt-it-Türk*) İnceleme • Tenkidli Metin-İngilizce Tercüme • Dizinler: Harvard Üniversitesi, Part I / I. Kısım, 1982, [2]+xi+416+1 harita s.; Part II / II. Kısım, 1984, [3]+iii+381 s.; Part III / III. Kısım, 1985, [4]+337 s. Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII. Edited by Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin / Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7, Türkçe Kaynakları VII. Yayınlayan: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin.

al-Kāşġarī, Maḥmūd: *Dīvān Luġāt at-Turk (Svod Tyurskiḥ Slov)*: Prevod s arabskogo A. R. Rustamova, pod redaktsiyey: İ. V. Kormuşina, predisloviye i vvedenniye İ. V. Kormuşina, primeçaniya İ. V. Kormuşina, Ye. A. Potseluyevskogo, A. R. Rustamova, Moskva 2010, 3 tom. Pamyatniki Pismennosti Vostoka CXXVIII, 1.

al-Kāşġarī, Maḥmūd, *Dīvān Luġāt al-Turk (Svod Tyurskiḥ Slov)* V 3-h tomaḫ: Prevod s arabskogo A. R. Rustamova, pod redaktsey İ. V. Kormuşina, predisloviye İ. V. Kormuşina, primeçaniya İ. V. Kormuşina, Ye. A. Potseluyevskogo, A. R. Rustamova, Tom 2, Moskva 2016, 512 s. Pamyatniki Pismennosti Vostoka CXXVIII, L Seriya osnovana v 1965 godu.

al-Kāşġarī, Maḥmūdu'bnu'l-Ḥüseyn: *Dīvānu Luġātu't-Turk (Dīvānu luġāt-i türk)*: İmin Tursun, Mirsultan Osmanof, Sabit Rozi, Muhemmet Turdi, Mirzi Ehmet, (Mesul Muherrir) Ġeyret ʿAbdu'r-raḫmān Ozġar, Dāru'n-naşri'ş-Şaʿbiyyati bi-Şincānġ. 3. tom.

Kâşgarlı Mahmûd: *Dîvânü Lugâti't-Türk*: Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul 2005, 725 s.+[1 harita] Kabalcı Yayınevi: 247 Şark Klasikleri Dizisi: 3.

KÂŞGARLI MAHMÛD: *Dîvânu Lugâti't-Türk* Giriş - metin - çeviri - notlar - dizin: Hazırlayanlar: Ahmet B. ERCİLASUN - Ziyat AKKOYUNLU, Ankara 2014, cxix+[1]+995 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1120.

KÂŞGARLI MAHMÛD: *Dîvânü Lûgati't-Türk Tıpkıbasım/Facsimile*: Ankara 1990, [1]+638 s. Kültür Bakanlığı Yayınları/1205 Klâsik Eserler Dizisi/11.

EL-KÂŞGARÎ MAHMÛD [1008-1105]: *Divanu Lugati't-Turk Türk Dilleri Derlemesi*: Çeviren: Mustafa S. Kaçalin Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, İkinci Baskı İsanbul 2019 (Aralık), 624 s. Kabalcı Yayıncılık.

KAŞĞARİ MAHMUD: *"Divanü Lüğat-it-Türk":* Tercüme eden ve neşre hazırlayan: Ramiz ESKER, Bakı-"Ozan" 2006, I. cild, [III]+512 s.; II. cild, 400 s.; III. cild, 400 s.; IV. cild 752 s. Azerbaycan Milli Élmler Akadémiyası Folklor İnstitutu.

KAŞĞARİ, MAḤMŪD-İ: *Türkī Tiller Dīvānı (Dīvānu Luġātu't-Turk) Tikst*: Beijing 2008, Şincañ Ḫelḳ Neşriyati. İki cilt hâlinde tıpkıbasım. Aynısı: 2012'de tek cilt hâlinde tekrar baskı.

KAŞĞARİ, MAḤMŪDU'BNU ḤUSAYNİ'BNİ MAḤAMMAD-İ: *Nāmhā va Ṣifathā ve Żamīrhā va Pasvandhā-yi Dīvānu Luġātu't-Turk*: Tahrān 1375 [=1996].

KÂŞĞARİY, MAHMUD: *Türkiy Sozler Devåni (Devånu Luğåtit Turk)*: [Tercüme eden ve neşreden:] S. M. MUTALLİBOV, Tâşkent, I Tom, 1960, 498+[2] s.; II Tom, 1961, 427+[1] s.; III Tom, 1963, 460+[7] s.; Özbekistân SSR Fanlar Akademiyäsı Naşriyåtı.

LE COQ, A. VON: *Türkische Manichaica aus Chotscho* I: Berlin 1912, 61+[4] s. Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften. = Türkçeye çeviren: KÖSERAİF, Fuat: *Türkçe Mânî Elyazıları I. (Manihaika)*: İstanbul 1936, 46 s. 6 tıpkıbasım. T. D. K. [Yayın nr. 28].

EL-KÂŞGARÎ MAHMÛD [1008-1105]: *Divanu Lugati't-Turk Türk Dilleri Derlemesi*: Çeviren: Mustafa S. Kaçalin Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez, İkinci Baskı İsanbul 2019 (Aralık), 624 s. Kabalcı Yayıncılık.

QEŞKERI, MEHMUT: *Türki Tillar Divani (Divânü Lugati't-Türk)*: yayınlayanlar: Abdusalam ABBAS, Abdurehim OTKUR, Abdurehim HABİBULLA, Damolla Abdulhemid YUSUFİ, Halim SALİH, Haji NURHAJİ, Osman MAHAMMATNİYAZ, Sabit ROZİ, İbrahim MUTİİY, İmin TURSUN, Mirsultan OSMANOF ve Abdurexit Karim SABİT, Birinci tom, Urumçi 1981, 62+687 s. İkkinçi tom, Urumçi 1983, 533 s. Üçünci tom, Urumçi 1984, 612 s.

TEKİN, ŞİNASİ: "Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri (473, 473 = 1080, 1090)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*: Ankara 1975, IV. sy. 157-186. ss. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.

ÜSTAD KİLİSLİ MUALLİM RİFAT: "Bildiklerim!..", *Yeni Sabah*: İstanbul, 30 Eylül 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2645, 3. ss.; 4 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2649. 3. ss.; 7 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2652. 4. ss.; 11 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2656. 3. ss.; 14 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - 2659. 4. ss.; 14 Ekim 1945, Pazar, Sekizinci Yıl - No. 2659. 6. ss, 2. sütun.; 18 Ekim 1945, Perşembe, Sekizinci Yıl - No. 2663. 3. ss.

***

A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára: Budapest [2]1984, I, [IV]+1142 s.; 1970, II, 1108 s.; 1976, III, 1231 s.; 1984, IV, 493 s. Akadémiai Kiadó.

Aksan, Doğan: "Kelimelerin Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsça Unsurların Etkisi Üzerine Notlar", *Necati Lugal Armağanı*: Ankara 1968, 97-108. ss. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri-Sa. 50.

Alî Emîrî (ö. 1924), *Ali Emîrî Dîvânı* İnceleme-Metin, Hazırlayan: Sadık Yazar - Mustafa Uğurlu Arslan, Editör: Günay Kut, İstanbul 2020, 1328 s. Bilhassa 80-83. ss. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 172. Edebiyat ve Sanat Serisi: 40.

Aratan, Ekrem Ural: *Kâşgar Ağzından Derlemeler*: Ankara 1965, VIII+72 s. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 12 Seri: IV-Sayı: A 5.

Ata, Aysu: "Divanu Lugati't-Türk'ün Ortaya Çıkış Nedenlerinden Biri de Kur'an Tercümeleri mi?", *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*: Ankara 2009, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 980. 59-68. ss.

Atay, Hüseyin - İbrahim Atay - Mustafa Atay: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: Ankara 1964, I, 1. cüz, XXXII+192 s.; 1965, 2. cüz, 193-384. s.; 1966, 3. cüz, 385-510. s.; 1968, II, 1. cüz, 511-670. s.; 1969, 2. cüz, 671-862. s.; 1970, 3. cüz, 863-1022. s.; 1970, 4. cüz, 1023-1166. s.; 1981, III, 530 s.

Aydüz, Salim: "Lale Devrinde Yapılan İlmî Faaliyetler", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul 1997/1, Cilt: II, Sayı, 3, 143-170. ss.

Badru'd-dîn al-ʿAynī [v. 855/1451]: *as-Sayf al-Muhannad fī Sīrat al-Malik al-Mu'ayyad*: "Şayḫ al-Maḥmūdī" Ḥaḳḳaḳahu va ḳaddama lahu: Fahīm Muḥammad ʿUlvī Şaltūt - Racaʿahu: Muḥammad Muṣṭafá Ziyādat, aṭ-Ṭabʿatu's-Ṣāniya Ḳāhira 1998, 32+428 s. Daru'l-Kutub va'l-Vasā'iḳu'l-Ḳavmiyyat.

Bang, W. - [Arat,] G. Rachmati - Gabain, A. von: *Türkische Turfan-Texte VI. Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*: Berlin 1934, 93-192. s. SPAW.

el-Bardaḫî, Şeyḫ İmām: *Cāmiʿu'l-Furs* I İnceleme-Metin: Hatice Şahin, Harvard 2006, LVII+236 s. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 75. Türkçe Kaynaklar LXV. [Yazılışı: Āmid 1501. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa Kit. 2916 sy. 1[b]-147[a] yr.]

el-Bardaḫî, Şeyḫ İmām: *Cāmiʿu'l-Furs* II Dizin ve Tıpkıbasım: Hatice Şahin, Harvard 2006, VII+331 s. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 76. Türkçe Kaynaklar LXVI. [Yazılışı: Āmid 1501.]

Bilge, [Ahmet] Rifat: "Divanu Lugat-it-Türk Başındaki Makale", *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1939, VI. c. 355-358. ss.

Bilge, [Ahmet] Rifat: "Divanu Lugat-it-Türk'ün Telifi Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1939, VI. c. 358-360. ss.

Bin Muhammed, Eşref: *Ḫazā'inu's-Saʿādāt*: 1. Hazırlıyan: Şehsuvaroğlu, Bedi N.: Eşref Bin Muhammed, *Hazâ'inü's-Saʿâdât 1460 (H. 864)*: Ankara 1961, XVI+109+LXXII s. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XI. Seri - Sayı 9. || 2. İlhan, Nadir: Eşref Bin Muhammed, *Ḫazā'inu's-Saʿādāt* (İnceleme - Metin - Dizin - Sözlük): Malatya 2009 (Nisan), 304 s.

Birtek, Ferit [1887-1978]: *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Derlemeler II En Eski Türk Şiirleri*. Ankara 1945, 157 yr. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 037.

BİRTEK, FERİT: *Divan-ı Lügat-it-Türk'ten Derlemeler I - En Eski Türk Savları*: Ankara 1944, 118+[3] s. T. D. K. c. II. 20.

CAFEROĞLU, AHMET: "Etimolojik Araştırma Denemeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1957*: Ankara 1957, 1-11. ss. Türk Dil Kurumu Yayınlarından 165.

CAFEROĞLU, A[HMET]: *İlk Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*: [Ankara] 1938, 26 s. Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Konferanslar Seri: 2 - Kitap: 17.

CAFEROĞLU, AHMET: *Kâşgarlı Mahmut*: İstanbul 1970, 6+VIII+60+[3]+1 [harita] s. M.E.B. Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser: 30.

CLAUSON, SİR GERARD: "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural-altaische Jahrbücher*: Wiesbaden 1964, Volumen 35, Fasiculus D MCMLXIII, Otto Harrassowitz. 350-368. ss.

CLAUSON, SIR GERARD: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: London 1972, xlviii+989 s. Oxford University Press.

ÇAĞATAY, SAADET: "Divanü Lûgati't-Türk'te İnançla İlgili Sözler", *Bilimsel Bildiriler 1972*: Ankara 1975, Türk Dil Kurumu Yayınları: 413, 385-391. ss.

ÇETİN, ALTAN: "Kaşgalı Mahmud'dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlara Dair Verdiği Bilgiler", *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*: Ankara 2009, 115-122. ss.

ÇULPAN, CEVDET: *Türk Taş Köprüleri / Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*: Ankara 1975, XXII+257+CLXIV s. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI. Sizi-Sa. 16.

DANİŞMEND, İSMAİL HAMİ: "Türkoloji Bahisleri - Divanü Lûgât-it-Türk", *Cumhuriyet*: İstanbul 1942 (İkincikânun 15), 18inci yıl sayı: 6253. 2. ss.

DANKOFF, R.: "Kāšγarī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks," *Archivum Ottomanicum*: Louvain 1972, Tomus IV, Anno 1972. 23-43. ss.

DİZDAROĞLU, HİKMET: "Kâşgarlı Mahmûd", *Türk Dili Belleten*: İstanbul 1947, III. seri, 10-11. sy. 43-45. ss.

DOERFER, GERHARD: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neuperisischer Geschictsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*: Wiesbaden 1963, I, XLVIII+557 s.; 1965, II, VIII+671 s.; 1967, V+670 s.; 1975, IV, V+640 s. Franz Steiner Verlag.

Drevnetyurkskiy Slovar': (Akademiya Nauk SSSR) - Redaktorı: V. M. NADYELYAYEV, D. M. NASİLOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞČERBAK, Leningrad 1969, XXXVIII+[II]+676 s. İzdatyel'stvo «Nauka».

ELİZADE, SEMET: *Oğuz-name*: Bakı 1987, 223 s.

ERASLAN, KEMAL: "Sözlük Çalışmalarında Divanu Lugati't-Türk'ün Önemi", *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*: Ankara 2009, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 980. s. 205-206. ss.

ERCİLASUN, A[HMET] BİCAN: "Kâşgarlı Mahmûd ve Dîvânü Lûgati't-Türk", Başlangıcından Günümüze Kadar *Büyük Türk Klâsikleri* Tarih • Antoloji • Ansiklopedi: İstanbul 1985, Birinci Cilt. 118-131. ss. Ötüken-Söğüt Yayınları.

ERDAL, MARCEL: *Old Turkic Word Formation* A Functional Approach to the Lexicon: Wiesbaden 1991, I: XIV+412 s.; II: VII+413-874. s. Turkologica Band 7. Otto Harrassowitz.

EREN, HASAN: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*: Ankara 1999, XXIX+512 s.

ERÜNSAL, İSMAİL E.: "909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb", *Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları*: Cambridge, MA, 2008, 251-269. s.

ERÜNSAL, İSMAİL E.: "908/1503 Tarihli Saray Kütüphanesi Kataloğu ve Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Önemi", *Edebiyat Tarihi Yazıları Arşiv Kayıtları, Yazma Eserler ve Kayıp Metinler: İstanbul 2016 (Kasım)*, Dergâh Yayınları 697. Türk Edebiyatı-İnceleme 15 Eski Türk Edebiyatı 13.

ERÜNSAL, İSMAİL E.: "908/1503 Tarihli Saray Kütüphanesi Kataloğu ve Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Önemi", *Edebiyat Tarihi Yazıları Arşiv Kayıtları, Yazma Eserler ve Kayıp Metinler*: İstanbul 2024 (Ocak), …-…. s.m Timaş Yayınları | 6018. Kültür Tarih Dizisi | 40.

AL-FĪRŪZĀBĀDĪ, MACDU'D-DĪN ABŪ ṬĀHIR MUḤAMMAD B. YAʿḲŪB: *al-Uḳyānūsu'l-Basīṭ fī Tarcamati'l-Ḳāmūsi'l-Muḥīṭ*: Çeviren: CENĀNĪOĠLU Aḥmed ʿĀṣım, [Çeviri: İstanbul 1805-1810], İstanbul I: ʿ-r [2]1268 [1852], [II]+943 s.; II: r-ḳ [2]1269 [1853], [II]+939 s.; III: ḳ-v [2]1272 [1855], [II]+975 s.

GENÇ, REŞAT: *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*: Ankara 1997, XIV+412 s. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 147, Seri: IX, Sayı: A. 5.

GENÇBOYACI, MELEK: "Ali Emîrî Efendi ve Divanu Lugati't-Türk", *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmûd ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*: Ankara 2009, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 980. 251-260. ss.

GENÇBOYACI, MELEK: "Ali Emîrî Efendi ve Divanü Lugati't-Türk", *Türk Dili* Kâşgarlı Mahmûd Özel Bölümü: Ankara, Kasım 2008, Cilt: XCVI, Sayı: 683. 542-552. ss.

GENÇBOYACI, MELEK, "Kuruluşunun Yüzüncü Yılında Millet Yazma Eser Kütüphanesi ve Ali Emîrî Efendi", *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)*, sayı: 46 (2016), s. 105-145.

GUINES: *Dünya Rekorlar Kitabı*: Çeviren: Zeki OKAR, İstanbul 1982.

GÜNAY, TURGUT: "Yazılışının 900. Yıldönümüne Doğru Divan-ü Lûgat-it-Türk", *Türk Kültürü*: Ankara, Şubat 1971, Sayı 100, Yıl IX, (50) 298 - (54) 302. ss. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

HAMILTON, JAMES RUSSEL: *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara*: Türkçeye çevirenler: Ecem KORKUT - İsmet BİRKAN, Ankara 1983, 320 s. Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11.

HAMILTON, JAMES RUSSEL: *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*: Türkçe çeviri: Vedat KÖKEN, Ankara 1998, XVI+324 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 682.

HAUENSCHILD, INGEBORG: "Botanica im *Dīvān Luġāt at-Turk", Journal of Turcology*: Volume 2, Number 1 (Summer 1994) 25-100. ss.

HÜSEYİNOV, GAYSA: "Bir Sistem Olarak Eski Türk Edebiyatı ve Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lûgati't-Türk Adlı Eseri", *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri 7-8 Mayıs 1999*: Ankara, 2000, Türksoy-Türk Dil Kurumu, Türksoy Yayınları No: 11. 78-83. ss.

İMRİÜL KAYS: Yedi *Askı al-Muʿallaḳātu's-Sabʿa*: Tercüme eden: Şerefeddin YALTKAYA, İstanbul 1943, 127+67 s. Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark - İslâm Klâsikleri: 2.

KAÇALİN, MUSTAFA S.: *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi Ḥikāyet-i Oġuz-nāmę-i Ḳazan Bėg ve Ġayrı -Metin ve Açıklamalar-*: İstanbul 2006 (Ocak), 406 s. Kitabevi, 288.

KAÇALİN, MUSTAFA SİNAN: "Abdullah Sabri KARTER'in Dîvânu Luğâti't-Türk Çevirisi Üstüne", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi* -Mehmet AKALIN Armağanı-: İstanbul 1997, 8. sy. 249-252. ss.

KAÇALİN, MUSTAFA S.: "*Dīvānu Luġāti't-Turk* Işığında", *Maḥmūd al-Kāşġarī'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslar arası* Dīvānu Luġāti't-Türk *Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul*: Yayımlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalin, Filiz Kıral, Mehmet Ölmez, Tülay ÇULHA, İstanbul 2011, 75-83. ss. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 63.

KAÇALİN, MUSTAFA S.: "Divanü Lugati't Türk Üzerine Birkaç Söz", *Türk Dili* Kâşgarlı Mahmûd Özel Bölümü: Ankara, Kasım 2008, Cilt: XCVI, Sayı: 683. 528-541. ss.

KAÇALİN, MUSTAFA S.: "Kâşgarî'nin Doğumunun Bininci Yıldönümü Dolayısıyla", *Türk Edebiyatı*: İstanbul, Ekim 2008, Yıl: 36, Sayı: 420, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları. 43-47. ss.

KARTAL, AHMET: "Divanü Lügati't-Türk Üzerine Bir Bibliografya Denemesi", *Türk Kültürü*: İstanbul, Ekim 1993, Sayı 366, Yıl XXXI. (48) 624 - (60) 636. ss. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

KAŞĞARLI MAHMUT: *Divan-ü Luğat-it Türk*: Farsça'ya çeviren: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün, Tebriz 2004, 623+[4] s. Akhtar Neşriyatı.

KELLY, JAMES M.: "Remark on Kāšγarī's Phonology. I. Linguistic Terminology", *Ural-altaische Jahrbücher*: herausgegeben von Gyula DÉCSY und Annemarie v. GABAIN, Wiesbaden 1972, Band 44. 179-193. ss. Otto Harrassowitz.

KOWALEWSKI, JOSEPH ÉTIENNE: *Dictionnaire Mongol-Russe-Français Tome Preimer a-u / Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy Slovar' Tom' Pervıy a-u*: Kasan / Kazan' 1844, I, [VI]+XIII+594 s.; Tome Deuxième n-ş / Tom' Vtoroy n-ğ 1846, II, [IV]+595-1545. s.; Tome Troisième d-v / Tom' Tretiy d-v 1849, III, [IV]+1547-2690. s.

KÖPRÜLÜZADE, M[EHMET] FUAT: "Dîvân-ı Lûgât al-Türk I", *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*: İstanbul 1934, 33-44. ss. Kanaat Kitabevi.

KÖPRÜLÜZADE, MEHMET FUAT: "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi: Divanı lûgatüttürk-1", *Cumhuriyet*: İstanbul 1933 (Nisan 24 Pazartesi), Dokuzuncu sene: No. 3218. 5. ss.

KÖPRÜLÜZADE, MEHMET FUAT: "Millî Kültürümüzün Eski Bir Âbidesi: Divanı lûgatüttürk-2", *Cumhuriyet*: İstanbul 1933 (Nisan 24 Pazartesi), Dokuzuncu sene: No. 3225. 5. ss.

Maḥmūd al-Kāşġarī'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Dīvānu Luġāti't-Türk Sempozyumu Bildirileri 5-7 Eylül 2008: İstanbul 2011, Yayımlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalin, Filiz Kıral, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, 444 s. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 63.

MAHMYT KAŞGARLY, *Türki Dilleriñ Diwany*, Çeviren: Rahmam İmämmedow, Türkmen Döwlet Neşriyat Gullugu, 2022.

MÜLLER, F. W. K.: *Uigurica. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*: Berlin 1920, III, 93 s. APAW. Nr. 2.

NAḤCĪVĀNĪ, HINDŪ-ŞĀH-İ: *aṣ-Ṣiḥāḥ al-ʿAcamiyya*: Matn-i ʿilm-i va intiḳādī, muḳaddima va

ḍamīma ba-ḳalam-i Camīla ṢĀDİḲOVA va Ṭayyiba ʿAlī ʿASKAROVA, Bakü-1993, [III]+XIX+295+[20] s. Farhangistān-i ʿUlūm-i Cumhūrī-i Āẕarbaycān, İnstitu-yi Ḫāvar-şināsī, İdāra-i İntişārāt-i «Şarḳ-Ġarb» Azerbaycan Ėlmler Akadémyası Şerksunaslıg İnstitutu. Bakı-"Şerg-Gerb" - 1993 [Yazılışı: Tabrīz 1308].

NAYIR, YAŞAR NABİ: "Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısiyle I", *Varlık*: İstanbul 1942 (Mart 15), Yıl: 9, Cilt 12, Sayı: 209. 394-395. ss.

NAYIR, YAŞAR NABİ: "Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısiyle II", *Varlık*: İstanbul 1942 (Nisan 1), Yıl: 9, Cilt 12, Sayı: 210. 418-420. ss.

NAYIR, YAŞAR NABİ: "Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısiyle III", *Varlık*: İstanbul 1942 (Nisan 1), Yıl: 9, Cilt 12, Sayı: 211. 447-449. ss.

NİŞANYAN, SEVAN: *Sözlerin Soyağacı* Çağdaş Türkçenin Etimlojik Sözlüğü: Genişletilmiş gözden geçirilmiş 3. Basım, İstanbul 2007 (Mart), 721 s. Adam Yayınları.

POPPE, NİCHOLAS: *Moğol Yazı Dilinin Grameri*: Çeviren: Günay KARAAĞAÇ, İzmir 1992, [XVII]+254 s. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 68.

AL-QAZWÎNÎ, ḤAMD-ALLĀH MUSTAWFĪ: The Geographical Part of The *Nuzhatu-l-Qulūb*: Translated by G. Le STRANGE, Leyden: E. J. Brill, Imprimerie Orientale. London: Luzac&Co. 1919. "E. J. W. GIBB Memorial" series Vol. XXIII. 2.

[ARAT,] G. R. RACHMATI: *Zur Heilkunde der Uiguren [I]*: Berlin 1930, 25 s.+ 2 Tafel SPAW Phil.-Hist. Klasse XXIV.

RADLOFF, W.: *Uigurishche Sprachdenkmäler*: Materialen nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. MALOV, Leningrad 1928, [IV]+VIII+305 s. Akademie der Wissenschaften der Union der Sozialistischen Soviet Republiken.

RAMSTEDT, G. J.: *Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft, Lautlehre*: Bearbeitet Herausgegeben von Pentti AALTO, Helsinki 1957, I, 192 s. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia *104:$_1$*.

RAMSTEDT, G. J.: *Kalmukisches Wörterbuch*: Helsinki 1935.

RAMSTEDT, G. J.: *Studies in Korean Etymology*: Helsinki 1949.

RÄSÄNEN, MARTTİ: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*: Helsinki 1969, XVI+533 s. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.

REDHOUSE, SİR JAMES W.: *A Turkish and English Lexicon / Kitâb-ı Maʿânî-i Lehce*: Constantinople 1890, XVI+2224 s.

SCHÖNIG, CLAUS: "On some unclear, doubtful and contradictory passages in Maḥmūd al-Kāšγarī's 'Dīwān Luγāt at-Turk'", *Türk Dilleri Araştırmaları*: İstanbul 2004, cilt 14. 35-56. ss.

STEINGASS, F.: *A Comprehensive Persian-English Dictionary*: London 1892, VIII+1539 s.

AT-TABRĪZĪ, ḤUSAYN B. ḤALAF: *Tibyān-i Nāfiʿ dar-Tarcama-i Burhān-i Ḳāṭiʿ*: Çeviren: CENĀNİOĠLU Aḥmed ʿĀṣım, İstanbul ^{2}1251 [=1835], 4+642 s. [Yazılışı: Tabrīz 1652. Tercüme: İstanbul 1791-1797]

TAYMAS, ABDULLAH [BATTAL]: "Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi", *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1942, Cilt VII-VIII, [Yıl:] 1940-1942, Cüz 1. 212-252. ss. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından çıkarılır.

TAYMAS, ABDULLAH BATTAL: "Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*: İstanbul 1954, Cild XI. 74-100. ss.

TAYMAS, APTULLAH [BATTAL]: "Divanü Lûgat-it-Türk tercemesi (Bir göz gezdiriş)", *Yeni Sabah*: İstanbul 1940 (Ağustos 6 Salı), Salı, Üçüncü Yıl - No. 814. 2. ss.

TEKELİ, SEVİM: *İlk Japon haritasını çizen Türk Kaşgarlı Mahmud ve Kristof Kolomb'un haritasına dayanarak en eski Amerika haritasını çizen Türk Amirali Pîrî Reis = The oldest map of Japan drawn by a Turk Mahmud of Kashgar and the map of America by Pîrî Reis*: Ankara 1997, [6]+63 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 129. Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi: 23.

TEKİN, [MEHMET] TALÂT: *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* Dīvānu Luġāti't-Turk'teki Manzum Parçalar: Ankara 1989, XI+272 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 541.

TIETZE, ANDREAS: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Birinci Cilt A-E*: İstanbul-Wien 2002 [Eylül], 763 s. Simurg 56 Sözlük 2.

[TOGAN,] AHMET-ZEKİ VALÎDÎ: "Dîvân-ı Lugât üt-Türk"ün telif senesi hakkında", *Atsız Mecmua*: İstanbul 1932 (Ağustos 15), Yıl: 2, Sayı: 16. 77-78. ss.

TREASURES of Knowledge An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4) Volume II: Transliteration and Facsimile "Register of Books" (Kitab al-Kutub), MS Török F. 59. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűytemény (Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences): Edited by Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar and Cornel H. Fleischer, Brill Leiden | Boston 2019, 12+240+187 s.

TRYJARSKI, EDWARD: "Medical Terminology in Maḥmūd al-Qāšγārī's Diwān", *Türk Kültürü Araştırmaları* Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan: Ankara 1993, Yıl XXX/1-2, 1992, 251-255. ss. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

TUNA, OSMAN NEDİM: "Kelimeler Arasında Para, Akça, Armağan, Külçe, Som, Çek", *Türk Dili*: Ankara 1961 (Mayıs), X, 116, 547-550. ss.

Türk Dil Kurumu: *Türkçe Sözlük*: 11. Baskı, Ankara 2010, XXXII+2761 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.

ÜLKÜTAŞIR, M[EHMET] ŞAKİR: *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut*: Ankara 1972, 222+[1]+1 harita s. Türk Dil Kurumu Yayınları: 336. TDK Tanıtma Yayınları Türk Diline Emek Verenler Dizisi: 16.

EZ-ZAMAḤŞARÎ = N. N. POPPE: *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab çast I-II*: Moskva-Leningrad 1938, 451 s. Akademiya Nauk SSSR. Trudı İnstituta Vostokovedeniya XIV. || ZEMAHŞERÎ: *Mukaddimetü'l-Edeb* -Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü-: Hazırlayan: N. N. POPPE, Çeviren: Mustafa S. KAÇALİN, Ankara 2009 (Kasım), 2. Baskı 2017, 191 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 976.

ZEMAHŞERÎ: *Mukaddimetü'l-Edeb* -Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü-: Hazırlayan: N. N. POPPE, Çeviren: Mustafa S. KAÇALİN, Gözden geçirilmiş 2. Baskı Ankara, 2017, 213 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 976.

EKLER/APPENDICES

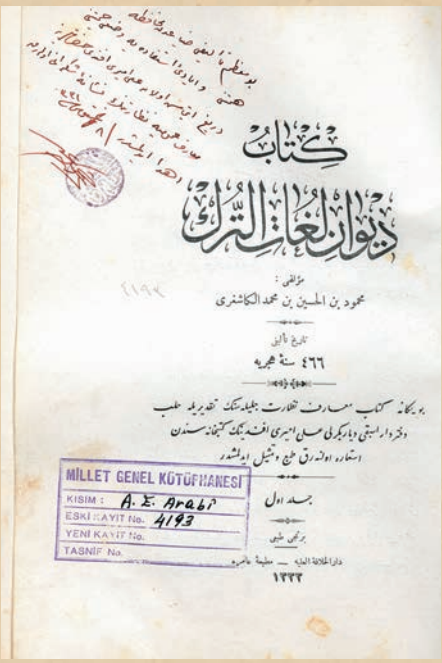

كتاب

ديوان لغات الترك

مؤلفى :
محمود بن الحسين بن محمد الكاشغرى

تاريخ تأليف
٤٦٦ سنة هجريه

بو يكانه كتاب معارف نظارت جليله‌سنك تقديرنه طلب
وفقه‌دار اسبقى وبابكرلى صلى اميرى افندى بكك كتبخانه‌سندن
استعاره اولنه‌رق طبع وتسجيل اولنشدر

MİLLET GENEL KÜTÜPHANESİ
KISIM : A. E. Arabî
ESKİ KAYIT No. 4193
YENİ KAYIT No.
TASNİF No.

جلد اول

برنجى طبعى

دار الخلافة العليه — مطبعهٔ عامره
١٣٣٣

EK 1: Kilisli Muallim Rifat, Matbaa-i Âmire'de basılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk nüshasını rumi 8 Ağustos 1331'de "Bu muazzam te'lîfi ziyâ'dan muhâfaza himmetini ve eyâdî-i istifâdeye vaz'ı hamiyyetini dirîğ etmemiş olan Ali Emîrî Efendi hazretlerine ihdâ edilmişdir." kaydıyla Ali Emîrî Efendi'ye imzalamıştır.

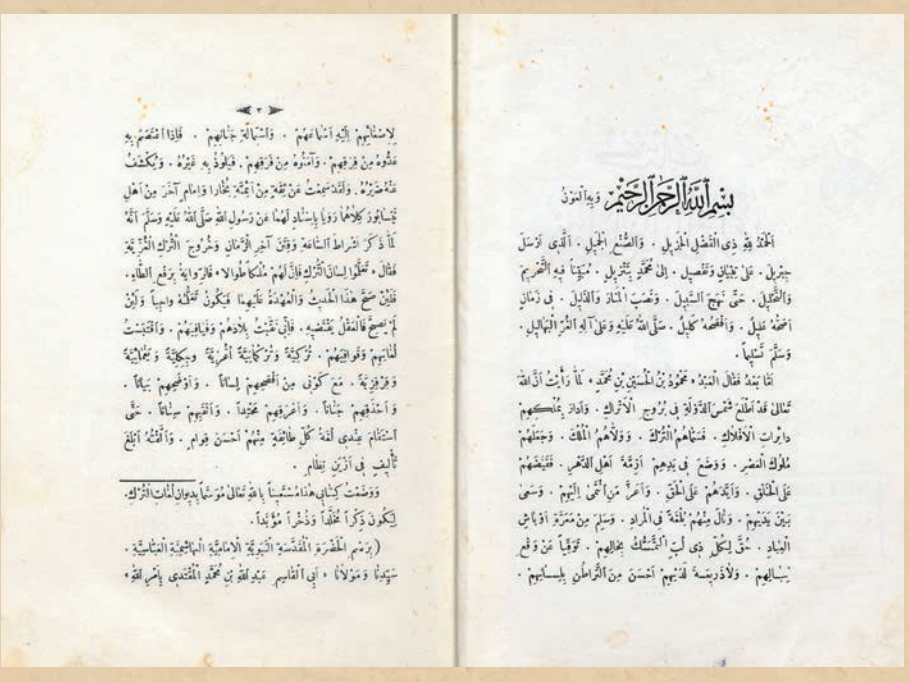

بسم الله الرحمن الرحيم وبه الثقة

الحمد لله ذى الفضل الجزيل . والصنع الجميل . الذى ارسل جبريل . على ميكال وقصيل . الى محمد بن جبريل . مبيناً فيه التحريم والتحليل . حتى نهج السبيل . ونصب المنار والدليل . فى زمان اضحه غليل . وافحمه كليل . صلى الله عليه وعلى آله الغر الهماليل . وسلم تسليماً .

اما بعد فقال العبد ، محمود بن الحسين بن محمد ، لما رأيت ان الله تعالى قد اطلع شمس الدولة فى بروج الاتراك . واداره بحكمهم دائرات الافلاك . فسماهم الترك . وولاهم الملك . وجعلهم ملوك العصر . ووضع فى يدهم ازمة اهل الدهر . فقيضهم على الخلق . وايدهم على الحق . واعز من انتمى اليهم . وسعى بين يديهم . وآل منهم بلغة فى المراد . وسلم من معرة اوباش البلاد . حق لكل ذى لب التمسك بحبالهم . تحققاً عن وقع نبالهم . ولا ذريعة لهم انسن من التراطن بلسانهم .

لاسنتهم اليه اسماعهم . واسنة جنانهم . فاذا اشتهم به عدوه من فريقهم . وآسره من فريقهم . فيلوذ به غيره . ويكشف عنه ضيره . ولقد سمعت عن ثقة من ائمة بخارا وامام آخر من اهل نيسابور كلاهما رويا باسناد لهما عن رسول الله صلى الله عليه وسلم انه لما ذكر اشراط الساعة وفتن آخر الزمان وخروج الترك الغرية فقال ، تعلموا لسان الترك فان لهم ملكا طولا ، فالرواية برفع الطاء . فان صح هذا الحديث والمهدة عليهما فيكون تعلمه واجباً وان لم يصح فالعقل يقتضيه . فانى غبت بلادهم وفيافيهم . واقتبست لغاتهم وقواعدهم . تركية وتركمانية اغزية وجكلية وتغازغية وقرقزية . مع كونى من افصحهم لساناً . واوضحهم بياناً . واحذقهم جناناً . واعزهم نجداً . واقتبهم سناناً . حتى استتم عندى لغة كل طائفة منهم احسن قوام . واقمته اتم تأليف فى ازين نظام .

ووضعت كتابى هذا مستعيناً بالله تعالى موشحاً بديوان لغات الترك . ليكون ذكراً مخلداً وذخراً مؤبداً .

(برسم الحضرة المقدسة الخديوية الامامية الهاشمية العباسية . سيدنا ومولانا ، ابى القاسم عبد الله بن محمد المقتدى بامر الله ،

EK 2: Kilisli Muallim Rifat nezaretinde hicrî 1333 yılında Matbaa-i Âmire'de basılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün baskısından örnek sayfalar

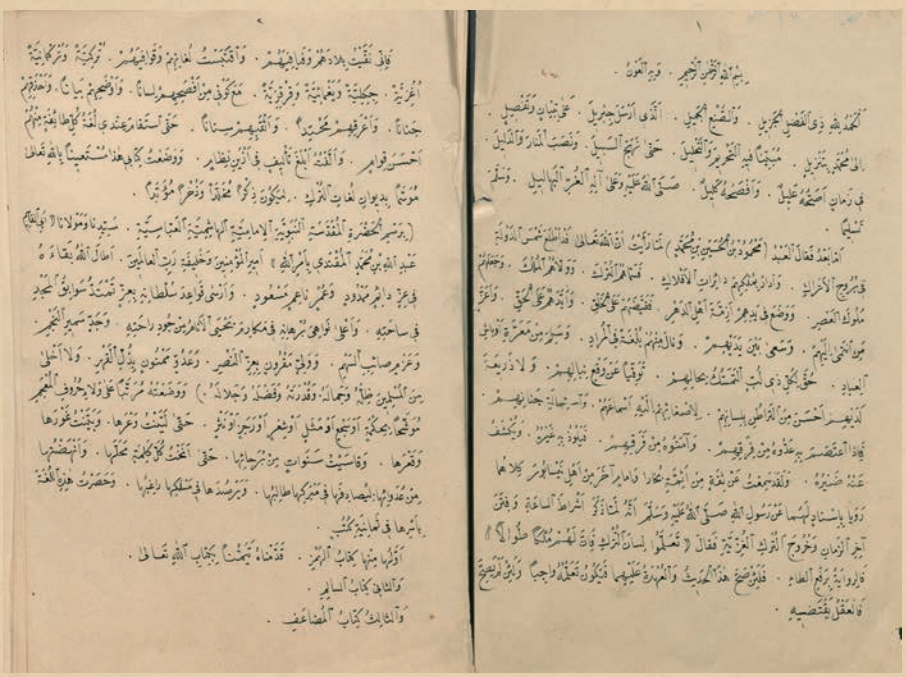

EK 3: Baskı esnasında aslî nüshanın zarar görme ihtimaline binâen Kilisli Muallim Rifat tarafından istinsah edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bu nüshası İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Nr. 1355'te muhafaza edilmektedir.

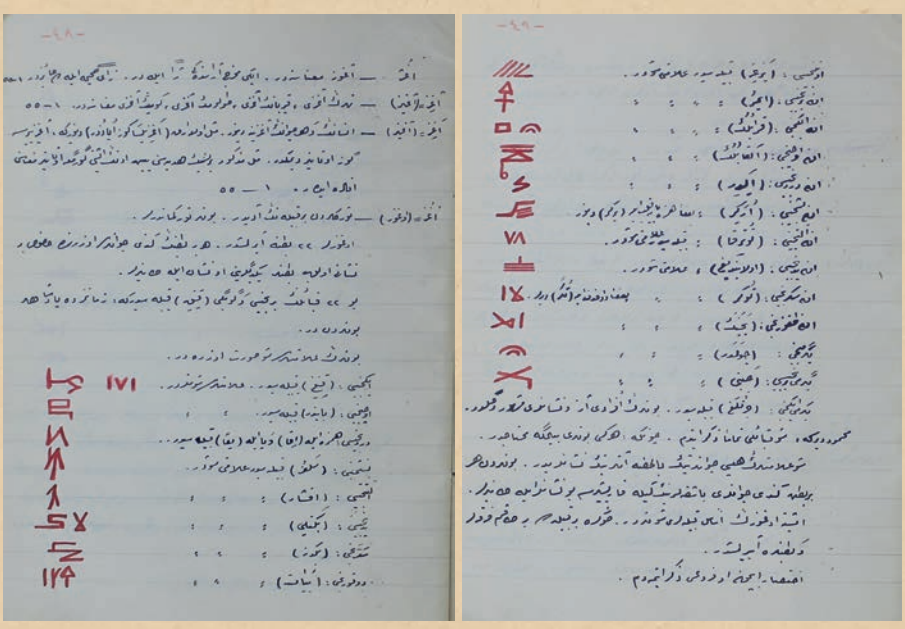

EK 4: Kilisli Muallim Rifat tarafından 22 defter hâlinde tercüme edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün TDK Etüt 95 numarada kayıtlı defterinden örnek sayfalar

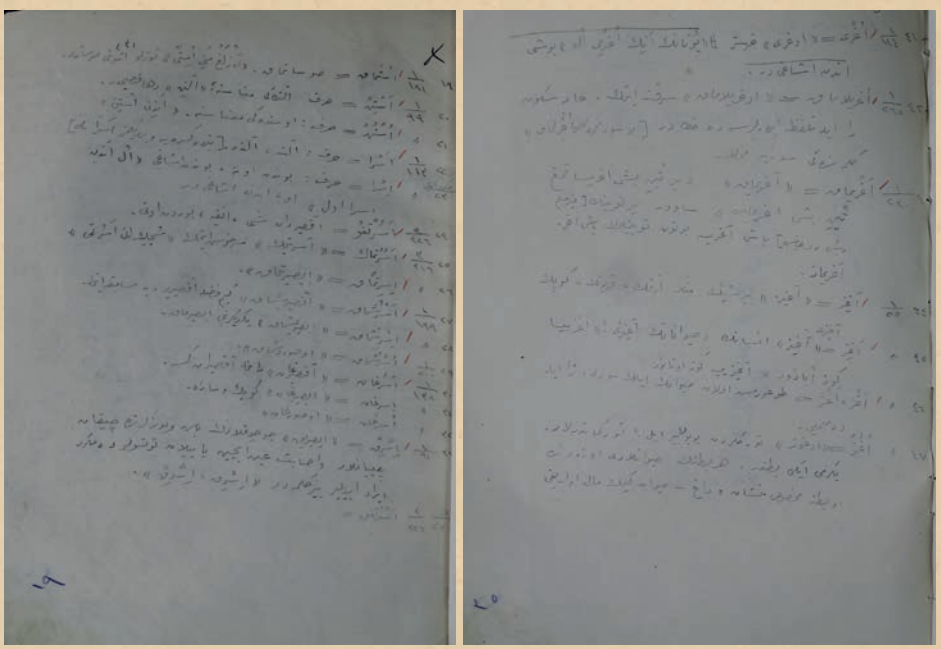

EK 5: Tevfik Demiroğlu tarafından hazırlanan dizinin TDK Etüt 82 numarada kayıtlı nüshasından örnek sayfalar

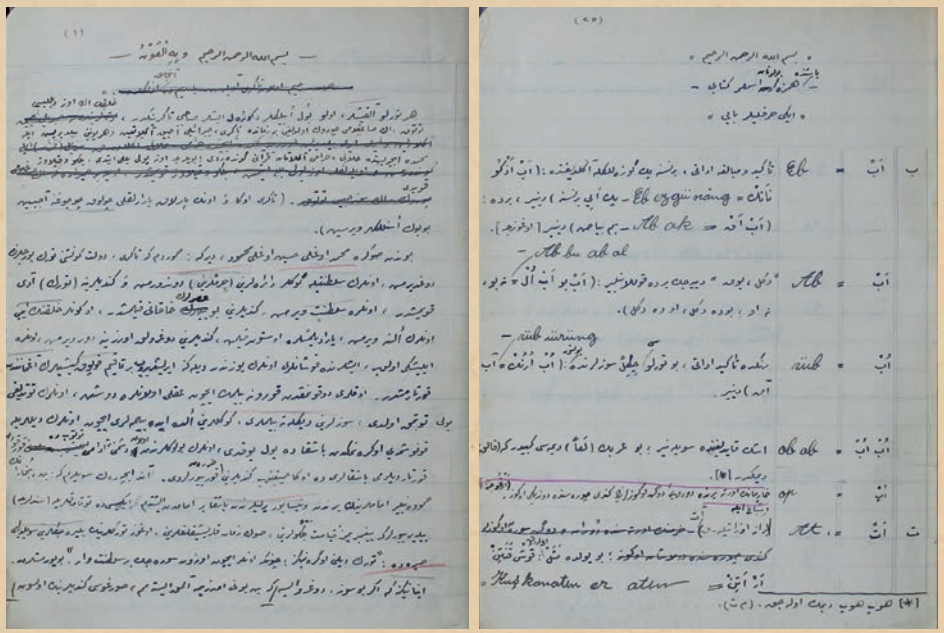

EK 6: Abdullah Âtıf Tüzüner tarafından yapılan tercümenin TDK Etüt 94 numarada kayıtlı nüshasından örnek sayfalar

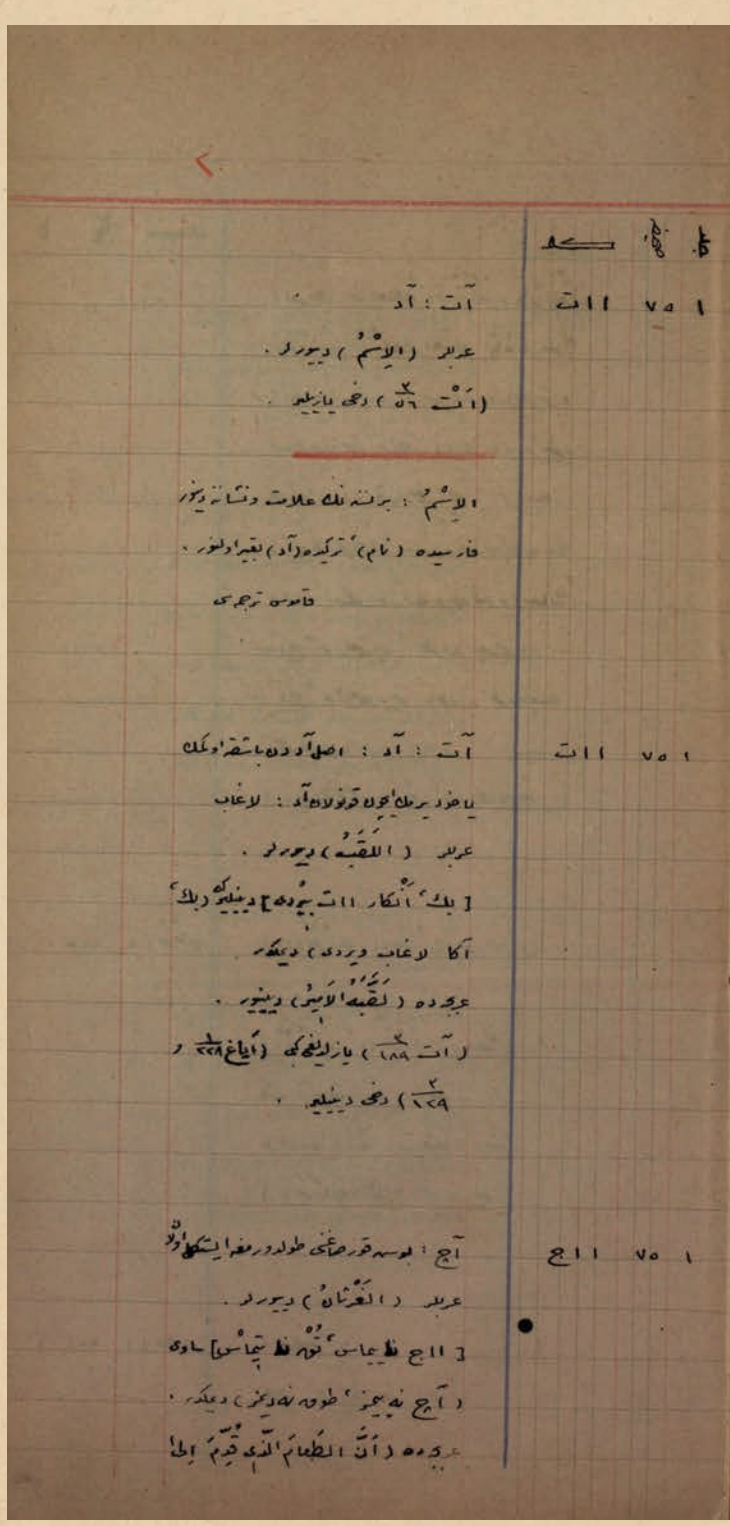

EK 7: Abdullah Sabri Karter tarafından yapılan tercümenin Bursa Genel 4449 ile 4470 arasında kayıtlı defterlerinden örnek sayfalar

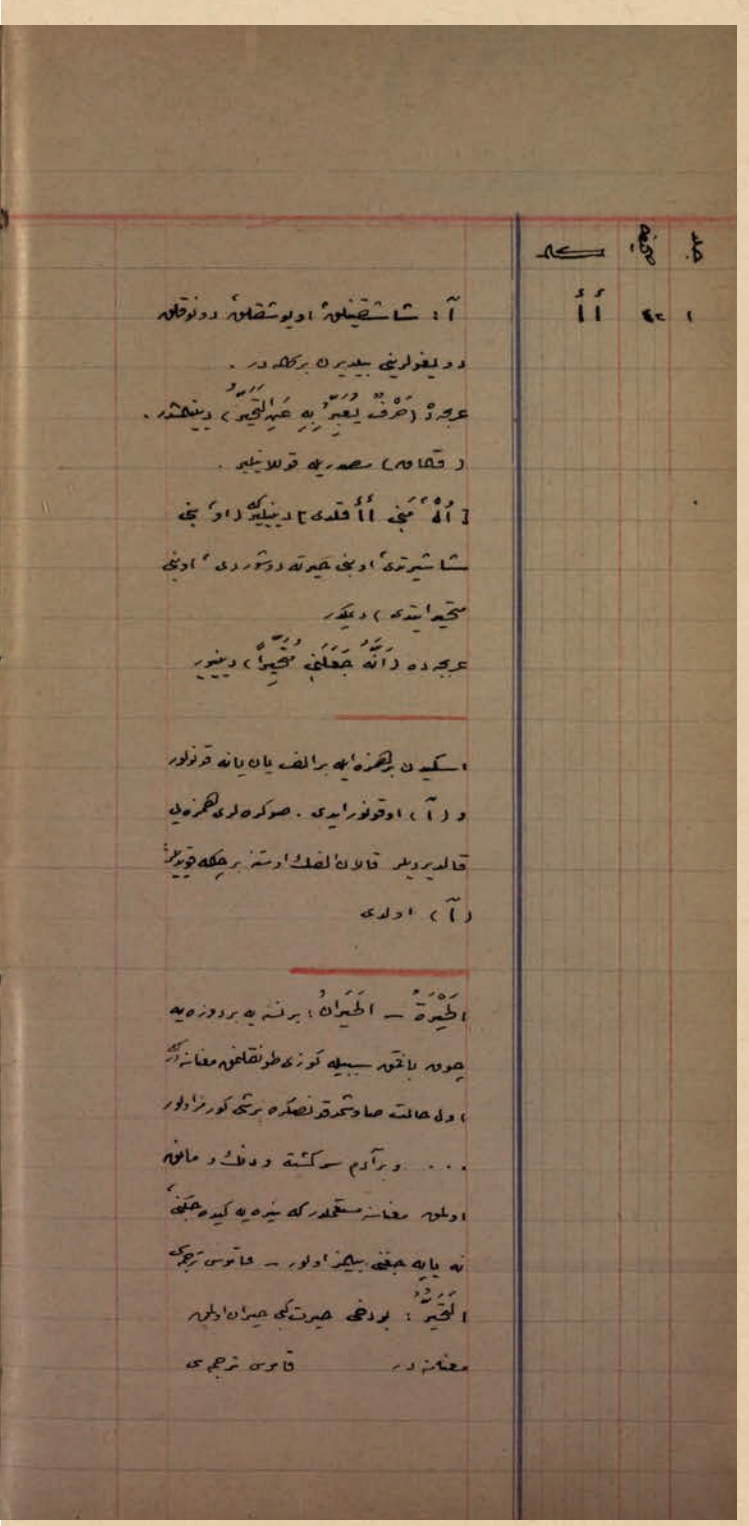

آ : شاشقینلق اویشقینلق دونقاق
دیلغولرینی بیدیرن برکمه در .
عربجه (حرف یعبر به عن التحیر) دینکدر .
(قماق) مصدریله قولانیلیر .
[آه بنی آ قلدی] دینیلیرکه (او بنی
شاشیرتدی اونی حیرته دوشوردی اونی
متحیر ایتدی) دیمکدر
عربجه ده (انه جعلنی متحیرا) دینیر

اسکیدن بر همزه ایله بر الف یان یانه قونولور
و (آ) اوقونورایدی . صوکره لری همزه یی
قالدیریلیر قالان الفک اوستنه بر قصه چیزیلر
(آ) اولدی

الحیرة — الحیران : برنه یه بر دوزه یه
چوره باتمه سببیله کوزی طونقاغی معنانه در
ول حالت صادر قلنمقده برنی کورنلر
. . . و برآدم سرکشته و دلک و مانع
اولمق معنانه مستعملدر که بنده یه کیده جقنی
نه یانه جقنی بیلمز اولور — قاموس ترجمه
الحیر : بر دخی حیرت کی حیران اولمق
معنانه در قاموس ترجمه